БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ 1944-1989

ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА

СУПЕР ПРЕДЛОЖЕНИЕ
3,99 ЛВ.

SCORPIO СКОРПИО

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ 1944–1989

Автори:
Валери Колев. Веселин Янчев. Владимир Мигев,
Евгения Калинова. Илияна Марчева, Илчо Димитров,
Искра Баева, Любомир Огнянов, 2005

© ИК „СКОРПИО“, 2009
© Мария Радева, съставител, 2009
© SCORPIO vi ADVERTISING GRAPHIC DESIGN, корица, 2009

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ 1944–1989

Съставител
Мария Радева

SCORPIO СКОРПИО
София

Скорпиончето е

винаги с вас!

Изданието е обект на авторско и търговско право и се защитава от нормите на закона.

ВСИЧКИ ПРАВА ЗАПАЗЕНИ.

Никаква част от това издание не може да бъде възпроизвеждана, размножавана и предавана под електронна, механична, фотокопирна или каквато и да е друга записваема форма без изричното писмено съгласие на издателска къща „СКОРПИО". Забранява се използването на всякакви цитати за вестници, списания, радио- или телевизионни предавания или за публични четения без официално писмено разрешение от страна на ИК „СКОРПИО".

Издателска къща „СКОРПИО"
благодари за пълното юридическо и правно обслужване,
за защитата на авторското право и интелектуалната собственост
на адвокатска кантора „**Svetoslav Iliev**"
тел./факс 943-12-42.
Svetoslav Iliev International Law Office
www.iliev.bg

Издателството на тези,
които успяват

СКОРПИО

ISBN 978-954-792-198-6

СЪДЪРЖАНИЕ

Гл. ас. д-р Валери Колев
Човекът преврат
Кимон Георгиев 9

Гл. ас. д-р Веселин Янчев
Професионалният конспиратор
Дамян Велчев 23

Акад. проф. д. ист. н. Илчо Димитров
Между идеологията и държавата
Георги Димитров 39

Проф. д. ист. н. Любомир Огнянов
Изкупителна жертва на сталинизма
Трайчо Костов 62

Доц. д-р Евгения Калинова
В услуга на Москва
Васил Коларов 82

Ст. н. с. I ст. Владимир Мигев
Законодателят на тоталитарния режим
Минчо Нейчев 97

Проф. д. ист. н. Любомир Огнянов
Всевластен комунистически лидер
Вълко Червенков 106

Н. с. I ст. д-р Илияна Марчева
Българската „лейди Сталин"
Цола Драгойчева 124

Ст. н. с. I ст. д. ист. н. Владимир Мигев
Генералът президент
Георги Дамянов 139

Доц. д-р Искра Баева
От професионален революционер до държавник
Антон Югов 151

Доц. д-р Искра Баева
Българският „идеал за щастие“
Георги Трайков 166

Н. с. I ст. д-р Илияна Марчева
„Просветеният абсолютизъм“
Людмила Живкова 181

Доц. д-р Искра Баева
Прагматикът, управлявал 35 години България
Тодор Живков 196

Доц. д-р Искра Баева
Дясната ръка на Тодор Живков
Станко Тодоров 219

Доц. д-р Искра Баева
Най-дългогодишният външен министър
Петър Младенов 234

Доц. д-р Искра Баева
Комунистът от трето поколение,
който започва да възстановява капитализма
Андрей Луканов 250

Тези въвеждащи думи, драги читателю, са отправени към онази читателска аудитория, която се отнася с доверие към хората, избрали историческото познание за своя професия и свързали с нея житейския си път. Професионалните историци са убедени, че „занаятът на историка" се подчинява минимум на две правила: обективност при издирването на документите и откритите в тях факти и почтеност в интерпретацията им. Тези правила налагат професионална самодисциплина, която се дистанцира от предубеждения (най-вече идеологически и политически) и от преднамерена емоционалност. Това обаче не се отнася за философския инструментариум в осмисляне на историята – една територия, където всеки автор (а и неговият читател) запазва своята свобода на убеждения и предпочитания. Сиреч, това е територията на научния плурализъм, където могат да съжителстват много мнения („истории"), т.е. различни „прочити" („смисли") на реалната история.

Предложените тук авторски текстове са изцяло плод на свободна изследователска воля и лично аргументирана научна позиция. Но авторите разбират добре това динамично време на обществена трансформация, т.е. участват пълноправно в обществения дебат за „пренаписването" на историята на България през последните 50 години. Дебатът очевидно ще продължи дълго и ще зависи от редица фактори на промяната не само в обществото, но и в научните елити на страната ни.

Нашата надежда е, че читателят ще се отнесе към представените „портрети" като към един автентичен, но не и единствено възможен „прочит" на живота и дейността на избраните личности. Всеки, който казва, че историческата дистанция е недостатъчна за цялостно осмисляне на визираните дейци на българския политически и държавен живот през втората половина на XX в., ще бъде прав. Като се съгласяваме с тези наши виртуални „опоненти", ние мислим, че историческата перспектива, т.е. времевата

дистанция, променя погледа на изследователя, но тя не изключва правото на днешните автори да защитят своята позиция в настоящия момент със средства, които те смятат за научни.

Ще се радваме, ако читателят оцени положително опита представените политически личности да бъдат показани не само с битието си на „политически играчи" на своето време, но и като хора с определен характер и ценностни нагласи, чиито лични качества са имали определена (често немалка) роля в историческата съдба на България в близкото минало.

Ние всички сме участници в обществения дебат за историческата съдба на България. Науката, обществото, времето тепърва ще се произнесат кои от включените в сборника политици могат да бъдат наречени „държавници".

За създаването на очерците авторите използват и много нови, неизвестни допреди десетина години документи. Пълното отваряне на нашите и чуждите архиви и по-активното влизане на съвременните български историци в тях все още предстои, следователно ще очакваме и появата на нови текстове за тези лица на историята.

Стара истина е, че всяко поколение пише наново своята история. Представените текстове са исторически прочит, направен от днешното поколение български историци. Вратата е отворена за нови изследователи и нови прочити. Този своеобразен „сборник" е само, надяваме се, добро начало.

Април, 2001 г.

От съставителя

Валери Колев

ЧОВЕКЪТ ПРЕВРАТ
КИМОН ГЕОРГИЕВ

Кимон Георгиев е човекът, който идеологически и организационно подготвя и осъществява всичките три военнополитически преврата в историята на България през XX век. Затова с основание той остава в общественото съзнание като „човекът преврат", като потайна и противоречива личност, която в началото на 20-те години тръгва срещу земеделците и комунистите, в средата на същото десетилетие се изправя срещу процесите на демократизация, а десетилетие по-късно разрушава конституционно-парламентарната система на управление и полага основите на безпартийния режим. Оказал се изтласкан от държавния връх, той не се колебае да установи връзки с довчерашните си противници и като участва в общите прояви на опозицията, да стане съосновател на прокомунистическата коалиция Отечествен фронт, чрез която отново да достигне до премиерския пост.

Кимон Георгиев е роден в семейството на чиновник на 11 август 1882 г. извън границите на българската държава – в Пазарджик, който по това време е център на департамент в автономната област Източна Румелия. Бурните времена след Съединението и детронацията на княз Александър Батенберг и динамичното управление на Ст. Стамболов и К. Стоилов оставят траен отпечатък върху младежкото му съзнание. Националната идея, която доминира в българското общество и в българското образование, заляга като основен принцип в личностната ориентация на будното момче. То с лекота завършва основното си образование в родния град и средното – в Пловдивската гимназия и постъпва във Военното училище в София.

Малко са сведенията за тези първи двадесет години от живота на К. Георгиев, но неговият избор да постъпи в армията е достатъчно красноречив за желанието да служи на родината и

при нужда да се пожертва за нея. Но нали това правят не само професионалните военни, а също и многобройните дейци на българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия, дори българските политици, чието участие в обществения живот нерядко има фатален край? Младият офицер завършва Военното училище и получава своето първо офицерско звание през 1902 г., след което постъпва на строева служба. Биографията му не е по-различна от тази на повечето български офицери. Десет години той служи в различни гарнизони в страната, а когато започва Балканската война, вече е капитан и командир на рота в 3-ти резервен полк. По време на Първата световна война е командир на дружина в 27-ми пехотен Чепински полк, в който многократно избухват войнишки бунтове. В боевете на Солунския фронт през 1916 г. изгубва лявото си око и скоро след това достига чин майор.

Катастрофалният край на световната война и новото рухване на националните идеали се отразяват тежко на всички родолюбиви българи, но положението на офицерите е особено трудно. Съгласно клаузите на примирието българската армия е демобилизирана и разоръжена, а страната е окупирана от съглашенски части, които безчинстват в центъра на столицата. Цар Фердинанд абдикира и на престола се възкачва младият цар Борис III. Бунтуващи се части щурмуват София, избухват повсеместни стачки, Народното събрание е разпуснато, а властта се упражнява от пет-шест партийни кабинета, в които в името на националното спасение са привлечени и леви партии, смятани дотогава за рушители на държавата. В тази обстановка на крушение и хаос основната задача става опазването на българската държава от намеренията на съседите и от пълно разпадане. Тя е изразена от подписалия примирието Андрей Ляпчев: „Македония, за чието освобождение народът ни даде толкова жертви – надгробната плоча на тази Македония, аз, неин син, подписах. Остава ни България, за нея трябва да мислим."

Дори когато една цел е ясна, пътищата за нейното постигане са различни. Доминиращите партии в следвоенните години – БЗНС и БКП, са за коренно преустройство на българското общество, смятайки традиционните ценности и механизми за отживелица и за основна причина за националните катастрофи. Останалите политически сили са за реформиране, но запазване на конституционно-парламентарната система. В тези противоречиви

идеи очакващите демобилизация и уволнение от армията офицери се ориентират към създаване на своя професионална организация, която да защитава техните интереси пред държавните власти. Така през октомври 1919 г. възниква Военният съюз. Като един от основателите му, К. Георгиев е избран в 8-членното Постоянно присъствие. През септември 1920 г. той участва в демонстрацията на около 300 офицери пред началник-щаба на армията полк. Г. Личев против кадровата политика на земеделското правителство и е уволнен от армията с чин подполковник. Въпреки това в началото на 1921 г. К. Георгиев заедно с майорите Никола Рачев и Дамян Велчев е основен инициатор за възстановяване на Военния съюз след удара, нанесен от правителството в края на 1920 г. Той поема агитацията в Софийския и прилежащите му гарнизони и по негово предложение начело на съюза застава полк. Ив. Вълков.

Противоречията между опозиционните политически партии и забавянето на интеграционните преговори сред тях пораждат инициативата за създаване на надпартиен политически център, който да възстанови обединителните процеси. Инициативата идва от водачите на Обединената народнопрогресивна партия, но най-активно в нея се включват група университетски професори, действащи и запасни офицери. Така на 14 октомври 1921 г. е основан комитетът Народен сговор, в чието ръководство участва и К. Георгиев. Заедно с Н. Рачев и Д. Велчев той е връзката между комитета и Военния съюз и под тяхно влияние съюзът взема решение за преврат срещу управлението на БЗНС на Пловдивския си конгрес през ноември 1921 г., а К. Георгиев и Д. Велчев разработват оперативния план за завземане на столицата, който е одобрен от съюзното ръководство през април 1923 г.

Превратът на 9 юни 1923 г. сваля от власт законното правителство на БЗНС и поверява управлението на кабинет на Народния сговор начело с проф. Александър Цанков, в който военните поемат силовите министерства и външните работи. Впоследствие подкрепа на новата власт обявяват партиите от Конституционния блок, социалистите и националliбералите. Под натиска на ръководството на Военния съюз се прави опит за тяхното обединение в новата правителствена партия Демократически сговор, която да има гарантиран монопол върху властта, но традиционните противоречия между политическите центрове надделяват и новото формирование не успява да надхвърли рамките на разпуснатия

Конституционен блок и на Народния сговор. В новата партия отделните групи се обединяват около своите водачи: бившите демократи и радикали около А. Ляпчев, обединистите – около Ат. Буров, а „чистите" сговористи – около премиера Ал. Цанков. Към последното „племе" принадлежи и К. Георгиев, който влиза в централното ръководство на Демократическия сговор и е избран за депутат в 21 ОНС, а през 1927 г. и в 22 ОНС. Заедно с ръководството на Военния съюз, прословутия „Конвент", той диктува на правителството мерките по укрепване на вътрешния ред в страната и е основен двигател за силовото противодействие на комунистите и на земеделците в периода 1923–1925 г.

Кризата в кабинета на Ал. Цанков в края на 1925 г. и активирането на „племената" на А. Ляпчев и на Ат. Буров, обособени в групата на „70-те", извежда на преден план групата на военните политици в Сговора. При формирането на новото правителство на А. Ляпчев на 4 януари 1926 г. за министър на железниците, пощите и телеграфите е назначен К. Георгиев. Под негово ръководство е телефонизирана основната част от страната и е подновено изграждането на жп мрежа, основно във връзка с настаняването на бежанците в Източните Родопи. Още в края на 1927 г. обаче между министъра и премиера избухва спор по въпроса за допускане на чуждестранни капитали в страната във връзка със стабилизационния заем и международното условие за превръщане на Народната банка в акционерно дружество. К. Георгиев намира проникването на чуждите капитали в българската икономика като опасно за суверенитета на България, докато за А. Ляпчев този процес има само стопански предимства. Кризата между тях води до оставката на министъра на 3 март 1928 г.

Недоволен от цялостната политика на второто правителство на Демократическия сговор, К. Георгиев се ориентира към новосъздадения Политически кръг „Звено", който пропагандира идеите за силна надпартийна власт, за управление на елита и на компетентните против конституционно-парламентарната система. Потвърждение на своите възгледи звенарите виждат в падането на сговористкото правителство през юни 1931 г. и в цялостното управление на коалицията Народен блок, където водещо място заема Демократическата партия, привърженик на тези традиционни ценности. Те смятат, че обичайните механизми няма да успеят да предотвратят социалния взрив, очертаващ се

поради продължителната световна икономическа криза и постоянно нарастващата безработица.

В тези години пропагандата на „Звено“ оказва силно въздействие върху армейските среди, а старото приятелство между К. Георгиев и Д. Велчев осигурява връзките на звенарите с Военния съюз, който на конгреса си в столицата през ноември 1933 г. взема решение за нова намеса на армията в управлението на държавата. Причините за това са не само вътрешнополитически. На военните среди става известен протоколът на Балканския пакт, който дава право на съседните страни при активиране на четническата дейност на ВМРО те да навлязат в България и временно да окупират части от страната, докато ликвидират предпоставките за бъдещи вълнения. Преди излизането на чуждите войски е предвидена и възможност за допитване до населението и откъсване на нови територии. Тази предпоставка, слабата държавна власт в Пиринския край и „шпионската афера“ конфронтират армията с ВМРО и я насочват към „Звено“.

На 19 май 1934 г. Военният съюз извършва нов преврат и поверява властта на Политическия кръг „Звено“. За министър-председател е назначен К. Георгиев, който достига най-високия пост в държавата. Новото правителство проявява силна воля в разрушаването на съществуващия държавен апарат. Разпуснато е Народното събрание и за пръв път в историята на страната не са насрочени парламентарни избори. Кабинетът започва да управлява с наредби-закони, издадени въз основа на чл. 47 от Търновската конституция (при външна или вътрешна опасност за държавата), като узурпира функциите на законодателната власт, поставя под свой контрол съдебната власт и ликвидира принципа на разделение на властите. Конституцията не е формално отменена, но на практика не се прилага в частите ѝ за гражданските права и свободи и за дейността на народното представителство.

Забранена е всякаква политическа дейност и са разпуснати всички политически партии, като техните печатни издания са спрени, а имуществата им са конфискувани в полза на държавата. Посяга се и на синдикалното движение – разпуснати са всички профсъюзи и постепенно са заменени с казионни корпоративни професионални организации по примера на италианския фашизъм. „Звено“ планира важна роля за тях при оформянето на бъдещия парламент. Така сравнително бързо са ликвидирани всички

обществени организации и започва подмяната им с казионни структури под контрола на държавата. За координиране на пропагандната дейност на правителството, за осъществяване на цензурата и за координиране процеса на изграждане и ръководство на казионните организации е създадена Дирекция на обществената обнова, пряко подчинена на министър-председателя.

Радикална реформа е проведена и в местното самоуправление. Разпуснати са общинските съвети и са подменени повечето кметове, като е въведено изискването селските кметове да имат поне средно образование или подофицерско звание, а градските – висше образование или офицерско звание. Започва окрупняване на селските общини, като броят им е намален от около 2600 на около 800. Съществуващите 16 окръга са закрити и са заменени със 7 области, управлявани от областни директори, пряко назначавани от правителството. Ликвидирането на изборното начало в управлението е завършено със закриване на училищните настоятелства.

Новата власт нанася силен удар върху революционните националноосвободителни организации – ВМРО, Тракийската, Добруджанските, Западнопокрайнинската, и на практика ги ликвидира. Това укрепва държавната власт в Пиринския край и в Родопите.

Системата на централизация и държавен контрол е проведена и в областта на икономиката. Въведени са държавни монополи върху производството на някои стоки от първа необходимост – сол, газ, спирт, сливова ракия. По решение на правителството се сливат държавните Земеделска банка и Централна кооперативна банка в Българска земеделска и кооперативна банка. Под натиска на властта 19 частни банки с преимуществено частен и дори с чужд капитал се обединяват в банка Български кредит, която получава извънреден заем от Народната банка.

Освен ръководството на правителството К. Георгиев поема и това на Министерството на външните работи и изповеданията. Той отново насочва българската външна политика към Югославия и към Франция, скъсвайки с балансирането между Париж, Лондон и Рим от годините на управлението на Народния блок. Въпреки това принципът на неучастие в Балканския пакт се следва стриктно. След кратки преговори в Анкара с посредничеството на Турция през юли 1934 г. са възстановени българо-съветските дипломатически отношения. Цялостният стремеж към Франция и Югославия остава без сериозен резул-

тат, защото през октомври 1934 г. активистът на ВМРО Владо Черноземски успява да застреля в Марсилия югославския крал Александър и френския външен министър, а това се отразява и на двустранните отношения на София с Париж и Белград.

Не по-малко активна е политиката и в централните държавни органи. Броят на министерствата е намален от 10 на 8 за сметка на сливане на стопанските министерства. Министър-председателят и министърът на финансите получават извънредни права за решаване на политически, административни и финансови въпроси. Планира се разширяване на правомощията на премиера и за сметка на държавния глава. Съставен е проект на наредба-закон за учредяване на Държавен секретариат, който да изземе функциите на царя и да го сведе до чисто представителна фигура.

Това активира държавния глава, който дотогава стои на заден план и не се вслушва в апелите на забранените партии да вкара армията в казармите. Цар Борис III успява да привлече на своя страна промонархическата десница във Военния съюз начело с неговия председател генерал Пенчо Златев, да неутрализира централното крило и да дестабилизира левицата начело с Д. Велчев, която подкрепя правителството. След предизвикана от монарха криза, при заплахата от нов преврат, на 22 януари 1935 г. К. Георгиев е принуден да подаде оставка на правителството и да мине в опозиция. Начело на новия кабинет застава ген. Златев.

К. Георгиев продължава активно да участва в политическия живот на страната и след оставката си. За несъгласие с политическата линия на безпартийните правителства под контрола на царя той е следен от тайната полиция, а през 1935 г. е арестуван и интерниран. Това го сближава с водачите на БЗНС „Пладне“ (Ал. Стамболийски) и при опита за преврат през октомври 1935 г. заедно с Д. Велчев той планира да им предаде управлението, но заговорът е неуспешен. През 1936 г. К. Георгиев установява връзки и с комунистите, като подкрепя опита им да разширят общественото си влияние чрез политиката на Народен фронт, от чието име се кандидатира в парламентарните избори през 1938 г., без да успее да влезе в 24 ОНС. В навечерието на Втората световна война той все по-отчетливо клони към крайната левица и вижда бъдещото развитие на страната в рамките на съветската политика, което дава повод на много обществени дейци да му отправят обвинението за прекалено тесни връзки със съветското посолство в София.

В годините на Втората световна война К. Георгиев застава на определено антигермански позиции. Това го въвлича в общата опозиционна дейност и неговият подпис личи под редица писма и апели на опозиционните водачи за възстановяване на политическия живот и на конституционното управление, за скъсване на съюза с Тристранния пакт и излизане от войната. Нито един от тях обаче не дава отговор на основния въпрос, вълнуващ обществото, как да се съхрани националното обединение, като се избегне пряко участие във военните действия, ако се скъса съюзът с Германия и страната се ориентира към антихитлеристката коалиция.

Търсейки това решение, още през 1942 г. К. Георгиев и воденият от него кръг „Звено" подкрепят линията на комунистите за създаване на малка лява коалиция, която да стане доминиращ център в опозиционната дейност и да измести традиционното силно влияние на Демократическата партия и на БЗНС „Врабча 1". Той е сред първите обществено значими фигури, подкрепящи новоучредения Отечествен фронт, и възприема напълно неговата програма. През август 1943 г. пръв се съгласява да влезе в неговия Национален комитет заедно с комуниста д-р Кирил Драмалиев и със земеделеца-пладненец Никола Петков, където по-късно са привлечени левият социалист Григор Чешмеджиев и независимият Димо Казасов. Въпреки това до последния момент К. Георгиев не скъсва връзките си и с дясната демократична опозиция.

Създаването на правителството на Константин Муравиев, което изпълнява програмата на Отечествения фронт и в което влизат три опозиционни партии – земеделци от „Врабча 1", демократи и народняци, и което получава подкрепата на социалдемократите и на радикалите, поставя ОФ пред сложен избор – да се участва ли в ширококоалиционен кабинет на националното спасение, или да се търси път за самостоятелно завземане на властта. Решението се взима от старшия партньор в коалицията – комунистите, които се осланят на съветската армия, надвиснала над българската граница. С нейното навлизане в страната на 8 септември идва подтикът за новия трети пореден преврат.

В нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. ядрата на Военния съюз завземат ключовите административни сгради в столицата и в големите градове, свалят кабинета на К. Муравиев и предават властта на ОФ. В новото правителство за министър-председател е определен К. Георгиев като награда за решаващата роля

на военните и „Звено“ при овладяването на управлението. В първите си дни новата власт не може да направи нищо повече от старата и затова „Държавен вестник“ е пълен с укази и разпореждания на кабинета на Муравиев.

За сметка на това особена активност се проявява при разчистване на стари сметки с политическите противници и с потенциалните съперници за властта. Под предлог за „борба с фашизма“ регентите и всички бивши министри след 1940 г. са арестувани и са предадени на т. нар. Народен съд. До април 1945 г. 68 съдебни състава гледат 135 дела срещу 11 122 подсъдими, като оправдават само 1516 души. Произнесени са 9155 присъди, от които 2730 смъртни и 1305 доживотни. Сред осъдените на смърт са тримата бивши регенти, 22 министри, 67 депутати, 47 генерали и полковници и др. Успоредно с тази съдебна разправа в столицата и в провинцията шества и саморазправата, чиито жертви са няколко десетки хиляди. Именно тези жестокости стават доминиращи в общественото съзнание за характера на новото правителство. Те не отстъпват на насилията от втората половина на 1923 г. и поставят в сянка всички позитивни усилия и намерения, които никак не са малко – примирието с антихитлеристката коалиция, участието на страната на нейна страна в края на Втората световна война, подобряване на отношенията със съседите.

Законодателните избори от ноември 1945 г. укрепват политическите позиции на партиите в Отечествения фронт и показват доминиращото място на комунистите. Въпреки пълното си парламентарно превъзходство те проявяват достатъчно тактическа гъвкавост, за да разширят участието си в новия кабинет след 31 март 1946 г., но оставят за министър-председател К. Георгиев. На него се пада трудната задача да се справи със силния англо-американски натиск, да следва напътствията на Сталин, да неутрализира силната опозиция и дори да проведе референдума за обявяване на страната за „народна република“. Едва след повторната победа на ОФ в изборите за 6 ВНС, на 23 ноември 1946 г. начело на третото ОФ-правителство застава Георги Димитров, а К. Георгиев е един от тримата подпредседатели на Министерския съвет заедно с Александър Оббов и Георги Попов. На този пост той остава до 20 януари 1950 г. От 11 декември 1947 до 16 март 1959 г. той заема и поста министър на енергетиката, а от 16 март до 25 декември 1959 г. е председател на Комитета по строителство и

архитектура с ранг на министър. От март 1958 г. до март 1962 г. отново е избран за заместник-председател на Министерския съвет.

Успоредно с дейното си участие в изпълнителната власт К. Георгиев е избиран за народен представител с листите на ОФ и от ноември 1945 г. до смъртта си е в състава на седем поредни парламента. През 1962 г. след излизането му от правителството е избран за член на Президиума на Народното събрание и остава в него до 1969 г. По конституцията от декември 1947 г. Президиумът на Народното събрание е колективен държавен орган.

Съобразяването му със създадените след Втората световна война реалности и дейното подпомагане на установяването на комунистическото управление в България са съпроводени с различни награди от властите. Още на 1 ноември 1944 г. той е произведен в чин генерал-майор от запаса, на 15 септември 1945 г. получава звание генерал-лейтенант, а на 16 октомври 1946 – генерал-полковник. През 1947 г. е награден с орден „НРБ“ I степен, през 1952 г. получава първия от петте си ордена „Г. Димитров“ (останалите през 1957, 1959, 1962, 1967 г.), а през 1962 и 1967 г. е обявен за „герой на социалистическия труд“. От март 1962 г. до смъртта си е избиран за заместник-председател на Националния съвет на ОФ.

Няколко дни след тържественото честване на 25-ата годишнина от последния трети преврат в дългия му жизнен път, на 28 септември 1969 г., К. Георгиев умира в София. Неговата смърт в тези години се възприема като окончателен край на спомена за онази България, на която К. Георгиев посвещава своя живот – България от края на XIX и първата половина на XX век, в която дългът към държавата и националната идея стоят над всичко. Тя изглежда завинаги погребана, както и авторът на трите последни военни преврата в българската политическа история.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из Манифест на кабинета на проф. Ал. Цанков

Българи,

Толкова желаното и тъй дългоочакваното проваляне на едно насилническо и развратно правителство, каквото бе това на Александър Стамболийски, най-сетне е дело свършено.

Една власт, която издига насилието като начало в управлението и цепеницата като средство за политическо възпитание, която години подред най-безогледно потъпква правата и свободите на народа, която вместо да сплотява и обединява гражданството, насаждаше съсловна омраза – такава власт не можеше да бъде търпяна повече...

Народното негодувание намери израз в смелостта и решителността на народа от всички обществени сили в страната и застави кабинета на Стамболийски да напусне властта. Новото правителство, поемайки тежката отговорност да управлява страната, счита за свой повелителен дълг да направи своите изявления и да призове всички българи към спокойствие, единодушие и сплотеност.

Новото правителство има за своя първа грижа да обезпечи мира и спокойствието на гражданството, да възстанови потъпканите свободи на гражданина, като издигне престижа на държавната власт.

Правителството заявява, че редът и вътрешният мир в страната ще бъдат запазени на всяка цена. Всеки опит за смут, всяко подстрекателство срещу държавата и правителството, всяко посегателство върху правата, имота и честта на гражданите ще бъдат немилостиво наказвани. На армията, жандармерията и на организираната гражданска полиция е дадена заповед бързо, решително и неумолимо с всички средства да потушат всеки опит да се изложи редът в страната и да се накаже всеки, който би противодействувал на властта.

Правителството заявява, че то държи сметка за общия мир в Европа, зачитайки достойнството на великите сили и на съседите на България, то декларира, че лоялно ще изпълнява договора за мир и че България е чужда на всякакви военни авантюри.

Излизащо из средата на народа и представляващо една концентрация на сили, на ред и социален напредък, правителството апелира за широката подкрепа на всички. Гражданството, подкрепяйки правителството, подкрепя България.

Да живее България!

София, 9 юний 1923 г. (подписи на министрите)

Държавен вестник, бр. 55 от 11 юни 1923 г.

2. Манифест на кабинета на К. Георгиев

Българи!

Досегашната партийна политическа система окончателно се провали. Пълното разложение на партиите дълбоко засегна обществото, държавата и народното стопанство. Последвалата от това морално-политическа криза рискуваше да се обърне в държавна. Последният изход от това състояние е днешната гавра на партийните хора с народ и държава. Това състояние не позволява да се създаде една стабилна и творческа власт. Партийните и лични разпри не дадоха възможност не само да се разрешат, но и да се поставят държавните и стопански въпроси. Всичко това наложи партийната власт да бъде заменена с непартийна – национална власт. Всред общото разложение единствено Армията остана незасегната от процеса на развалата. Вдъхновявана от най-чист идеализъм, само тя, Армията, се явява годна да тури край на днешната анархия и да осигури всестранната обнова на страната. Подбуждана от това съзнание, както и от чувството на дълг през безпомощността, в която тъне българският народ, Армията счете, че е крайно време да премахне това опасно състояние и да открие пътя за възхода на страната. Армията знае, че в редовете на всички политически и обществени среди има добри синове на страната, които тя призовава да подпомогнат делото на новата власт, на която предстоят за разрешение следните по-важни задачи:

1. Стегната и икономична организация на държавата – намаление числото на министерствата, на окръзите, на общините и на службите по тия ведомства.

2. Стабилна общинска власт с назначавани кметове.

3. Стабилитет на обществените служители. Промените в личния състав ще стават само във връзка с преустройството на службите и изискванията на моралния, образователния и служебния ценз на служителите.

4. Възстановяване кредита на държавата: а) уравновесен бюджет; б) възможно по-бързо изплащане на вътрешните задължения на съкровището; в) създаване нови приходи чрез монополи.

5. По-евтин и достъпен кредит, особено за земледелското и занаятчийското съсловие.

6. Разширяване, единство и контрол на кооперативния кредит.

7. Най-широко покровителство на земледелието, което ще бъде център на внимание и грижи на държавата.

8. Насърчаване на всички мероприятия, които ще повдигнат културно нашето село.

9. Премахване на досегашното безредие в индустриалната област. Нагодяване индустрията към стопанските и национални нужди на страната. Възможно поевтиняване на индустриалните произведения.

10. Грижи за създаване на повече и по-сигурни пазари за продуктите на нашата земя.

11. Облекчение на безработицата чрез създаване на обществени предприятия и покровителство на труда чрез действително прилагане на социалното законодателство и засилване фондовете за обществените осигуровки.

12. Основно преустройство на учебното дело, съобразно задачите на държавата и поминъчните нужди на народа.

13. Правосъдни реформи, които ще позволят по-бързо, по-достъпно и по-евтино правораздаване.

14. Възстановяване авторитета на държавната власт върху цялата територия на държавата.

15. Мир и добри отношения с всички велики сили и особено с нашите съседи. Възстановяване отношенията ни със Съветска Русия.

В името на тия неотложни и спасителни за страната задачи, достойни за благородното дело на Армията, новата власт, която идва в името на гражданския мир и обединението на всички сили, разчита на подкрепата на целия Български народ и на широката готовност за жертви от всички пред олтаря на Отечеството.

Да живее България!

(подписи на министрите)

Държавен вестник, бр. 38 от 19 май 1934 – притурка

3. Прокламация на правителството на ОФ

Българи и българки, офицери, подофицери и войници,

Отчуждени и чужди на народа управници хвърлиха страната в нова катастрофа. Вместо да бъдат служители на народа, те станаха слуги на хитлеристка Германия. Направиха страната германски лагер. Превърнаха работниците ни в германски роби. Обрекоха плодовете на тежкия труд на българските селяни в плячка на германския капитал. Направиха войската ни стражар на германските завоевателни планове.

Не стигаше това. Обявиха война на Англия и Съединените щати и с двуличната си и неискрена политика изчерпаха великото търпение на Съветския съюз, чиито войски вчера, 8 септември 1944 г., влязоха в България, което тури край на една недостойна и отречена от нашия народ политика.

В същото време две наши армии – македонската и корпусът – са обречени в плен на германците, които правителството от угодничество остави въоръжени, за да позорят и избиват нашите офицери и войници.

Вътре в страната кипи борба за народна власт, която ще изведе народа от пропастта, в която го хвърлиха престъпни управници. От

седмици българският народ чака примирие. Вместо мир – политиката на правителството доведе страната до война със Съветския съюз.

С пълното съзнание, че е верен и пълен изразител на народната воля, Отечественият фронт поема в тия съдбоносни часове и при тия тежки условия управлението на страната, за да я спаси от гибел. Отечественият фронт, дело на самия народ, веднага ще приобщи всички сили и средства към усилията на Съветския съюз и неговите велики съюзници за изгонване на германците от Балканите. Правителството на Отечествения фронт веднага ще направи всичко възможно за осъществяване на неразривни връзки със Съветския съюз и нова Югославия и установяване искрено приятелство с великите западни демокрации, Америка и нашите съседи. Правителството на Отечествения фронт веднага ще пристъпи към изпълнение на програмата, оповестена вече в отправения към народа манифест, и ще следва без забава и отклонение смело пътя на народните интереси.

Да живее и пребъде свободна, независима, демократична и мощна България! Да живее българският народ!

В. „Отечествен фронт", бр. 1 от 9 септември 1944 г.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България (1934–1939). С., 1971.

Димитров, И. Българската общественост, фашизмът и войната (1934–1939). С., 1976.

Исусов, М. Политическите партии в България (1944–1948). С., 1984.

Колев, В. Управлението на Военния съюз, 1934–1935 г. – Български военен преглед, 1995, извънреден брой, 52–67.

Марков, Г. Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз (1919–1936). С., 1992.

Веселин Янчев

ПРОФЕСИОНАЛНИЯТ КОНСПИРАТОР ДАМЯН ВЕЛЧЕВ

Погледне ли човек снимките на Д. Велчев, не може да не му направи впечатление правоъгълното лице, излъчващо суровост, и едновременно с това отпуснатите устни и поглед, издаващи неустойчивост и безпокойство. Симеон Радев още през 1936 г. характеризира Д. Велчев като „професионален конспиратор". И човешката, и политическата му съдба е низ от конспирации – реални и мними.

Роден на 20 февруари 1883 г. в Габрово в чиновническо семейство, Дамян избира патриотичната и престижна професия на офицера. През 1903 г. той завършва Военното училище в София. По време на Балканската война командва рота, а през Първата световна е командир на дружина в 22-ри пехотен полк.

Името на Дамян Велчев започва да става популярно сред офицерските среди след края на войната, когато той е сред най-активните организатори на Военния съюз. Правителството на Стамболийски гледа с недоверие както на офицерството въобще, така и на тяхната организация. През есента на 1920 г. той се опитва да се справи с нея чрез уволнението на водачите, сред които е и Велчев, и назначаването на ключови постове на верни или симпатизиращи на земеделското управление военни. Военният съюз не прощава на Стамболийски. Именно от офицерите идва идеята за свалянето на земеделското управление чрез преврат. В неговата организация и подготовка Д. Велчев играе една от ключовите роли. След неговия успех той получава чин полковник и става началник на Военното училище. Д. Велчев е част от т. нар. „Конвент", в който участват водачите на Военния съюз и който на практика контролира цялостната политика на новото правителство начело с Александър Цанков.

През юли 1928 г. на конгрес на Военния съюз Д. Велчев успява да провали опита на ген. Иван Вълков да слее ръководствата на съюза и войската и да обезличи офицерската организация. Бламиран и уязвен, министърът пуска в обръщение слуха за републиканството на Велчев и скоро успява да го отстрани от началническото място във Военното училище и – за втори път – от армията.

Велчев губи поста си, но не и влиянието и авторитета сред офицерството. Те не намаляват и от явното му противопоставяне на цар Борис, което обаче е далеч от прегръщането на републиканската идея. В цивилния живот Д. Велчев е разкъсван между легалните и нелегалните си занимания. На една почтена възраст той отново сяда на студентската скамейка. От 1928 до 1932 г. с присъщата си упоритост изучава сложната правна материя в Софийския университет. Но неговата сила и вече рутина е другаде – в организирането на нелегални организации. От началото на 1929 г. той се заема с изграждането на Таен военен съюз, който в скоро време утвърждава своето влияние преди всичко сред младите офицери. Със задълбочаващата се стопанска и политическа криза през ноември 1933 г. Д. Велчев поставя въпроса за пряка намеса на армията в политическия живот, за да се спаси държавата. Под негова диктовка са изработени и основните задачи – вътрешни и външни, които новата власт трябва да реши незабавно. Последната, освен на силата на щиковете и натрупаното разочарование и недоволство на народа, трябва да разчита и на част от политическите сили. В това отношение Д. Велчев насочва вниманието си към т. нар. политически кръг „Звено“, който трудно може да мине за политическа сила, но има идеи, които съвпадат с неговите. И най-вече там е старият приятел и заговорник Кимон Георгиев.

Двамата задвижват сложния, но по часовникарски точен план на поредния държавен преврат. За разлика от предходния, през 1923 г., този си поставя за цел осъществяването на нови радикални идеи – премахване на политическите партии, ограничаване на правомощията на монарха, възстановяване на държавната власт върху цялата територия на страната. Последното ще рече унищожаване на ВМРО. Предвидени са и промени във външната политика, стопански и просветни реформи. Въпреки настояванията на своите колеги, Д. Велчев отказва да заеме министърпредседателския пост. Не се съгласява да оглави и армия-

та. Очевидно той не желае чрез преки управленски ангажименти да загуби възможността за общ контрол върху ситуацията.

От тази си позиция Д. Велчев много бързо долавя, че офицерството не е имунизирано от пороците на политиканството и че ако армията не се оттегли от управлението и не се насочи към непосредствените си задачи, катастрофата и за новата власт, и за войската е неизбежна. Основната мисъл, която го ръководи, е запазването престижа на армията и единството на офицерския корпус. В името на тези задачи в договореност с К. Георгиев той приема да оглави министерството на войната и даже министър-председателския пост. Но е твърде късно. Властническите амбиции на офицерите от Военния съюз са отишли твърде надалеч, за да бъдат спрени дори от авторитета на Д. Велчев. Той се оказва необходимата изкупителна жертва и на 8 февруари 1935 г. е отстранен от ръководството на организацията. Новият министър-председател – генерал Пенчо Златев, без особен стремеж за оригиналност, отново пуска плочата за републиканството на Д. Велчев като сигурно средство за неговото политическо унищожаване.

В новата ситуация Велчев се опитва да осмисли двата несполучливи следвоенни опита на армията за намеса в политиката. Равносметката не е положителна и той все по-често се изказва, че националната сигурност и обединението на отечеството трябва да бъдат единственият приоритет пред войската и нейните командири. Но управляващите са далеч от мисълта да му дадат отново поле за изява. Обявен за „злия гений на войската", той е принуден да живее в полулегалност и в крайна сметка да напусне страната. През юли 1935 г. се установява в Белград. Правителството обаче не е въодушевено от желанието отново да види Дамян на българска територия и издава заповед при появата му – легална или нелегална, да бъде арестуван.

В София привържениците на Д. Велчев са сериозно разтревожени както от политиката на правителството, която все повече се отдалечава от „делото на 19 май", така и от вътрешните противоречия и отслабването на Военния съюз. Майор Кирил Станчев упорито защитава идеята, че само силната ръка на Д. Велчев може да стегне съюза и да наложи неговите идеи, а и хора в управлението на страната. Замисля се нелегалното прехвърляне на Велчев в София. Припрените действия на велчевистите оказват неоценима услуга на управляващите. Те

получават прекрасна възможност да се справят с Военния съюз. На 2 октомври 1935 г. Д. Велчев е арестуван в Сливница. Започва шумен процес, в който той трябва да поеме вината на офицерството, че си е позволило да се намеси в политиката и да се постави над политиците и царя. Въпреки че категорични доказателства за готвен преврат в началото на октомври липсват, неговите „организатори" – Велчев и Станчев – получават смъртни присъди. Това е прелюдия към смъртта на Военния съюз, обявена в деня на националния празник – 3 март 1936 г.

Международното и вътрешно обществено мнение карат военния министър генерал Христо Луков да поиска от царя помилване на главните обвиняеми. Смъртната присъда е заменена с доживотен строг тъмничен затвор.

Превратностите в живота и историята са повече или най-малко по-очевидни, отколкото закономерностите. През септември 1940 г. е върната Южна Добруджа. Еуфорията от този акт намира най-различни прояви, една от които е и амнистия за политически затворници, сред които е и Д. Велчев. Всички забелязват, че след затвора Дамян не е същият. Изглежда пречупен, без предишната борбеност и решителност. Неговата заговорническа слава и борисофобство обаче са достатъчни аргументи да бъде спряган в една или друга политическа комбинация. Особен интерес към Д. Велчев проявяват комунистите, които по заповед от Москва се опитват да изградят широка антихитлеристка коалиция. За разлика от своя приятел Кимон Георгиев, който се превръща в ключова фигура на т. нар. Отечествен фронт, Велчев отказва да участва в неговото ръководство. Макар че до края на 1943 г. Отечественият фронт не предприема нищо извън общи разговори и декларации, властите решават, че и това е много, и интернират неговите водачи в провинцията. Покрай тях и Дамян Велчев на 10 януари 1944 г. е изпратен да диша чист въздух в Рибарица.

Освободен едва в началото на септември, той веднага се включва в подготовката на поредния държавен преврат. На 8 септември присъства, без да е член, на заседание на НК на ОФ в дома на К. Георгиев. Обсъжда се съставът на бъдещия кабинет и Велчев пожелава министерството на вътрешните работи, но тъй като комунистите са категорично против неговото отстъпване, той получава министерството на войната. След година сам ще напише: „Нощта на осми срещу девети септември мина в

съвещание между генерал Терпешев, Кимон Георгиев, Никола Петков и мене." Но Велчев не е сред главните организатори на преврата не само защото е бил далеч от столицата, но защото неговите позиции сред офицерството тогава са по-скоро легендарни, отколкото реални. Въпреки че се ласкае от мисълта, че има принос за промяната във властта, все пак самият той признава, че когато идва в София, „работите всред войската бяха вече подготвени от моите добри другари генералите Тошев, Стойчев и Станчев и младите капитани и майори. На мене оставаше да прегледам техния план и да вляза в подробностите на изпълнението му, които дотогава не бях имал възможността да чуя."

Влизането на Д. Велчев в правителството на Отечествения фронт е личностен, професионален и политически реванш. В конфликт с династията и симпатизиращ на антихитлеристката коалиция, той се оказва удобна фигура и във вътрешен, и в международен план. Според някои твърдения лично Сталин е дал своята благословия. Велчев очевидно си дава сметка за това. Той не се чувства задължен, нито отговорен пред която и да е от политическите сили, поели управлението на страната, включително и пред „Звено", но изцяло застава зад извършената промяна и зад целите на Отечествения фронт. Твърдото условие, което поставя, е промените във войската да не стават през главата му. Първоначално това изглежда осъществимо, защото Кимон Георгиев, Дамян Велчев и Антон Югов са избрани от правителството за ръководеща тройка, която да решава най-важните въпроси.

На 11 септември 1944 г. новата власт слага генерални пагони на своя военен министър и значителни отговорности. Най-важната е участието на армията в окончателния разгром на хитлеристка Германия. За това се изискват способни командири, здрава дисциплина и висок боен дух. Но армията не е отмината от стихията на отмъщението и „революционния гняв", който е насочван с директни заповеди от Главния щаб на Народноосвободителната въстаническа армия – въоръжената сила на комунистите. Войнишки комитети избиват генерали, командващи армии, офицери изчезват с обвинението, че са „фашисти". Още в първите дни след 9 септември повече от 1/3 от 3000-ния офицерски корпус е прочистен. Сериозно е подкопан и принципът на единоначалието в армията, където партизанските командири получават високи чинове, без да имат нужното образование и опит. На 14 септември 1944 г., стреснати

от стихийните процеси на саморазправа, Министерството на войната, на вътрешните работи и Щабът на въстаническите войски публикуват във вестник „Народна войска“ обща заповед, която забранява „всякакво посегателство, обезоръжаване и арестуване на офицери от войници и милиция“. На 20 септември военният министър издава нова заповед с цел „успокояване на духовете“. Той изисква към щабовете на дивизионните области да се създадат следствени комисии, в които да участват кадрови офицери и съдии и представители на новата власт. Те обаче не могат да се разпореждат самоволно със съдбата на офицерите. Със заповедта се премахват войнишките комитети, чието съществуване ставало „излишно“ и „вредно“ във връзка със създаването на помощниккомандирския институт в армията. Очевиден е компромисът – приемане на помощниккомандирите, но и спиране на произвола и канализиране на чистката в армията. В този смисъл е и нареждането командирите на части „с всички разполагаеми средства да се противопоставят на всеки опит, откъдето и да идва той, за арестуване на военни чинове не по установения начин във войската, с изключение на случаите, когато военно лице е извършило престъпление от вулгарен характер.“ До 22 септември трябва да се освободят всички чинове, срещу които няма доказани тежки обвинения. Българският трикольор трябва да бъде предпочитан пред всички други символи.

Но националният флаг трудно надделява над партийните знамена и особено над червеното. Стремежът на Д. Велчев чистката в армията да се проведе по законен ред от военни съдилища, като се запази достойнството на офицерите, се оказва анахронизъм. Дори на фронта арестите и отвличанията на офицери продължават. Това принуждава военния министър, от 10 ноември 1944 г. вече генерал-лейтенант, да заповяда на такива произволи командирите на части да се противопоставят дори с оръжие.

Опитите на Велчев да спаси офицерите от продължаващите репресии кулминират на 23 ноември 1944 г. Тогава той внася в Министерския съвет т. нар. Четвърто постановление. Според него от наказателно преследване се освобождават всички военни чинове, подсъдими по дела на т. нар. Народен съд, ако доброволно отидат на фронта. Ранените и наградените се освобождават от отговорност, наказателното преследване се спира, докато са на бойната линия. Мотивите са спасяване на част от офицерството и използване на неговия опит във войната. Според

различни сведения съветът за тази стъпка е даден от Москва, която знае доста за чистките на старите и способностите на новите офицери. Но тази стъпка не се харесва на ЦК на БРП (к), който използва случая, за да нанесе удар върху некомунистическите сили и покаже, че комунистическата партия може да се противопостави на всяко решение, което не се ползва с нейното одобрение. На 25 ноември военният министър отново заповядва във връзка с отвличането на офицери от неотговорни лица „всички офицери и подофицери да спят в казармите, като вземат мерки за лична охрана. Всички офицери и подофицери да се движат винаги запасани с колан и въоръжени с пистолети, вън от казармите да се движат на групи от двама, трима души". Политбюро реагира светкавично. За „разговор" с Кимон Георгиев и Дамян Велчев изпраща Трайчо Костов и Антон Югов. Военният министър отхвърля обвиненията, че защитава „фашистките офицери", и заявява: „Не, аз защитавам достойнството на българския офицер." След организирана протестна кампания на 6 декември 1944 г. Четвъртото министерско постановление е отменено.

Тези действия на военния министър събуждат трайно недоволство и подозрение сред министрите комунисти. Още тогава те искат от Георги Димитров разрешение за освобождаването на Д. Велчев и започват да им се привиждат преврати. Димитров, вероятно след необходимите в случая консултации със съветските другари, намира момента неподходящ за правителствена криза, но препоръчва укрепване на партийните позиции в армията. Под натиска на генерал Бирюзов Велчев е принуден да отстъпи и приеме исканите от ЦК на БРП (к) промени в ръководството на войската. Но и след тези събития чистката в армията продължава и нейните мащаби нарастват. Министърът на войната все повече се превръща в декоративна фигура, която произнася есеистични речи срещу „престъпните управници" до 1944 г., за „великото дело" и „подвига" на 9 септември и необходимостта от единство на силите на Отечествения фронт. Отношенията му с ръководството на комунистическата партия обаче остават хладни. Особено недоволен е Трайчо Костов, който продължава да подозира Велчев във връзки с десницата на БЗНС, в спъване работата на милицията и помощник-командирите.

Повишен в чин генерал-полковник, „волята и сърцето на войската ни", както го определя вестник „Народна отбрана", е начело

на военната ни делегация, която на 24 юни 1945 г. присъства на парада на победата на Червения площад, редом с „вожда на народите " – Сталин. На 21 август същата година генералисимусът удостоява Велчев с височайше внимание – награждава го с орден „Суворов" I степен. Но Сталин не пропуска да предупреди Димитров да се стреми към укрепването на партията в държавния апарат и да не разчита на съюзниците от ОФ. „Днес Кимон и Дамян са с вас, утре те могат да бъдат против вас."

Вслушвайки се в мъдрите съвети на „большой друг", комунистическата партия методично слага ръка върху всички сфери на обществения, политическия и държавния живот. В този процес на армията се отделя специално внимание. Военният отдел на ЦК на БРП (к), ръководен от члена на Политбюро Георги Дамянов, и Политическото управление на войската, начело с помощник-министъра на войната и член на ЦК на БРП (к) ген. Фердинанд Козовски, пряко следят и контролират армията. В страната предстои провеждането на избори и позицията на армията е от особено значение. На 30 юли 1945 г. в реч по радиото военният министър призовава офицерите и войниците да подкрепят „безрезервно листите на Отечествения фронт". На 15 ноември, на заключителния предизборен митинг в Народния театър, Велчев подчертава, че страната върви към омиротворяване и нормализиране, което означава мерки за изхранване на населението, възстановяване на законността, гаранции за личната и имотната сигурност и подписването на справедлив мир. Тази позиция му осигурява място в 26-ото Обикновено народно събрание.

В действителност страната е далеч от мира и спокойствието. От началото на 1946 г. Комунистическата партия започва настъпление срещу опозицията – спират се вестници, арестуват се нейни водачи, започват политически съдебни процеси. Войската, въпреки усилията на военния министър, е част от политическата стихия и това вече не може да се скрие. На 17 февруари 1946 г. пред възпитаниците на Военното училище Велчев ще признае, че в армията има настроения срещу Отечествения фронт и срещу Работническата партия (комунисти). Приел ролята на адвокат и защитник на една партия, той гарантира, че няма да позволи тези опити да дадат резултати във войската и заплашва с „тежка отговорност" всички, които биха се поддали на тези опити. Все пак Велчев апелира за единство в армията и необходимост

от сливане на старите и новите офицери. Г. Димитров, който взема думата веднага след това, акцентира върху необходимостта нещата в армията да започнат на чисто. И дума не става за единство на старата и новата армия, на старото и новото офицерство.

Тези позиции на Димитров срещат категоричното противодействие на стария социалдемократ Кръстю Пастухов, който в специална статия се обявява против „кръстоносния поход" срещу българската войска, против нейното опартизаняване и превръщането ѝ в оръдие на правителството и враг на народа. За тази си позиция Пастухов ще бъде съден и осъден, а военният министър ще намери достойнство, за да заяви, че армия не се руши със статии.

Въпреки проявите на инакомислие, позициите на Велчев в управлението изглеждат стабилни. Говори се, че е подал молба за членство в Комунистическата партия. Тъй или иначе той остава и във втория кабинет на Кимон Георгиев, обявен на 31 март 1946 г., но не задълго. В реч пред офицерите от Пловдивския гарнизон в началото на март 1946 г. той отново подчертава, че не иска офицерството да се меси в партийните борби, но трябва да подкрепя Отечествения фронт лоялно и честно. „Онези офицери, които имат друго отношение и друго разбиране по тези основни въпроси, честно е да напуснат редовете на войската." Времето на свободния избор е отминало и военният министър не си дава сметка за това. Сталин е недоволен от забавянето на „революционните" преобразования в България. В началото на юни Г. Димитров е в Москва. Във вилата на Сталин освен въпросите за бъдещата република се обсъждат и състоянието на армията, тактиката на БРП (к) спрямо съюзниците и в частност съдбата на Д. Велчев. Сталин критикува българските си гости за недостатъчната решителност и препоръчва по-твърд курс. Именно на тези срещи е поискано освобождаването на Д. Велчев. Конкретните инструкции са донесени в София от Толбухин и Бирюзов. На 22 юни Димитров вика К. Георгиев и Д. Велчев и ги запознава с плана за чистката в армията. На 29 юни на заседание на Политбюро на ЦК на БРП (к) съдбата на Д. Велчев е решена. На 2 юли 1946 г. Народното събрание гласува „Закон за ръководство и контрол над войската". В нарушение на Търновската конституция Министерският съвет получава правото да ръководи и контролира целокупната дейност на войската. Политическите командири „получават право да подписват заедно с командирите бойни и оперативни заповеди, заповеди по

личния състав и атестациите". Законът за ръководство и контрол на войската премахва илюзиите за запазването на някаква надпартийност във войската, тълкувана като лоялност към всички партии, съставляващи Отечествения фронт. Това е окончателна присъда за офицерите, служили до 9 септември 1944 г., както и узаконена възможност на Военния отдел на ЦК на БРП (к) чрез министрите комунисти и политическите командири да контролират цялостния живот в армията.

Велчев се ограничава със съвсем сухо изказване. Неговите възгледи, че старите офицери не трябва да се озлобяват, а превъзпитават, че освобождаването на някои от тях не трябва да става кампанийно, а постепенно, отдавна не срещат разбиране, за да бъдат споделяни и в Народното събрание. И този път Г. Димитров е по-ясен. Той открито заявява, че целта на закона е офицерите да бъдат верни на Отечествения фронт и да бъде „очистена основната вредителска неподходяща част от армията".

След приемането на закона оставането на Д. Велчев в министерството на войната става безпредметно. Партията трябва да извърши поръчаната от Сталин чистка необезпокоявана, без излишни въпроси и свидетели. К. Георгиев се опитва да спаси Д. Велчев, но в ход вече е пусната компроматната машина. На процеса срещу Дража Михайлович в Югославия са изнесени данни за връзки с Д. Велчев по време на войната. Д. Велчев отрича категорично признанията на Михайлович. На 2 август се стига до споразумение между К. Георгиев и Г. Димитров. Командването на войската се предава в ръцете на комунистите, които безпрепятствено се заемат с чистката, а Д. Велчев „отива на почивка до връщането на правителствената делегация от Париж, без да има каквато и да е връзка с министерството на войната, след което веднага се заменява с нов военен министър". Споразумението предвижда арестуване на командващия Втора армия ген. К. Станчев и започване на следствие срещу него за образуването на таен Военен съюз. Обезглавяването на армията трябва да бъде представено пред обществото като борба срещу тъмните заговорнически сили. К. Станчев веднъж вкара Д. Велчев в затвора. Политбюро решава да повтори сценария.

Август не се оказва най-добрият месец за почивка. Под краката на Д. Велчев започва да става твърде горещо. Открито следен, той изпада в паника. На Десетия пленум на ЦК на БРП (к), 9–10

август 1946 г., Г. Дамянов, който като завеждащ Военния отдел открито се готви да седне в креслото на военния министър, обвинява Д. Велчев в „диктаторски проявления" и в колебливост по отношение на „фашистките" офицери. Тези обвинения не вещаят нищо добро и К. Георгиев прави необходимото, за да намери похладно място за своя приятел. На 25 септември 1946 г. Д. Велчев е назначен за извънреден и пълномощен министър на България в Швейцария. На следващия ден пред Висшия военен съвет Трайчо Костов произнася унищожителна реч срещу бившия военен министър. Той се разпореждал с армията така, както бившият монарх – самовластно и без да се съобразява с волята на отговорното правителство. Неговото двусмислено поведение създало надежди сред офицерството, че могат да върнат миналото. Опитвал се да изтласка ОФ офицерите в глуха линия и да принизи ролята на помощник-командирите. Позволявал си да кокетира с опозицията. Тези обвинения означават поредна политическа смърт за Д. Велчев.

В Берн Д. Велчев бързо навлиза в новото амплоа. Основните му усилия, както личи от неговите доклади до външно министерство, са насочени към защита на българските интереси, опровергаване на „неверни и неточни" сведения, публикувани в печата, подобряване организацията и работата на българските дипломатически и търговски представители.

Постът, който Велчев заема, му позволява да следи и да е в течение на всичко, което става в България. Там настъплението срещу „фашистките и реакционни сили" е в пълен ход. В началото на 1947 г. започва процес срещу организацията „Неутрален офицер". Велчев въздъхва с облекчение, когато не среща името си нито в следствените материали, нито при произнасянето на присъдите. На 5 юни в Народното събрание е арестуван Никола Петков. Настъпва часът на разправа с бившите съюзници. За Велчев е трудно да обяснява всички небивалици по отношение на човека, когото познава отблизо и с когото заедно е работил в Министерския съвет. Не така стоят нещата при другия процес – този срещу генерал Кирил Станчев и „Военния съюз". Процесът започва на 8 октомври 1947 г. „Изненадващо" на 10 октомври като по команда, един след друг, обвинените офицери, някои от които вече осъдени по процеса срещу Н. Петков, започват да сипят обвинения... срещу Д. Велчев. Неговото „двулично поведение", „двулични заповеди", близките му отношения с К. Станчев им дали основания да мислят, че именно

той стои зад създаването на Военния съюз, че той е неговият „гарант". Макар и смехотворни и недоказуеми, обвиненията срещу Велчев нарастват лавинообразно и ескалират. От предположението, че стои зад идеята за създаване на таен Военен съюз, през твърденията, че той е неговият фактически организатор – до обвиненията, че той винаги е действал в сътрудничество с Н. Петков и подготвял държавен преврат. На 18 октомври в. „Работническо дело" казва тежката си дума: „Демаскираният сътрудник на Никола Петков във военно-фашистката конспирация, не само не може да представлява българската държава в чужбина, но трябва да бъде държан отговорен пред закона на страната за своите противонародни действия." Обработили свидетелите и общественото мнение, на властите не е трудно чрез прокурора Петрински да предявят обвинението, че Велчев и Станчев „са двамата, които в съгласие с империалистическите сили са подготвяли оная сила, която е трябвало да извърши преврат в нашата страна". Обвинението е повече от тежко, но, както отбелязва прокурорът Д. Йорданов, съдът не може професионално да се занимава с Д. Велчев, още повече, че този въпрос не е бил поставян за разглеждане.

Още на 13 октомври Д. Велчев изпраща шифрована телеграма до Министерството на външните работи и вероизповеданията, в която отхвърля като „чиста измислица" отправените срещу него обвинения и категорично заявява, че не му е известно да са съществували тайни организации в армията. Същевременно той моли министерството за застъпничество, за да не се петни неговото и на страната име, чийто представител е той. На 18 октомври Министерският съвет решава да се телеграфира на пълномощния министър в Берн „да дойде незабавно в страната, където да му бъдат предоставени за проучване всички данни, събрани по процеса срещу Военен съюз", и ще му се даде възможност да даде своите обяснения. Решението трябва да бъде изпълнено от министъра на външните работи Кимон Георгиев. Той се опитва да смекчи нещата и дава разпореждане да бъде повикан Велчев, за да може да осветли и обясни приписаното му от обвиняемите и свидетелите по процеса. На 24 октомври секретарят на легацията в Берн изпраща телеграма, в която обяснява, че Д. Велчев се опитва да печели време и още не е взел решение за или против връщането си. „Фактически, пише Б. Попов, Д. Велчев отдавна е взел отрицателно становище по връщането си." Това се потвърждавало от негови

открити декларации, че може да бъде задържан, уреждането на сметките и търсенето на квартира. Телеграмата е изпратена в 16 ч. 48 минути. В 19 ч. 53 мин. пристига втора шифрована телеграма, в която Попов съобщава, че Велчев е подал оставката си, изявил симпатии към идеите и личността на Н. Петков и се обявил против правителството на Отечествения фронт. Късно вечерта Ройтер съобщава, че Д. Велчев е подал оставката си и заявил, че не може да остане на поста си предвид обвиненията, изнесени срещу него на процеса срещу генерал К. Станчев. Отхвърля обвиненията за подмолни връзки с Н. Петков и декларира: „Истината е, Петков не бе предател. Той бе добър и смел българин, както и честен и смел политически борец." На другата сутрин с указ № 47 пълномощният министър Д. Велчев е освободен от длъжност и секретарят на легацията е назначен за временно управляващ. Същия ден К. Георгиев изпраща телеграма до легацията в Берн, в която обяснява мотивите на правителството. И този път К. Георгиев е само лош посредник. Текстът на телеграмата е продиктуван лично от Тр. Костов и изпратен до БТА, радиото и вестниците. Велчев директно е обвинен в лично участие в конспиративна организация. Фактът, че не се е върнал, се тълкува като доказателство за виновност.

На 30 юли 1948 г. Министерският съвет взема решение да лиши Д. Велчев от българско гражданство, понеже не се е завърнал след уволнението му в България и „с изявленията и дейността си е изложил Българската държава, като е поставил в опасност нейната сигурност и нейните интереси". Семейните имоти са конфискувани.

Велчев остава в Швейцария, прекарвайки времето си в изучаване на „Larousse" и редки срещи с българи. До последния си миг мечтае да умре или поне да бъде погребан в България. Умира във Франция на 25 януари 1954 г.

След години човекът, който най-добре познава Д. Велчев – К. Георгиев, ще сподели: „Дамян Велчев не можа да разбере пълния смисъл на промяната на 9 септември, живееше със стари понятия, особено по отношение на войската. Стремеше се да запази армията, както е била. ... Не беше узрял за новото време, не можа да се пригоди към него и почна да се отчуждава главно поради третирането на армията."

Може би точно поради това Д. Велчев остава символ на своето сложно и противоречиво време.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Министерство
на външните работи
и на изповеданията

ШИФРОВАНА ТЕЛЕГРАМА

От Легацията – Берн	изх. № 38
За Министерството на външните работи	вх. № 1272
Изпратена на 12 октомври 1947 г.	в 17 ч. 32 мин.
Получена на 13 октомври 1947 г.	в 14 ч. – мин.

Лично за Министъра на външните работи.

В бюлетина на Българската телеграфна агенция, в който се дават сведения по процеса Станчев, се намесва и моето име.

Заявявам категорично, че като бивш министър на Войната не съм имал ... (погрешна група) и не ми е било известно съществуването на тайни организации в армията. Твърдението на някои от подсъдимите, че съм заготвил преврат и със своето поведение съм ги насърдчил, е чиста измислица. Всички опити, отгдето и да идват, за намесване на моето име в процесите по военните конспирации са безсъвестни и тенденциозни.

Моля, застъпете се за поставяне край на тази недостойна игра, която в момента засяга не само мене.

ВЕЛЧЕВ

Приложение 1 – Архив на МВнР, Оп. 1П, а. е. 339, л. 1.

Министерство
на външните работи
и на изповеданията
№ 1249
София, 25.10.1947 г.
Към № 1247

ШИФРОВАНА ТЕЛЕГРАМА
До Легацията Б Е Р Н

За Временно управляващия Легацията Попов.

Правителството уволни от служба българския пълномощен министър в Берн, Швейцария, запасния генерал-полковник Дамян Велчев, поради разкритията, направени в различни процеси, които говорят за съучастие на същия в създаването на конспиративна противодържавна военнозаговорническа организация, поставяща си за цел насилственото сваляне на демократическото правителство на Българската Народна Република.

Когато съдебното следствие се разви и се събраха многобройни данни, които изобличават Д. Велчев в лично участие в споменатата конспиративна организация, Правителството покани същия да се отзове в България, за да се справи със събраните доказателства и даде своите обяснения. Дамян Велчев не се отзова на тази законна заповед – факт, който най-добре подчертава неговата гузна съвест.

КИМОН ГЕОРГИЕВ

Приложение 2 – Архив на МВнР, Оп. 1П, а. е. 339, л. 9

Министерски съвет

До Президиума
на В. Н. Събрание
До Министерството
на правосъдието
Копие: М-во на външните работи
М-во на финансите

На № 42/24.VII.48 г.

14-то постановление на Министерския съвет,
взето в заседанието му от 30 юлий 1948 година,
протокол № 112

На основание I-во постановление на Министерския съвет от 28.I.1947 година и чл. 8 п. 5 от закона за българското гражданство да се лиши от българско гражданство ДАМЯН ВЕЛЧЕВ ДАМЯНОВ, роден в гр. Габрово на 20.II.1883 година, бивш пълномощен министър в Берн, понастоящем в чужбина, загдето не се е завърнал след уволнението му в България и с изявленията и дейността си е изложил Българската държава, като е поставил в опасност нейната сигурност и нейните интереси.

На основание чл. 10 от закона за българското гражданство да се вземат в полза на държавата неговите имоти, както и имотите на съпругата му, а така също и всички имоти, които те биха придобили в бъдеще.

Отговорен секретар: /Ат. Войнов/

Постановлението Е ИЗПРАТЕНО в Президиума на В. Н. Събрание за издаване на указ.

Приложение 3 – Архив на МВнР, Оп. 1П, а. е. 457, л. 1

ЛИТЕРАТУРА

Велчев, Д. Статии, речи, заповеди (1945–1946 г.). С., 1946.

Марков, Г. Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992.

Димитров, И. Народен съюз „Звено" (1 октомври 1944 – 19 февруари 1949), Исторически преглед. 1970, № 5.

Димитров, И. Миналото, което беше близко, а става все по-далечно. Срещи и разговори. С., 1992.

Исусов, М. Сталин и България. С., 1991.

Мешкова, П. и *Шарланов, Д.* Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд. С., 1994.

Минчев, М. Първото правителство на Отечествения фронт. С., 1988.

Минчев, М. България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999.

Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993.

Илчо Димитров

МЕЖДУ ИДЕОЛОГИЯТА И ДЪРЖАВАТА ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Георги Димитров е роден на 18 юни 1882 г. по стар стил (по нов – 30 юни, както е по-редно да се отбелязва). С родното си село Ковачевци Димитров не е свързан семейно. Родителите му са бежанци от оставената под агарянско иго Македония. Те търсят препитание в столицата, в която той израства и с която е свързан целият му живот в България.

Димитров е принуден едва 12-годишен да остави училище, за да се отдаде на печатарската професия. Тя му дава възможност за завидно самообразование. Проявявайки отрано отзивчивост към обществените проблеми, съвсем млад влиза в синдикалното движение и в социалдемократическата партия. Член е на ръководството на Общия работнически синдикален съюз (ОРСС) чак до емиграцията си. При разцеплението на БРСДП застава на страната на тесните социалисти, чийто водач Д. Благоев също е македонски бежанец. Димитров се формира под силното влияние на Благоев с характерните за неговата идеология и политика последователност и непримиримост, които, доведени до крайност, придобиват черти на догматизъм и сектантство. Не може да не буди възхита нравствеността на тези млади хора, отдали се на идеала за едно праведно общество, което сами не се надяват да доживеят, а доживелите ще са по-скоро разочаровани от разминаването между възделеното и действителността. Но такива разочарования са изпитвали всички идеалисти, след като са постигнали целта, с която са свързвали вярата си в едно по-добро бъдеще.

Ръководството на партията на тесните социалисти, състоящо се предимно от хора от средите на интелигенцията, се стреми да привлича изпъкващи млади работници. Димитров е от малцината представители на наемното работничество, които се

налагат с качествата си. През 1909 г. е включен в състава на ЦК, състоящ се тогава само от петима членове, за да остане до смъртта си неизменен негов член. Избиран е за съветник в Софийската община и за депутат в Народното събрание. Взема участие в прояви на балканското и европейското социалдемократическо и синдикално движение. По време на войните партията на тесните социалисти отстоява интернационалистическите позиции на тогавашната левица в Интернационала. За антивоенната си дейност Димитров е хвърлен в затвора.

Тесните социалисти приемат съчувствено Октомврийската революция в Русия, но не вярват в победата, ако революционното движение не надделее и на Запад. Даже тактиката на Ленин таксуват като „бланкистка" (заговорническа), а впоследствие усвояват теорията му за успеха на революцията в отделна страна.

Победена във войната, България е с накърнена национална независимост, териториално осакатена, подложена на тежки репарации и ограничения. Националният идеал е опропастен, стопанството – разстроено, хиляди мъже оставят безименни гробове далеч от родни места; други хиляди се връщат осакатени и обезверени. Жестоко са засегнати всички национални и държавни институции. Династията и управлявалите партии са компрометирани. Израстват нови политически сили, които чертаят нови пътища за възраждането на отечеството. Надеждите на мнозинството са насочени главно към БЗНС и БКП (т. с.) – неопетнени с управлението и с военните катастрофи, с реформаторски програми, съчетаващи политическата демокрация със социалната справедливост. Партията на тесните социалисти влиза в Третия комунистически интернационал и преименувана в БКП, започва да се превъоръжава идейно с ленинизма.

Преодоляването на следвоенната криза в Европа разсейва догмата за едновременна световна революция. Преходът към комунизма се разглежда вече не като едновременен акт, а като обхващащ цяла епоха на съжителство между капитализма и социализма. Появата на фашизма и опасността от нова световна война извеждат на преден план борбата за мир, демокрация и национална независимост, която вече не е подозирана, че отклонява пролетарията от историческата му мисия, а се разглежда като предпоставка за достигането до социализма. Промените в идеите и тактиката на партията по-бавно намират отражение в практическата ѝ дей-

ност. Оценката на ЦК на БКП за Деветоюнския преврат през 1923 г. като израз на борбата между „двете крила на буржоазията" изхожда от по-раншни разбирания. В самата партия липсва нагласа за отпор в единодействие с БЗНС. Няма гаранция, че решение на ЦК за съпротива би намерило отклик сред работничеството. Земеделският съюз с огромното му влияние на село не успява да вдигне сподвижниците си в защита на собственото си правителство. Самият той е дълбоко разяден от вътрешни противоречия, съперничества и дрязги, в които опонентите на Стамболийски фактически се изравняват с цялата опозиция в пълното отрицание на големия реформатор и делото му и по такъв начин съдействат за краха на режима. На страната на превратата е цялата въоръжена сила на държавата. Около заговора се обединяват всички партии без комунистите. Получена е и благословията от двореца. Какво биха могли да сторят невъоръжените, необучени, разединени противници на заговора? Неутралитетът, провъзгласен от ЦК на БКП, е самостоятелно политическо решение, отговарящо на политическото равнище на партията, но и на реалните възможности за противодействие.

Деветоюнската тактика има противници вътре в БКП. Ала отричането ѝ идва отвън – от Изпълнителния комитет на Коминтерна, чийто генерален секретар е Васил Коларов. Поставя се началото на една порочна практика: националните партии да вземат решения и да действат под пряк диктат на Москва. Поведението на БКП се обявява за опортюнистическо и се призовава за въстание срещу настъплението на фашизма. Според теоретичните схеми на вождовете на Коминтерна в Европа се задавала втора революционна вълна и евентуално българско въстание би отвлякло вниманието на европейската реакция от очакваното (по-скоро – желаното) масово надигане на Запада и специално в Германия. Димитров, подкрепил неутралитета през юни, през август се подчинява на изискванията отвън (БКП официално се титулува секция на Коминтерна) и става най-ентусиазиран проповедник на въстанието. В „Работнически вестник" са поместени знаменитите му статии за единния фронт, които са новост за комунистическата тактика в международен мащаб. Някои постановки в тях звучат непривично, направо смайващо за възпитаните в догматичен дух комунисти: партиите на трудещите се, за каквито се смятат освен комунистическата и БЗНС, БРСДП, радикалната, в името на общото да си подадат ръка, без да се отричат от програмните си

различия. Тук е формулирана и една теза, която претърпява плодотворно развитие най-вече в практически аспект: фашизмът не е само антикомунистически, той в същото време е и антинароден.

За въстанието са нужни преди всичко готовност сред населението, подготовка, организация, въоръжение, и най-важното – подходяща международна обстановка. Меродавните европейски сили непосредствено след преврата подкрепят сговористкото правителство. В него те виждат преграда срещу комунизма и съветското влияние. Съседните държави се безпокоят най-вече от реваншистки настроения в българското общество и за оправдание на безпокойството си използват перспективата за революционно движение в България, подбудено от Москва и дирижирано от комунистите. И едните, и другите дават съгласие за набиране на войска над предвидената от Ньойския договор численост и по такъв начин показват готовност да потъпчат един от принципите на следвоенната политика за неотстъпност от предписанията на договорите, стига да се предотврати революционната буря. Без да се пренебрегва или омаловажава вътрешната опозиция срещу сговористкия режим, както и искреността на убежденията и намеренията на септемврийци, въоръжената борба в името на работническо-селско правителство, пък дори и за възстановяване на земеделския режим, няма никакъв шанс. Но само от наличието на „шанс" ли трябва да се оценяват масовите надигания за национално освобождение, за политически и социални права? Апостолите на националната революция не са толкова наивни, за да вярват, че с черешово топче ще надвият Османската империя, но така безнадеждно демонстрираната воля за свобода предизвика войната, увенчана с възстановяването на държавната самостоятелност.

Септемврийското въстание още чака своята всестранна и обективна оценка, а с нея – и ролята на Димитров в това обречено дело. От крайностите, формирани в хода на събитията, не се е отишло много напред. От една страна, то се представя за комунистическа авантюра, от друга – за първото в света антифашистко въстание. Този подход явно е неподходящ в научния анализ.

От емиграция Коларов и Димитров ръководят възстановяването и новия възход на обявената извън закона Комунистическа партия. Благоев е тежко болен. Той не е привърженик на въстанието, но намира сили да защити подложените на терор леви сили. Скоро след това умира. Коларов се смята за най-старши в

йерархията. Високо образован и с широка обща култура мъж, той не отговаря на изискванията за лидер на една революционна, нелегална партия. Изходът се намира в стриктното спазване на указанията на Коминтерна. Крилатият призив: „Горе главите!“, с който завършва писмото на Коларов и Димитров, след като напускат България, е свързан с решението да не се снема курсът към въстание въпреки погрома, въпреки несъстоялата се революция в Германия, въпреки очевидните признаци за стабилизация на европейската икономика и политика. Резултатът е единоборство между диктатурата и левичарското ядро в БКП, между белия и червения терор. Стига се до кървавия атентат в черквата „Св. Неделя“ през април 1925 г. Устроен с фанатичната убеденост, че ще е сигнал за новото въстание, атентатът злепоставя БКП като терористична организация, а сговористката власт го използва за втора репресивна вълна над българската левица. С невероятно тежки изпитания трябва да се справя тя през тези две ужасни за страната ни години – 1923 и 1925 г. Бавно и мъчително те все пак са преодолени. Може би не толкова благодарение на верен курс и мъдри ръководители, колкото на обстановката в страната, която изисква силна и активна партия на левицата. В такава за кратко време се превръща легалната Работническа партия, особено след като се отърсва от левосектантския курс.

Подложен на обвинения и отрицание от левите сектанти, взели връх в комунистическото движение, Димитров съсредоточава дейността си в Балканската комунистическа федерация и като ръководител на Западноевропейското бюро на Коминтерна. Осъден на смърт в родината си, той нелегално се движи под различни имена между Москва, Виена и Берлин. През това време влиза в задкулисието на Коминтерна и на взаимоотношенията между отделните партии. Изучава икономиката и политиката на западните страни в условията на икономическа криза и на отстъпление на парламентарната демокрация пред надигащия се фашизъм. Така окончателно Димитров формира убеждението си за демокрацията като алтернатива на фашизма в разрез с догмата на левите сектанти за сливането им. Участва в първите изяви на демократичното антифашистко единодействие. След опита, натрупан в България, той добива облика на комунистически деец от международен мащаб.

На 9 март 1933 г. Димитров е арестуван с обвинението, че заедно с холандеца Ван дер Лубе умишлено е подпалил Райхстага, и то

пак като сигнал за въстание, вече в Германия. Така е вкаран в една провокация от току-що овладелия властта националсоциализъм, търсещ оправдание за предначертаното ликвидиране на парламентарната демокрация и за привеждането в действие на терористичната машина на диктатурата.

Димитров се готви старателно за процеса, независимо от ужасните условия, при които е поставен. Предстои му политическо сражение, в което трябва да се наложи като пълководец и да се сражава като воин. Той осъзнава значението на процеса не толкова за личната си съдба, колкото за идеите, които изповядва. От сблъсъка с обвинителите, особено с Гьоринг и Гьобелс – първите съучастници на Хитлер, той излиза безспорен победител, което му спечелва световна известност. В същото време улиците на Германия се пълнят с организирани демонстрации, съставени главно от фанатизирани млади нацисти с факли в ръце и със закани срещу комунизма. От затвора той си кореспондира с видни европейски писатели и общественици – Ролан и Марло, Жид и Барбюс... Ала големите български интелектуалци се спотайват – те не обичат да се навират в очите на властимеющите. След време, когато Димитров застава начело на държавата, те ще се престараят да се реабилитират, като всеки що-годе значим творец ще се чувства длъжен да му посвети произведения. После, в угода на новата конюнктура, той ще бъде отново подложен на забвение.

За Димитров освобождението от нацистката тюрма не е толкова лично спасение, колкото морален и политически удар над нацизма, над тези, в чиито ръце е съдбата му в Лайпциг.

Правителството на Народния блок в България проявява пренебрежение към българина, чието име все повече се споменава с уважение по света. Далеч по-предвидливо е поведението на цар Борис III. Карахан, съветският заместник-комисар на външните работи, споделя с Димитров как се оказал в един влак с царя, който използвал случая, за да му каже: „Ние, българите, се гордеем с Димитров. По време на процеса получих покана да посетя Германия, но заявих, че не мога да я приема, докато Димитров не бъде освободен." Карахан му подхвърля, че е направил услуга на комунизма, на което царят отвръща: „Независимо от това съм доволен, че се застъпих. И по-рано в България искаха да го убият, но аз направих всичко възможно да не се случи това." Подобно известие е предадено на Димитров и от пристигна-

лия в Москва български депутат Сакаров. Изглежда царят е държал тази му роля да не остане в тайна.

От близо едногодишния физически и морален тормоз Димитров се сдобива с тежко заболяване, което ограничава дейността му и накрая го отнася преждевременно в гроба. Отречен от родината си, той вече не е в състояние, както по-рано, да живее нелегално в европейските столици. Единственото спасение се оказва гражданството, получено от съветското правителство. В Москва е посрещнат като герой и му е предоставена възможност за развитие като един от най-авторитетните лидери на световното комунистическо движение. Роден и израсъл в страна с традиционно русофилство, чийто изразител след войната става Комунистическата партия (и това е един от източниците на огромния ръст на влиянието ѝ) – той, както и съмишлениците му, виждат в съветската държава реализация на социалистическия идеал. Към това се прибавя и признателността за избавлението от нацизма. Свързвайки личната си съдба със СССР, той приема, че и националната съдба на България е неразривна от СССР, че доброто за Москва е задължително добро и за София. Разминаванията в намерения и действия са естествени, още повече, когато става дума за отношения между една световна сила и малка балканска държава. В такива случаи надделяват по правило съображенията на Москва, мотивирани с догмата за ръководната роля на болшевишката партия и на СССР спрямо световния комунизъм. Дори обзет от колебания, дори търсещ своеобразни пътеки по общия друм, Димитров в крайна сметка се подчинява на изискванията на Кремъл. Оттам Йосиф Сталин безкомпромисно направлява най-голямата политическа сила в интернационалното семейство. Димитров гледа на дейността си вече като съветски гражданин, като изпълнение на дълга си към съветската страна, приемана за „отечество на световния пролетарият", за ядро на „утрешната" световна социалистическа федерация. Депутат във Върховния съвет, той заема шесто място в съветската йерархия (след Сталин, Жданов, Каганович, Молотов, Ворошилов). Огромният му международен авторитет изисква съответното служебно място. Избран е за генерален секретар на Коминтерна. Застава начело на БКП, чиито левосектантски ръководители са отстранени и подложени на репресии с нелепи обвинения в трокицизъм и контрареволюционна дейност.

Авторитетът, знанията и опитът на Димитров се оказват изключително полезни за съветската политика, в която по това време е настъпил дълбок обрат към сътрудничество с демокрациите против нарастващата фашистка опасност. Обратът засяга и комунистическото движение, по-специално разбирането за народния фронт. В доклада на Димитров пред Седмия конгрес на Коминтерна (1935 г.) принципът „класа против класа" е заместен с антифашисткото взаимодействие в името на демокрацията, мира и националната независимост. Народофронтовската тактика е възприета и от Шестия пленум на БКП. Тя плодотворно се отразява в предизборните кампании през 1937 г. и 1938 г., в борбата за възстановяване на Търновската конституция, в защитата на икономическите интереси на трудещите се.

В предвоенните години Димитров разгръща най-значителната си международна дейност. Двата му върха в нея са маркирани с мъжественото поведение пред Лайпцигския процес и като генерален секретар на Комунистическия интернационал. Той е българският политик с най-висок световен престиж през XX в. – и за съмишлениците, и за противниците си. Сходна слава има друг деец на българската левица – Кръстьо Раковски, високообразован и оригинално мислещ марксист. Неговите звездни мигове са активността му във Втория интернационал и като един от ръководителите на младата съветска република. Но той се чувства повече космополит, отколкото българин, пък и рано привлича върху себе си сталиновата ревност и подозрителност и става жертва на кървавите репресии. Димитров, дори когато е съветски гражданин и ръководен деец, остава по душа и поведение свързан с българската си кръв и българския си манталитет, а и с нищо не показва, че би заплашил сталиновото всемогъщество. Той става символ и реализатор на новия коминтерновски курс – най-голямото достояние на тази световна организация. Провъзгласяването и провеждането му на международната арена съвпада с налагането на култа към личността и развихрянето на масовия терор в СССР.

Отношенията между „вожда на световния пролетарият" и „кормчията на Коминтерна" се характеризират с доверие от едния и преданост от другия, с грубостта и пренебрежителността, проявявана от Сталин и към най-близките му, и с умението на Димитров да прокара свои схващания, дори когато Сталин не отстъпва от своята теза за буржоазната държава, отказала се от де-

мокрацията и преминаваща под различни форми към фашизма – оттук ставала безсмислена защитата на парламентаризма. Тя се оказва изключително устойчива за този образцов прагматик – налице е и в последната му публична изява – заключителното слово пред XIX конгрес на КПСС (1952). Отклонението в самото навечерие на войната без съмнение е и под влиянието на Димитров. (В началото на войната Сталин бързо се връща към нея, което е една от причините и за подценяването на Коминтерна.) Друга Сталинова идея, трудно приемлива за българина, израсъл в едно все пак демократично общество, е тази за „стадната психология" на масите, която ги карала да следват водачите. Димитров никога не се позовава на нея в собствените си изказвания и писания. Трябва обаче да се признае, че все пак мъжеството си той проявява много по-безстрашно пред фашисткия съд, отколкото в „пролетарското отечество", сред единомишлениците си. От „класовия враг" той знае какво може да очаква и негова опора става фанатизмът на самопожертвалия се в името на идеала, докато ударът от „своите" означава потъпкване и на революционното верую, и на революционното дело. Димитров не си затваря очите пред терора, ала не позволява да помръкне идеалът, като търси оправдание и за очевидните несъвпадения с него. Поддържа оптимизма си в неумолимия ход към един справедлив свят, чиито контури вижда да се очертават в съветската страна. Не го напуска и убедеността, че пред фашистката заплаха гаранцията е СССР – и за да се осуети заплахата, и за да се смаже агресията.

В дневника, който Димитров води още от процеса, той споменава за репресиите, когато засягат най-близкото му обкръжение. Някъде той се застъпва, в повечето случаи премълчава, понякога сам е длъжен да дава доказателства, че прилага теорията за „изостряне на класовата борба успоредно с успехите на социализма". Сам не е подстрекател и инициатор за репресии, та по такъв начин да се докара на Сталин. А така постъпват мнозина. Напротив – стреми се да ограничи пораженията сред хората, с които работи, особено сред българите. Застъпва се за несправедливо обвинени (кой ли пък активно ги защитава?). В други случаи надделява инстинктът за лично и политическо съхранение – той се примирява, премълчава. И все пак впечатлява колко редки са записите в дневника за процесите и присъдите, дори когато не изразява резерви при споменаванията. Впрочем свръхпридирчивите

към тази не най-достойна страница от биографията на Димитров не бива да забравят, че главното е обществената система да не заставя гражданите да постъпват мимо нрава и убежденията си.

Втората световна война, избухнала в доста по-различна форма от предвижданията, налага съществени изменения в дейността на Коминтерна, следващ стриктно съветската външна политика. Нещо повече, по това време Сталин, а и други съветски ръководители поставят въпроса за разпускането му, което става през 1943 г. И в единия, и в другия случай се изхожда от изискванията на международните отношения на СССР през войната – първо с Третия райх, после със световната антифашистка коалиция. В началото на войната Сталин поставя пред Димитров задачата да се водят постепенно масите към революция. На приема по случай 60-годишнината си той възкликва: „Тесновато нам стало!", разкривайки плановете си във връзка с бушуващата вече съветско-финландска война и спрямо балтийските държави, които през лятото на 1940 г. стават част от Съветския съюз. Сключването на Тристранния пакт поставя въпроса за защитата на подстъпите към Съветския съюз от евентуална германска агресия. Надценявайки смисъла на отказа на цар Борис да се присъедини към пакта, съветското правителство предлага пакт за взаимопомощ на България срещу поддръжка за българското териториално разширение до линията Мидия–Енос. „Ще изгоним Турция в Азия" – заканва се Сталин, възкресявайки една балканска мечта, погребана от неразумния национализъм на балканските монарси по време на бляскавите победи през 1912–1913 г.

На Димитров е заръчано съветското предложение да се доведе до знанието на широките кръгове от българското население, тъй като е ясно, че управляващите ще сторят всичко възможно да го потулят. Очевидно или се надценява ролята на общественото мнение при диктатура, или се вадят прекалено оптимистични изводи от отказа на царя за участие в Тристранния пакт. Дори и царят да е изпитвал колебания, то те веднага са се разсеяли, щом Соболев му връчва предложението на Москва, а Работническата партия разгръща кампания за приемането му. Болшевишката опасност винаги е била главната за царя; реакцията му е да започнат преговори с Райха, увенчани с присъединяването на България към Тристранния пакт. Молотов си го изкарва на Димитров – окачествява кампанията, устроена от Работни-

ческата партия по нареждане на Димитров (той пък действа по указания на Сталин) като „вредна глупост". Вярно е обаче, че някои ентусиазирани комунисти представят Соболевата постъпка като начало на процес, чиито последици ще са сходни с вече познатите в Прибалтика. А правителството и без това е намерило най-подходящия начин, за да я злепостави, като употребява понятието „балтизация". Нова промяна е наложена в тактиката и дейността на Коминтерна след хитлеристкото нашествие срещу Съветския съюз и създаването на световната антифашистка коалиция: войната не е между капитализма и социализма, а за защита на отечеството; отрича се лозунгът за световна революция; на комунистите е поръчано да поддържат правителствата си, воюващи срещу хитлерофашизма. Димитров е предупреден от Сталин и Молотов, че за никакво въстание не бива да се говори, докато Съветската армия не премине в настъпление и не е в състояние да окаже решаваща помощ. Главната задача е да се разгръща съпротивата в тила на врага в единодействие с всички национални антифашистки сили.

Димитров поема цялата тежест на връзката с компартиите, поставени в изключително тежки условия. Той премества кабинета си в Кремъл, вече в качеството си на завеждащ отдел „Международна информация" на ЦК на КПСС, който всъщност продължава дейността на разпуснатия Коминтерн. Покрай изключителното напрежение го сполетява и най-жестокият удар на съдбата – умира Митя, невръстният единствен син на вече 60-годишния баща. Той упорито се е държал бодър и активен въпреки честите заболявания в предвоенните години. Вече му е все по-трудно да издържа на болестите, които една след друга връхлитат върху разклатеното му здраве и ранената му психика. Понякога се намира на границата между живота и смъртта. Вдигне ли се на крак, отново е на поста си. Редува работния кабинет с болничната стая, служебните неприятности с мъчителното лечение. Занимава се с положението в Китай, където се радва на голямата почит на ръководителите на Компартията, но и на Гоминдана. Готви документи за Иран, Австрия, Индия, Чехословакия, Ирак, Полша, Франция, Бразилия... Среща се с емигрирали в Москва комунистически лидери и леви интелектуалци, с повечето от които е в приятелски отношения: австриеца Копленик, румънката Паукер, чехословашкия лидер Готвалд, немците Пик и Улбрихт, французите Торез и

Марти, италианеца Толиати, испанците Диас и Ибарури, поетите Йоханес Бехер, Жан-Ришар Блок, Ерих Вайнерт.

С оглед на военните действия и следвоенните проблеми на света отношенията с партиите преминават все повече в ръцете на съветското ръководство. Димитров взема отношение по тях, доколкото засягат България. За Сталин първостепенно значение на балканската карта придобива Югославия като съюзница във войната, със силно партизанско движение, ръководено от комунистите. България заема подчинено положение спрямо западната си съседка.

Димитров се занимава непосредствено с подготовката на политемигранти за България, изпраща инструкции до нелегалното партийно ръководство за разгръщане на съпротивата, под негово ръководство е подготвена програмата на Отечествения фронт, около която се обединява радикалната левица, ориентирана към Москва.

С наближаващия край на войната в центъра на вниманието излизат проблемите на следвоенния свят, а с тях и заплетеният национален проблем на Балканите. Пред Сталин Димитров възразява срещу едностранното решение в гр. Яйце за включване на Македония във федеративна Югославия. Най-желателното според него е федерирането на южните славяни на равноправна основа с българско участие, в което и Македония да получи своята държавност. Пред българския комунист Влахов, прехвърлил се на Титова страна, Димитров поставя въпроси, разкриващи личното му отношение: съществува ли македонска нация и ако да, къде и как; възможна ли е македонска самостоятелна държава или пък етнографският конгломерат да бъде организиран държавно във федерацията на южните славяни? Позицията на българската партия е изразена пред югославските дейци Джилас и Влахович. Сталин обаче не се впечатлява от етнически и исторически аргументи; важното за него е приносът на дадена държава във войната и ролята ѝ в следвоенната съветска политика на Балканите. От тази гледна точка преимуществата на Югославия са безспорни. До Тито е изпратено становището на Москва: България ни причини много зло, но ако излезе от войната, сме заинтересовани да е наш съюзник; при решаването на македонския въпрос отношението ни към югославското виждане ще е най-благосклонно.

В края на краищата Димитров трябва да се приспособи към прагматизма на Сталин и да отстъпи от принципни проблеми на националната политика. Какво друго може да стори представителят на „вражеската страна" пред „съюзническата"? Пък и традицията е да се подчинява националният въпрос на социалния, т.е. само при социализма е възможно справедливото му решение. И до ден днешен този кардинален въпрос обикновено отстъпва пред приоритетите на текущата политика от рода на партиен интерес, идеологически съображения, предпочитания на световния хегемон, пък дори и поредното ни включване в международен военен пакт, преследващ цели далеч от възможностите на една малка страна. Димитров дълго се старае да обоснове националната кауза, ала след като е отстъпил пред неумолимата действителност, се заема да провежда убедено съветските съображения, вкл. и след 9 септември 1944 г. с насилствената македонизация в Пиринския край. Престараването е очевидно, ала е нужно и да се зададе въпросът: каква можеше да е алтернативата? Отказът на победена България би довел до незабавна териториална анексия, която по този начин пак се отлага. Тази част от България щеше да е загубена, ако не бе настъпил разривът между Тито и Сталин (1948 г.). Тогава, и особено след Сталиновата смърт, се пристъпва към ревизия на курса на национално отстъпничество пред външни изисквания. Не бива да сме безразлични към една коварна тактика: като се набляга върху него, да се премълчава, че за щастие то осуетява новата (след 1913 и 1918 г.) териториална ампутация, че не на него се дължат националните катастрофи, опропастили националното обединение. Те са дело на управляващите през войните партии и режими, срещу чиято политика Димитров е един от най-непримиримите борци.

На 9 септември 1944 г. властта преминава в ръцете на Отечествения фронт, осланящ се на непосредственото съветско съдействие. Пред Димитров се разкрива примамливата възможност за реализация на идеите, с които е израсъл и на които е останал верен. Няма алтернатива за отечественофронтовския режим в конкретните условия на бушуващата още война, пък и в следвоенните условия. Димитров не си затваря очите пред деформациите на идеала в практиката, но е безсилен да ги отстрани. Остава му да ги оправдава като неизбежни (според Сталиновата закономерност за изостряне на класовата борба). Съзнава и

невъзможността България да поеме друг път, още повече че съветската практика, която отлично познава, съдържа не само деформации, но и безспорни постижения. Изявленията на Сталин за различен път към социализма вдъхват надежда за избягване на някои от доказаните несъвършенства на съветската система.

На 4 ноември 1945 г., след 22-годишно принудително отсъствие, Димитров се връща в родината. И тутакси потъва в бурния политически живот, отежнен от външни намеси. Формирала се е вече вътрешна опозиция от политици, поддали се на уверенията на западни дипломати, че режимът може да бъде отстранен с вътрешно противодействие. Всъщност подялбата на интереси е извършена и подстрекателствата към българската опозиция отвън преследват егоистичната цел да заставят съветското правителство да отстъпи пред съюзниците си в други спорни зони. След подписването на мирния договор през февруари 1947 г. настъпват условия за насочване на българското развитие в съответствие със съветския модел. Междувременно България е провъзгласена за народна република, а Димитров възглавява правителството, поело курс към социализъм. Той продължава често да боледува и прекарва продължителни лечения в Съветския съюз. Пребиваванията там са повод за срещи със съветското ръководство и най-вече със Сталин, който проявява жив интерес към всички страни на българското развитие.

През септември 1946 г. той си записва поредните Сталинови указания: българската конституция да бъде „по-дясна“ от югославската, на мястото на комунистическата партия да се създаде „трудова партия“ евентуално със земеделците, което щяло да позволи преход към социализма по особен път – без диктатура на пролетарията. Популяризирайки тези указания, Димитров ще си навлече после обвинение от Москва за ревизия на марксизма-ленинизма. Той не се е съобразил, че изказваните от Сталин теоретически постановки са чисто прагматически; ако през 1946 г. преходът без диктатура трябва да съдейства за междусъюзническите отношения, след постепенния разрив през 1947 г. задачата е стриктно прилагане на съветския модел, форсиране на темповете на икономическо и социално преустройство, безусловно подчинение на съветската политика. Съпротива оказват отделни дейци от ЮКП, засегнати от командния стил и особено от лишаването им от ръководна роля в балканския регион.

Съветско-югославските отношения между 1944 и 1948 г. се отразяват и върху спорадично подновяваните преговори за българо-югославска федерация. Тактиката на Димитров е да приема по принцип идеята с продължителна традиция не само в комунистическото движение, но и сред демократичните и радикалните сили на Балканите, и да протака конкретното решение и особено да държи на формата: за федерация между двете самостоятелни държави не според модела на Белград за поглъщането на България като седма република на Югославия. Трябва да се подчертае заслугата му, макар и с цената на отстъпки, да не допусне предлаганата от Белград размяна на Пиринския край със Западните покрайнини и да отлага държавното обединение. При това Димитров демонстрира огромната си възхита от югославската съпротива и ѝ оказва всяческа подкрепа, докато е в Москва, а като български държавен ръководител искрено се стреми към най-тясно сътрудничество с Югославия върху основата на взаимността. Същевременно той трябва да е изключително предпазлив към свръхчувствителността на Сталин, който променя линията си спрямо двете балкански държави според зигзагите на следвоенните отношения между великите сили, а в стремежите за единодействие съзира намерения за откъсване и противопоставяне. Специално за Димитров подозрителността на Сталин няма никакво основание, макар той да не е чужд на илюзията за равноправие в рамките на формиращата се социалистическа общност.

През август 1947 г. Димитров трябва да изслуша лично от Сталин доста нелицеприятни думи за току-що сключеното българо-югославско споразумение в Блед, главно понеже били оповестени несъгласувани с него текстове. Със странични причини, някои направо измислени клевети, Сталин прикрива истинските основания за раздразнението си от припряността на двете страни да сключат съюзен договор. Нито Тито, нито Димитров бяха в течение, че военновременният съюз със САЩ и Англия се изживява, че се преминава към противоборство с образното название „студена война", при която отношенията между двете съседни държави могат да бъдат само функция от новата система на съветско господство в Източна Европа. Сталин и писмено изразява пред Димитров резервите си към сключения въпреки съветските предупреждения българо-югославски пакт, като предупреждава, че съветското правителство отказва да поеме

отговорност за документи, сключени без консултации с него. В Бледското споразумение Сталин вижда несъответствие между първоначалния замисъл и променената обстановка в Европа и най-вече проява на една, макар и бледа, самостоятелност в разрез с устоите, върху които започват да се градят отношенията в съветската сфера. И най-дребният повод за подобна самостоятелност трябва своевременно да се пресича. Още повече, че в Белград се забелязват обезпокоителни признаци, които биха намерили почва и в София поради налаганото дотогава разбиране за водещата роля на Югославия в региона.

Димитров вярва или иска да вярва, че отношенията между „новите демокрации" ще се изграждат върху нова основа. Ако към проявите на пренебрежение и високомерие от Белград той може да прояви самостоятелност, спрямо Москва не му остава друго, освен пълно подчинение, каквото е и вътрешното му убеждение. Надеждите му са да се опре на Съветския съюз срещу изпъкващия отново хегемонизъм на Белград, а на Югославия разчита за париране на имперските замашки от Москва. Но нито по възпитание, нито при влошаващото се негово здраве той е в състояние да се противопостави на великата държава, с която е свързана вярата му в крайното тържество на комунизма, на която се крепи режимът в България и на която лично дължи много. Съзнанието за безсилие му причинява най-голямата болка през последните години на неговия живот.

Но атаките на Сталин не спират. В началото на 1948 г. в писмо до Димитров той обявява изказването му за федерация или конфедерация на народнодемократичните страни за вредно и се учудва от подобни „лекомислени заявления". Димитров „с благодарност" приема бележките и обещава да си направи съответните изводи. Но излиза официална публична критика, и то не другаде, а в самата „Правда". На среща между най-отговорните ръководители на СССР, Югославия и България в началото на февруари 1948 г. Сталин говори за „сериозни разногласия" между Москва, от една страна, и София и Белград, от друга. Изрично споменава различията по Бледското споразумение, по изявленията на Димитров за федерацията, без да ги е съгласувал с Москва и без да е упълномощен от никого. Димитров се опитва да обясни, ала Сталин не е удовлетворен: „Не се разбираме – казва той, – значи има разногласия, а вие се опитвате да прикриете това." Намесва се и

Молотов: „Това не са дреболии, а сериозни разногласия". Сталин продължава осъдително като строг учител, който мъмри немирен ученик: „Говорите, сякаш още сте генерален секретар на Коминтерна (като че ли тогава е имал право на несъгласувани с Кремъл изявления); давате храна на реакцията" (обобщението вече е опасно). Кардел се опитва да защити човека, който е приемал за един от колосите на комунизма: „Между нас – казва – няма разногласия, става дума за отделни грешки." Сталин не е склонен към замазване: „Напротив! Не са отделни грешки, а система!"

Как ли се е чувствал Димитров, съзнавайки последиците за себе си от подобни обвинения, без да е допускал мисъл за отделяне и противопоставяне? На следователите на Лубянка не би трябвало голямо въображение, за да лепнат на героя от Лайпциг обвинението, че е нацистки шпионин. Та нали Благой Попов, един от тримата подсъдими на Лайпцигския процес, още изтърпява присъдата си в мразовития Сибир! Последиците този път са не спрямо него, а спрямо съседите. Още през март ЦК на КПСС окачествява изказванията на пленум на ЦК на ЮКП като троцкистки и антисъветски, а през юни Коминформбюро отлъчва югославското ръководство. В доклада пред пленума на ЦК на българската партия по този повод се визират грешки на самия Димитров и той си прави публична самокритика.

Този психологически и идеологически натиск прокарва линията на съветизацията, заместваща линията на търсене на своеобразни форми на социалистическа власт. Междувременно Димитров получава нова публична нападка – пак от страниците на в. „Правда. За антимарксистки са обявени неговите изказвания за преход към социализма без диктатура на пролетарията, въпреки че те са развити пред него от самия Сталин. Но диктатурата е нужна, за да се изтръгне всякаква воля за самостоятелност и оригиналност, за стриктно придържане към съветския режим. Разтурени са опозиционните партии. Никола Петков е осъден на смърт и обесен. По това време Димитров е на редовното продължително лечение в Москва, отгдето изрично настоява (именно той!) за бързото изпълнение на смъртната присъда. Такова е мнението на „нашите приятели" – изтъква в писмото си до София, за да стане ясно чии са съображенията за изменение на първоначалното му намерение за съдбата на земеделския лидер. Участието в ликвидирането на демократичния режим и в обесването на Петков не

правят чест на политика и държавника Димитров, независимо на какъв натиск е бил подложен и независимо че процесите в България са общи за народнодемократичните страни, насочвани от един център в изпълнение на обща стратегия.

На среща в Москва във връзка с предстоящия пети конгрес на БКП Сталин обвинява Трайчо Костов в хитруване и измама, а поведението му определя като тъждествено с това на Тито. Политбюро взема мерки във връзка с „възникналото недоразумение", като Тр. Костов не е избран за секретар на ЦК, но остава в Политбюро и запазва поста си в правителството. Вероятно Димитров се е надявал по такъв начин да удовлетвори Сталин, като съхрани един от най-авторитетните партийни дейци.

В началото на февруари 1949 г. Димитров се отправя за последното си лечение в Москва. В негово отсъствие на три пленума се вземат крайни мерки срещу Тр. Костов, а съдебният процес и обесването са след смъртта му, настъпила на 2 юли. Единственият документ на солидарност с жестоката разправа е писмо на Г. Димитров от Барвиха, публикувано половин година след смъртта му. В състоянието, в което се е намирал, той би могъл да подпише всичко, което му се поднесе. Писмото е разшифровано в София от сестра му Елена Червенкова, но не е известно кому е диктувано в Барвиха и дали изобщо е диктувано от него. Това поражда въпроси, които кой знае дали ще получат убедителен отговор.

Георги Димитров е човек на времето си, изповядващ неотклонно една идеология, борец в името на един идеал и проводник на една политика, обосновавани с идеологията и идеала, независимо от това доколко им е съответствала. Впрочем между идеология, идеал и политика разминаванията са по-чести от съответствията – това се отнася до всички големи социални и идейни движения в историята. Името на Димитров е тясно свързано с борбата на работничеството за социални права, срещу реакцията и фашизма, в името на социализма, възприеман като идеал за обществена уредба. Той се изявява според възможностите на времето, според личните си разбирания и способности, а и според инстинкта за самосъхранение в една репресивна система. Той не е безгрешен нито в поведението си в Москва, нито като държавен ръководител в България. Смъртта му спестява пряко участие в разправа със съпартийци, пък кой знае дали не би станал сам жертва на Сталиновия терор? Въпреки убедеността и лоялност-

та му, доста негови прояви смущават Сталин и той лесно би го отстранил от пътя си – за да не му пречи, да не го засенчва, а и да не дава на другите нежелан пример. В комунистическото движение разправата с политическия противник и съперник – първо от буржоазните среди, после и в собствените редове, се смята за нормална. Когато се пусне репресивната машина, тя не отбира кой е свой и кой – чужд. В критиките срещу култа на личността реабилитацията се изчерпва с комунистите-жертви, докато за останалите се приема, че са си получили заслуженото. И у нас постепенно са реабилитирани Тр. Костов и други комунисти, но репресираните от демократичния лагер трябваше да чакат 1989 г., за да получат опрощение.

Самият Димитров в продължение на четири десетилетия след смъртта му е величан като „най-велик син на България", като „вожд и учител". По такъв начин той „обслужва" лидерите след него и политиката, която те провеждат. Издават се безброй книги, посветени на живота и делото му; трупат се спомени. Провеждат се ежегодни тържествени ритуали по случай рождения му ден. Във всеки град главната улица е на негово име. С него са удостоявани училища, заводи, кооперации, селища; даже комсомолът и пионерската организация стават „димитровски". Неговото име носят най-престижните държавни и международни награди, както и най-високият български орден. В центъра на столицата в разрез с националната и религиозната традиция е издигнат белокаменен мавзолей, където тялото му е изложено за поклонение и преклонение. За недопустимо се смята каквото и да е съмнение в неговото теоретично наследство и в историческата му роля, които в практиката на неговите наследници рядко се имат предвид.

След 1989 г., както във всичко, така и по отношение на Димитров се преминава от едната крайност в другата. Отрицанието на следвоенните 45 години намира израз и в зачеркването на техните реализации и символи. Името на Димитров е подложено на поругание, а делото му – на изопачаване. Пред мавзолея се устройват кощунствени акции с лозунги за сриването му и за унищожението на „мумията". Мавзолеят е взривен, макар да е и произведение на изкуството, и свидетелство на епохата. Тялото, по волята на семейството му, намира покой в софийските гробища. Голяма част от апологетите на Димитров, вдъхновени от него за безчет произведения на науката и изкуствата, се изпокриват или

се престрояват под нови знамена, за да тъпчат онова, което бяха възвисявали. Сринати са паметниците по градове и села – една разрушителна стихия, достойна за епохата на вандализма. Институциите на негово име набързо си намират нови актуални имена. Прекратено е публикуването на книги с негови произведения или посветени на него. Трудното издание на дневника му е отминато с мълчание (той вече е издаден в Германия, Гърция, Италия...).

Постепенно страстите около миналото се уталожват, тъй като едно отчайващо настояще обзема съществуването ни. Димитров, независимо от превратностите, остава едно от големите имена в новата ни история, което, очистено от нагаждаческата апологетика и не по-малко нагаждаческото очерняне, чака своята обективна историческа оценка. Ще се появят нови автори, които, привлечени от този бележит българин, ще се върнат към него без предразсъдъци и пристрастия, без предубеденост и политизация. Тяхната амбиция ще е само истината за една историческа личност с международни измерения, поучителна с възходите и паденията си, която има своето място в историята.

А истината за Димитров е неразделна част от истината за следвоенните десетилетия, оставили следа в националното битие и в националното съзнание, което неминуемо ще се вплете в бъдещото развитие на България.

ИЗВОРИ

Из „Дневник“ на Г. Димитров

16 декември 1933. „Моите предложения“: 1. Оправдание по липса на вина, а не поради липса на доказателства;... 3. Да бъдат привлечени под отговорност лицата за включването ни в този процес... Решение – не се разрешават други заключителни изказвания на Димитров – отнема му се думата.

23 декември 1933. Произнасяне на присъдата. (Торглер, Димитров, Попов и Танев оправдани, Любе осъден на смърт.)

5 юни 1941. Изпратих следната телеграма до Мао Дзедун: Трудно ни е да даваме оттук каквито и да е съвети от военен характер. Но за нас е напълно ясно, че вие трябва непременно да предприемете всички възможни активни действия срещу японското настъпление въпреки всички трудности.

22 юни 1941. В 7 часа сутринта спешно ме извикаха в Кремъл. Германия нападна СССР. В кабинета на Сталин се намират Молотов, Ворошилов, Каганович, Маленков. Сталин към мен: „Нападнаха ни, без да предявяват някакви претенции, без да искат някакви преговори, нападнаха подло като разбойници... България е приела да представлява интересите на Германия в СССР." Удивително спокойствие, твърдост, увереност у Сталин и другите. Редактира се декларация на правителството, дават се разпореждания за армията и флотата...

30 март 1943. Състоянието на Митя: Започна процес на парализа. Засегната е способността да говори. Момчето се мъчи ужасно.

1 април 1943. Бях два пъти в болницата. Положението на Митя е извънредно опасно. Не спах цялата нощ.

3 април 1943. В 1,25 ч. през деня Митя почина. Пред очите ни загасна завинаги.

4 април 1943. В 4 часа бяхме в крематориума. Заедно с ковчега с Митя изгоря 3/4 от останалия наш личен живот.

5 април 1943. Погледахме урната. От прекрасния, толкова много обещаващ Митя в кутийката са останали шепа кости и прах!... Зазидаха урната. Отидох на работа. Събрах всичките си морални сили и работих както винаги, макар с тежка душевна болка.

8 юни 1943. Обявихме закриването на Изпълкома на Комунистическия интернационал.

9 юни 1943. „Правда" публикува съобщение за нашето решение на Президиума от 8 юни (за разпускането на Коминтерна).

25 декември 1943. ТАСС съобщава от Ню Йорк: „На 22 декември в Карнеги Хол се състоя митинг в чест на Димитров във връзка с 10-годишнината от процеса по подпалването на Райхстага. За провеждането на митинга беше организиран комитет, председател на който е известният негърски певец Пол Робсън. В днешния брой на в. „Ню Йорк Таймс" комитетът публикува на цяла страница декларация, с която поздравява Димитров. (Сред подписалите – над 250 – Лилиан Хелман, Кусевицки, Айнщайн, Табуи, критици, художници, професори с различни политически възгледи.)

7 януари 1944. Втора телеграма на Мао Дзедун до Димитров: „Аз искрено и много благодаря за дадените ми указания... Всички Ваши мисли, всички Ваши преживявания са ми близки по сърце..."

16 април 1944. Изпратих на Сталин и Молотов следното писмо: „...Що се отнася до самата Македония, БКП взема и досега провежда следната позиция: за прекратяване на всякакви враждебни действия против Югославия и незабавно изтегляне на окупационния корпус; правилното решение на въпроса за бъдещето на Македония е възможно само на основата на братско съглашение между Югославия и България, с отчитане интересите и волята на самото македонско население и при съдействието на Съветския

съюз... Какво конкретно ще стане с Македония след войната, едва ли е възможно да се каже определено сега... Най-желателната ориентация според мен би била създаването на федерация на южните славяни, състояща се от българи, сърби, хървати, словенци, черногорци и македонци..."

22 април 1944. Влахов – по македонския въпрос. Разясних му подробно: „Македонска нация" или македонско население (българи, македонци, славяни, гърци, сърби). „Македонското национално съзнание" (Къде и как то се проявява?). Може ли да съществува Македония като отделна държава? Федерация на южните славяни (в която) Македония може да получи своята свобода и държавност, независимо от етнографския конгломерат, който тя представлява.

26 юли 1944. Изпратих до Тито следната телеграма-шифровка: „Аз смятам, че не може да става и дума за отнемането от Югославия на Югославска Македония след тези огромни жертви, които вече понесоха и продължават да понасят народите на Югославия във войната срещу общия враг."

21 декември 1944. Изпратих следната шифрограма до ЦК (София): „... България се съгласява на присъединяване на принадлежащите ѝ от 1913 г. части на Македония, ако нейното население пожелае това, към Македония в рамките на Югославия. От своя страна Югославия се съгласява да върне на България тези части от нейна територия, които са преминали към Югославия по силата на договора в Ньой през 1913 г."

10 януари 1945. Сталин се обади: „Югославяните ми съобщиха, че предложили на българите България да влезе в Югославия на онези права, както сърбите и хърватите. Но българите не се съгласили и настоявали за създаване от Югославия и България на равноправна българо-югославска съюзна държава." Аз казах, че българите са прави, а югославяните не са прави. Би следвало от Югославия и България да се създаде двуединна държава на равноправни начала, нещо като бившата Австро-Унгария... Югославяните са неопитни, българите видимо са по-опитни. Югославяните искат да вземат гръцка Македония... Искат също Албания и даже части от Унгария и Австрия...

4 ноември 1945. Пристигнахме на софийското летище в 4 часа през деня. След 22 години вече отново на българска земя.

2 септември 1946. По въпроса за новата конституция Сталин развиследните мисли: Вашата конституция трябва да бъде народна – не плашете трудовите хора. На вас ви е необходимо да създадете Лейбърпарти. Неизгодно е да имате Работническа партия и при това да се нарича комунистическа. Това ще ви помогне за преход към социализъм без диктатура на пролетарията.

17 септември 1947. По въпроса за присъдата на [Никола] Петков изпратих [от Москва] приложената шифровка до Костов и Коларов: След като англо-американците се намесиха и предявиха категорично искане

за отмяна на смъртната присъда, въпросът за нас придобива особено значение и предизвиква необходимост от промяна на нашето първоначално становище. Ако присъдата не бъде изпълнена – това ще бъде преценено като капитулация пред външното вмешателство. Такова е становището и на нашите (съветски) приятели.

10 февруари 1948. В Кремъл. Сталин, Молотов, Жданов, Маленков, Зорин. От наша страна: Димитров, Коларов, Костов. От Югославия: Кардел, Джилас, Бакарич. Молотов: Др. Димитров се увлича до известна степен с пресконференции и интервюта. Това ние считаме неправилно и твърде нежелателно. Изказването за федерация или конфедерация (предупреждение на Сталин) се преценява като пакостно, необмислено. Сталин: Вие сте политически деятел и трябва да мислите не само за своите намерения, а и за това, което се получава от Вашите изказвания. Димитров: По същество разногласия сега между нас няма. Сталин: Не се разбираме един друг, значи има разногласия. А Вие се опитвате да прикриете това. Молотов: Това са сериозни разногласия, не са дреболии. Сталин: Говорите като че ли сте още генерален секретар на Коминтерна. Вие давате храна на реакционните елементи в Америка...

6 декември 1948. Вечерта при Сталин: Не може да се премине от капитализъм към социализъм без диктатура на пролетарията – това ние считаме за аксиома. Но пролетарската диктатура има две форми. Ленин откри съветската форма. У вас може да се мине без съветска форма, без съветски режим – за вас народнодемократичният режим е достатъчен за преминаването към социализъм.

6 февруари 1949. (Последен запис, Димитров заминава на лечение в Москва.) Опасността от усложнения от възпалителния процес премина. Състоянието се подобрява.

ЛИТЕРАТУРА

Димитров, Г. Дневник. 9 март 1933 – 6 февруари 1949. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 1997.

Ганчовски, Н. Дните на Димитров, каквито ги видях и записах. Том I и II. Издателство на БКП, 1975.

Исусов, М. Политическият живот в България 1944–1948. Академично издателство „Проф. Марин Дринов" и Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 2000.

Исусов, М. Георги Димитров. Жизнен път и политически идеи. С., ИК „Христо Ботев", 2004.

Семков, М. Моабит 8085. Издателство на БКП, С., 1981.

Любомир Огнянов

ИЗКУПИТЕЛНА ЖЕРТВА НА СТАЛИНИЗМА **ТРАЙЧО КОСТОВ**

Странна е политическата съдба на Трайчо Костов. От септември 1944 до началото на 1949 г. той е член на Политбюро и секретар на Централния комитет на Българската комунистическа партия, депутат в 26-то Обикновено и 6-то Велико народно събрание, министър, председател на правителствения Комитет по стопански и финансови въпроси, подпредседател на Министерския съвет. През 1949 г. е обявен за „националист", „провокатор", „шпионин", организатор на „големия антипартиен и антидържавен заговор в страната" и е осъден на смърт, а през 1963 г. е удостоен посмъртно с най-високото почетно звание в страната „Герой на социалистическия труд". Пълна политическа реабилитация обаче получава в края на 1989 г.

Как и защо се стига до тези поврати и какво е мястото на Трайчо Костов в държавнополитическия живот на България в най-ново време?

Детските и ученическите му години преминават в град София. Тук той е роден на 17 юни 1897 г. в многочленно семейство. Баща му е машинен огняр в Локомотивното депо.

Средното си образование Трайчо Костов получава в престижната Първа мъжка класическа гимназия. Успехът му в училище е отличен, като най-много му се удават езиците (латински, старогръцки, руски, френски) и математиката. Особен интерес проявява и към стенографията. В свободното си време усилено чете произведения от световната класика, като особено предпочитание има към руската литература (Л. Н. Толстой, Ив. С. Тургенев, Н. В. Гогол, Ф. М. Достоевски и други автори).

През октомври 1915 г. вратите на Софийския университет се отварят и за ученолюбивия Костов. Тук той започва обучението си в специалност право на Юридическия факултет и по-

лага първите си изпити с отлични оценки. Самостоятелно изучава английски и немски език. Същевременно работи като временен стенограф в Народното събрание.

Първата световна война прекъсва следването му в университета. Призован в армията, той завършва Школата за запасни офицери – Княжево, след което служи във Варненския укрепен пункт и на Южния фронт. След демобилизацията от фронта в края на войната възстановява следването си в Юридическия факултет и полага успешно поредните си университетски изпити. Продължава и работата си като нещатен стенограф в българския парламент.

Трайчо Костов не успява да завърши висшето си образование, макар да има заверени осем семестъра в Софийския университет. Неговото влечение към комунистическите идеи го довежда още в ранна младежка възраст до професионалната политическа дейност. През 1919 г. става член на Българския комунистически младежки съюз, в който само след няколко месеца става секретар на софийската му организация и член на Централния комитет. През 1920 г. е приет за член на Българската комунистическа партия (тесни социалисти), а от следващата година е сътрудник в редакцията на нейния печатен орган – „Работнически вестник".

След държавния преврат срещу правителството на Александър Стамболийски през юни 1923 г. започва нелегалният период от историята на Българската комунистическа партия. Трайчо Костов изпълнява отговорните функции на деловодител на ЦК на БКП и редактор-уредник на „Работнически вестник". В края на октомври 1924 г. е арестуван от полицията във връзка с разкриването на печатницата, в която се отпечатва вестникът. Тежките изтезания в тогавашната Обществена безопасност (по време на правителството на Александър Цанков) го карат да направи опит за самоубийство, като се хвърля от четвъртия етаж на сградата на дирекцията на полицията.

Останал жив (пада на покрива на съседното кафене), той е осъден и получава присъда от 8 години строг тъмничен затвор. Присъдата си излежава в Софийския, Сливенския и Врачанския затвор. Освободен е преждевременно – през август 1929 г. – поради дадената от правителството на Андрей Ляпчев всеобща амнистия. Наскоро след това се оженва. Съпругата му Люба Топенчарова е негова дългогодишна приятелка и съмишленичка. През 1931 г. се ражда синът им Бойко.

В периода от началото на 1930 г. до края на 1938 г. Трайчо Костов е изпращан в Съветския съюз три пъти. Тогава това се смята за „голяма политическа закалка“ и натрупване на „ценен болшевишки опит“. В СССР той престоява общо около 5 години. В Москва под различни псевдоними Костов работи в апарата на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал (ИНКИ), чете лекции в Комунистическия университет за националните малцинства от Запада (КУНМЗ) и сътрудничи на Задграничното бюро на Българската комунистическа партия. Занимава се и с преводаческа дейност. По това време той вече ползва няколко чужди езика – руски, английски, френски, немски, сръбски и румънски.

Престоят му в Съветския съюз е прекъсван два пъти. Единият път е от лятото на 1931 г. до началото на 1933 г. (по времето на управлението на Народния блок), когато след завръщането му в България е кооптиран за член на ЦК на БКП и натоварен да отговаря за парламентарната дейност на легалната Работническа партия (прикритие на нелегалната комунистическа партия), и да редактира в. „Работническо-селско знаме“ – орган на парламентарната група на РП. Вторият път е от края на 1934 г. (след деветнадесетомайския държавен преврат) до пролетта на 1936 г., когато му е възложено да работи за промяна на политическия курс на БКП. Активно участва в редактирането на „Работнически вестник“ и в подготовката и провеждането на VI пленум на ЦК на БКП, възприел идеите за „единен работнически фронт“ и „народен антифашистки фронт“. На този пленум е избран за член на Политбюро на ЦК на БКП.

През 1938–1942 г. Трайчо Костов е на активна партийна работа в България. Полага големи усилия за обединяването на РП и БКП в единна Българска работническа партия (БРП). Особено внимание отделя и на издаването на новия печатен орган – в. „Работническо дело“. Непрекъснато следен от полицията, той е интерниран на няколко пъти в Златоград, Девин, с. Студенец – Разградско, и с. Рибарица – Троянско. От лятото на 1940 г. е принуден да премине в нелегалност.

Към края на април 1942 г. е разкрита и задържана от полицията голяма част от членовете и сътрудниците на ЦК на БРП. Между тях е и членът на Политбюро и секретар на нейния Централен комитет Трайчо Костов. Въпреки изтезанията, на които е подложен, той се държи твърдо и отрича участието си в нелегалната дейност

на БРП. В процеса през юли с. г. шестима от обвиняемите (Антон Иванов, Антон Попов, Атанас Романов, Георги Минчев, Никола Вапцаров и Петър Богданов) са осъдени на смърт и са разстреляни. Други шестима души получават задочни смъртни присъди, а останалите – доживотен строг тъмничен затвор или затвор от 10 до 15 години. Поради застъпничеството на Станислав Балан – бивш съученик на Тр. Костов и съветник на цар Борис III, Военният съд осъжда Трайчо Костов на доживотен затвор, а не на смърт. Така по една чиста случайност той се спасява от разстрел.

Доживотната си присъда Костов излежава в Софийския (до 21 март 1943 г.) и Плевенския затвор (след тази дата). В затвора следи развитието на военните и политическите събития, участва в политическата просвета сред затворниците, изследва историята на социалистическото и комунистическото движение в България и поддържа връзки с ръководните кадри на БРП, като изразява мнението си по актуални партийнополитически въпроси. Така например в едно свое писмо до ЦК на БРП от есента на 1943 г. той прави анализ на характера и тактиката на въоръжената борба в страната и призовава към по-голям реализъм и по-голяма гъвкавост във формите и целите на тази борба.

На 2 септември 1944 г. в България на власт идва правителството на Константин Муравиев, съставено от представители на бившите политически формации БЗНС „Врабча 1“, Демократическата партия и Народната партия. Поканени са да участват и представители на Отечествения фронт, в който основна политическа сила е Българската работническа партия. Новото правителство има намерение да скъса съюза с Германия, да възстанови Търновската конституция и да изведе страната от международната изолация. Тези негови програмни цели са осуетени от съветското правителство, което на 5 септември обявява състояние на война между Съветския съюз и България. В страната се създават условия за поемане на властта от комунистическата партия и нейните съюзници от Отечествения фронт – Българския земеделски народен съюз „Ал. Стамболийски“, Българската работническа социалдемократическа партия, политическия кръг „Звено“ и групата на независимите интелектуалци. В съответствие с прокламираната от кабинета на Муравиев политическа амнистия от затворите са освободени хиляди политически затворници. На 7 септември са разбити вратите на Плевенския затвор

и оттам на свобода излиза и един от ръководните дейци на БРП – Трайчо Костов. На 8 срещу 9 септември чрез държавен преврат властта е взета от Отечествения фронт и в София е образувано правителство начело с Кимон Георгиев. Трайчо Костов спешно пристига в столицата и оглавява политическата дейност на БРП в новите политически условия.

Българската работническа партия става не само управляваща политическа партия, но и доминиращ в управлението на страната фактор, който се ползва с пълната подкрепа на съветското партийно и държавно ръководство. Формирано е ново Политбюро на нейния Централен комитет, а за политически (или първи) секретар е утвърден Трайчо Костов. Под ръководството на БРП се изготвя програмата на правителството на Отечествения фронт, която цели преобразуване на политическата система на страната, провеждане на радикални икономически и културни реформи и тясно външнополитическо обвързване на страната със Съветския съюз. Партията, която се преименува в БРП (комунисти), бързо увеличава броя на своите членове и своето влияние в страната. Чрез радиограми и писма Трайчо Костов съгласува всички основни въпроси от развитието на БРП (к) и утвърждаването на новата политическа власт с безспорния лидер на комунистическата партия – Георги Димитров, който до ноември 1945 г. остава в Москва.

Трайчо Костов е в основата на всички по-важни вътрешнополитически акции – подмяната на съставите на местните органи на управление, укрепването на съществуващите и изграждането на нови отечественофронтовски комитети, осъществяването на съгласувани действия между партиите от ОФ, прочистването на държавния апарат от т. нар. „фашистки“ и „реакционни“ елементи, формирането на нови органи на сигурността (като Народна милиция и Народна гвардия), провеждането на политически контрол от страна на Националния комитет на ОФ над дейността на правителството, организирането на младежкото и профсъюзното движение в страната, изработването на първите законодателни актове под формата на наредби-закони, подготовката и провеждането на Народния съд, мерките за укрепването на новата власт и други. Той изнася доклад пред VIII разширен пленум на ЦК на БРП (к) (27 февруари – 1 март 1945 г.), в който анализира политическото положение в страната и очертава главните задачи на комунистическата партия. В доклада и в заключителното си слово

пред пленума Трайчо Костов заявява, че пред българското общество стоят за решаване демократически, а не социалистически задачи и че международните и вътрешните условия не позволяват да се премине към установяване на социалистическа власт от типа на „диктатурата на пролетарията". На този партиен форум той отново е включен в Политбюро и е избран за първи секретар на ЦК на БРП (к).

През лятото на 1945 г. Трайчо Костов се обявява за легализиране на опозиционните политически формации в страната и за провеждане на парламентарни избори с участието и на опозицията. След завръщането на председателя на ЦК на БРП (к) Георги Димитров от Москва (4 ноември 1945 г.) той става негов най-близък помощник, негова „дясна ръка".

В основния доклад пред IX пленум на ЦК на БРП (к), озаглавен „Оценка на резултатите от изборите и нашите задачи" (12 декември 1945 г.), Трайчо Костов отново подчертава тезата, че Отечественият фронт „не е маневра и кратковременно създание", а „продължителен съюз на демократичните и патриотичните сили". Той поддържа становището, че отечественофронтовската власт е „власт на една коалиция на работническата власт и селячеството с демократичната част от буржоазията и буржоазната интелигенция". Трайчо Костов обаче не скрива, че ръководна роля в политическия живот има комунистическата партия и че именно тя определя характера и насоките на преобразованията в страната, които трябвало да осигурят „доближаването към социализма". По отношение на опозицията обаче в неговия доклад се срещат крайно неточни, преднамерени и противоречиви оценки и изводи. Затова и задачите, които се поставят пред БРП (к) за борба с опозицията, се свеждат до нейното „окончателно разобличаване и морално-политическо разгромяване", откъсване на „заблудените" елементи от нея, ограничаването на нейната политическа дейност, вземането на икономически мерки срещу нея и т. н.

С включването на Трайчо Костов като подпредседател на Министерския съвет и министър на електрификацията, водите и природните богатства във второто правителство на Отечествения фронт (31 март – 22 ноември 1946 г.), оглавено отново от Кимон Георгиев, започва дейността му като държавен деец. В този кабинет, който е съставен от 5 комунисти, 4 земеделци, 4 звенари, 2 социалдемократи, 1 радикал и 1 независим, Костов играе ключова

роля. Тези негови позиции се засилват още повече, когато в следващото правителство начело с Георги Димитров (22 ноември 1946 – 11 декември 1947 г.) е определен не само за подпредседател на Министерския съвет, но и за председател на правителствения Комитет по стопански и финансови въпроси.

Като член на Политбюро и секретар на ЦК на БРП (к) през лятото на 1947 г. Трайчо Костов се включва дейно в кампанията по разгрома на опозиционните политически сили. По време на процеса срещу Никола Петков, когато Г. Димитров е на лечение в Съветския съюз, той е в постоянен контакт с председателя на ЦК на БРП (к) и министър-председател на страната и търси съгласувано решение относно съдбата на лидера на българската опозиция. Когато в централното ръководство на комунистическата партия надделява схващането за изпълнение на произнесената смъртна присъда, Трайчо Костов настоява пред Георги Димитров, че „присъдата при сегашните условия трябва да бъде изпълнена, ако искаме да нанесем смъртен удар на опозицията". Такова е и мнението на съветското ръководство в Кремъл – да не се отстъпва пред „външното вмешателство" и „да се даде нагледен урок на всички, които се опитват да подриват народната власт".

Със създаването на Коминформбюро (септември 1947 г.) комунистическите партии в страните от Източна Европа започват провеждане на съгласувани действия – засилване на „революционните преобразувания", ускоряване на „прехода към социализъм" по съветски образец и координиране на външнополитическите изяви на СССР и страните с „народна демокрация". Трайчо Костов е съпричастен към изработването на новия стратегически курс на БРП (к), който е свързан с преоценка на дотогавашната дейност на партийните и държавните органи и възприемане на нови насоки към вътрешната, стопанската, културната и външната политика на страната. Непосредствен резултат на тази коренна промяна в стратегията и тактиката на БРП (к) са новото политическо настъпление срещу опозиционните сили, приемането на „социалистическа конституция", извършването на национализация на промишлеността и банковото дело, реорганизирането на държавния апарат, преустройството на Отечествения фронт от политическа коалиция в единна обществено-политическа организация и т. н. Трайчо Костов е включен и в състава на четвъртото правителство на Отечествения фронт, утвърдено на 11 декември 1947 г., в което за-

пазва поста си на подпредседател на Министерския съвет и председател на правителствения Комитет по стопански и финансови въпроси. Освен това на XV пленум на ЦК на БРП (к), проведен на 4 януари 1948 г., той отново е избран за член на Политбюро и секретар на ЦК на БРП (к), отговарящ за работата на правителството.

На второто съвещание на Коминформбюро в Букурещ през юни 1948 г. се обсъжда „положението" в Югославската комунистическа партия и се приема резолюция, в която се осъжда нейната политическа линия. По искане на съветската партийна делегация ЮКП е обвинена в „националистически, антимарксистки и антисъветски уклон" и е отлъчена от Коминформбюро. Докладчик от българска страна е Трайчо Костов. Пред съвещанието той развива тезата, че и в България е допуснато подценяване на „неизбежността от изостряне на класовата борба в преходния период от капитализъм към социализъм", като са разпространявани „неверните постановки" за „смекчаването" на тази борба при българските условия, за съществуването на т. нар. „патриотични индустриалци и търговци", за „хармоничното" съчетаване на държавния, кооперативния и частния сектор в икономиката и други.

През лятото и есента на 1948 г. Трайчо Костов замества продължително време в правителството и партийното ръководство заминалия на лечение в СССР Георги Димитров. Върху него пада и основната част от работата по подготовката на Петия конгрес на БРП (к), проведен в края на 1948 г. На конгреса Тр. Костов изнася доклад по изработването на нова програма на БРП (к), преименувана на този форум в Българска комунистическа партия. На първия пленум на новоизбрания Централен комитет (27 декември) той отново е включен в състава на Политбюро на ЦК на БКП.

Същевременно в края на 1948 г. вече е в ход кампания за дискредитиране на дейността на Трайчо Костов като политически и държавен деец. Неговите позиции по редица вътрешно- и външнополитически въпроси – особено постановките му за „особеностите на прехода от капитализма към социализма в България" – срещат неодобрение от ръководството на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) и най-вече – от самия Сталин. С оглед на очертаващата се перспектива да наследи Георги Димитров като министър-председател и генерален секретар на ЦК на БКП към него започват да се проявяват открити съмнения и подозрения. Очевидно Трайчо Костов не се оказва най-подходящата

фигура за утвърждаването на съветския модел на социализъм в България – особено след влошаването на отношенията между Съветския съюз и Югославия и изключването на Югославската комунистическа партия от Коминформбюро през лятото на 1948 г. При това Сталин няма особено доверие към т. нар. „вътрешни" партийни дейци в страните от Източна Европа, т.е. към тези, които не са получили продължителна болшевишка „закалка" в Съветския съюз и които по един или друг повод са се изказвали в подкрепа на теорията за „национални пътища към социализма".

От друга страна, дейността на Трайчо Костов като секретар на ЦК на БРП (к) и заместник-председател на Министерския съвет го откроява като енергичен и деен партиен и държавен ръководител с висока теоретическа подготовка, солиден политически опит и безспорни организаторски качества. Укрепването на неговите позиции като „втори човек" в комунистическата партия и държавата засилва у някои от членовете на Политбюро на ЦК на БКП чувството на завист и обединява техните усилия в стремежа им да елиминират Трайчо Костов като бъдещ приемник на Георги Димитров. Това най-добре проличава в действията на Васил Коларов и Вълко Червенков, чиито амбиции за лидерство стават неудържими. Подклаждането на тези амбиции от Кремъл придава зловещ характер на цялата кампания около разправата с Трайчо Костов.

Първите открити атаки към Костов започват на 6 декември 1948 г. вечерта по време на срещата на Сталин с Г. Димитров, Тр. Костов и В. Червенков, пристигнали в Москва за консултации със съветското партийно ръководство във връзка с подготовката на Петия конгрес на БРП (к). В края на тази среща Сталин съобщава, че е получил телеграма от съветския посланик в София Михаил Бодров, от която става ясно, че българският заместник министър-председател искал да разпростре действието на закона за държавната тайна, приет наскоро от Великото народно събрание, и по отношение на Съветския съюз. Съветският лидер негодува от факта, че Костов забранил на представителите на българските стопански и търговски институции да дават директни сведения на сътрудниците на съветското посолство в София за цените на стоките, които България изнася в страните от Западна Европа. Сталин сравнява постъпката на Костов с поведението на югославското ръководство, което също не искало да издава своите държавни

тайни на Москва. Нароченият за „разобличаване" български партиен и държавен деец се опитва да обясни, че не е против осведомяването на съветските дипломатически работници в България с исканата икономическа информация, но смятал, че даването на такива сведения трябва да става организирано – само чрез него като председател на Комитета по стопански и финансови въпроси. Сталин обаче избухва и най-безцеремонно обвинява Костов в неискреност и нечестност, задавайки многозначителния въпрос: „Вие що за комунист сте?", и след това жлъчно добавя: „Трябва да се види откъде сте и кой сте Вие!"

Именно в този момент – през нощта на 6 срещу 7 декември 1948 г. – Сталин произнася политическата присъда над Трайчо Костов. Всичко по-нататък е само въпрос на време и на дирижирано изпълнение на замисления политически сценарий.

През януари 1949 г. пред Васил Коларов, Антон Югов и Добри Терпешев, намиращи се в съветската столица във връзка с учредяването на Съвета за икономическа взаимопомощ, Сталин и другите кремълски шефове уж между другото отново поставят въпроса за „българския национализъм" и за „грешката" на Трайчо Костов. А такъв въпрос по онова време не може да остане без очаквания отговор.

Следващите ходове от българска и съветска страна потвърждават една добре позната сталинска практика от 30-те и 40-те години.

На 7 март 1949 г. Георги Димитров заминава на лечение в Москва. Същия ден Политбюро на ЦК на БКП взема решение да се свика пленум на Централния комитет, който да обсъди допуснатите от Трайчо Костов „националистически и антисъветски грешки".

Пленумът се провежда на 26 и 27 март с. г. Доклад на тема „Политическите и антипартийни грешки на Трайчо Костов" изнася Васил Коларов. В пространна тричасова реч Трайчо Костов аргументирано и логично отхвърля неоснователните обвинения и оспорва изводите и „доказателствата" на докладчика относно своите „националистически и антисъветски прояви" и „антипартийна и фракционна дейност". Сталинският механизъм за вземане на важни партийни решения обаче действа безотказно – пленумът единодушно (!) одобрява доклада на В. Коларов, изважда Трайчо Костов от състава на Политбюро и предлага същият да бъде снет от постовете подпредседател

на Министерския съвет и председател на правителствения Комитет по стопански и финансови въпроси.

След освобождаването му от Политбюро на ЦК на БКП и правителството на страната Тр. Костов остава член на ЦК на БКП и депутат във Великото народно събрание. Той има много свои привърженици в комунистическата партия и близки сътрудници на различни ръководни места в държавния апарат. Политбюро на ЦК на БКП се страхува от влиянието, което Тр. Костов има в страната, и решава да му нанесе последен „политически удар". За тази цел се подготвя нов пленум на Централния комитет. Докладът отново е възложен на Васил Коларов, чийто „устрем" към най-висшите постове в управляващата партия и държавата придобива болезнени форми. За да се прикрие коварството на партийната върхушка, се предприема един изпитан партийнополитически ход. От градския комитет на БКП в София, чийто секретар е Тодор Живков, околийския и градски комитети на БКП в Пловдив, оглавявани от Демир Янев, се иска да излязат с предложение за изваждането на Трайчо Костов от състава на Централния комитет и за изключването му от БКП. Такова предложение съвсем бързо е изпратено и остава само да бъде оформено като „единодушно" решение на ЦК на БКП.

Поредният пленум се провежда на 11 и 12 юни 1949 г. В доклада на В. Коларов има два нови акцента – че Трайчо Костов бил проводник и защитник на „левосектантския курс" в БКП и че неговите грешки имат „сродство с титовщината". На В. Коларов отново е дадена възможност да се изяви като „истински болшевик", като „безпределно предан" на СССР, ВКП (б) и лично на Й. В. Сталин и като кандидат за наследник на Георги Димитров. Дискусията и този път е добре режисирана. Партийни функционери от национален и местен мащаб се надпреварват в своите „изобличения", нападки и „разкрития". Решението е според предварителните очаквания на организаторите на подобни спектакли: „Трайчо Костов се изважда от състава на ЦК на БКП и се изключва от редовете на партията."

По-нататък следва да се приведат в действие Сталиновите прийоми за монтиране на съдебен процес и за издаване на „справедлива" и „заслужена" присъда.

Решение за арестуването на Трайчо Костов е взето на 18 юни 1949 г. от Секретариата на ЦК на БКП. След три дни това

решение е потвърдено и от Политбюро на ЦК на БКП. Същия ден (21 юни) Костов е арестуван и предаден на следствените органи, въпреки че е народен представител и се ползва с депутатски имунитет. Едва след един месец (на 20 юли с. г.) е отнет неговият депутатски имунитет. Това е ярък пример, който показва, че действията на органите на БКП и МВР се смятат за ненаказуеми и че в страната цари пълен съдебен произвол, насърчаван от съветските съветници в България.

За следствието на Тр. Костов от СССР пристига голяма група от „специалисти" начело с ген. Владимир Чернев. То се наблюдава непосредствено от новия министър на вътрешните работи Руси Христозов и неговите заместници Христо Боев и Иван Райков. Пряко в следствието се намесва и Васил Коларов, чиято амбиция да стане министър-председател след смъртта на Георги Димитров вече е задоволена, но той трябва да се отблагодари докрай на своя господар от Кремъл. Обвиненията към Трайчо Костов са: „предателство", „шпионаж" (в полза на САЩ, Великобритания и Югославия), „измяна на Родината", „организиране на противодържавен заговор", целящ „събарянето на установената от Конституцията на Народна република България законна власт". Заедно с него към съдебна отговорност са привлечени и редица ръководни дейци от държавния и стопанския апарат.

Следствието, което е към Държавна сигурност на МВР, се води по т. нар. „конвейрен" метод (непрекъснато, чрез смяна на следователите), с дълговременно лишаване от сън и храна, чрез побой и жестоки инквизиции. Три месеца Трайчо Костов отстоява на насилията, но в крайна сметка волята му е сломена и той подписва исканите показания, за да може делото да стигне до съд.

Съдебният процес се провежда от 7 до 14 декември 1949 г. Делото се гледа в Дома на народната войска (дн. Централен дом на армията) от състав на Върховния съд с председател Борис Лозанов (който е и председател на Върховния съд). Обвинението се поддържа от прокурорите при Главна прокуратура на НРБ Владимир Димчев и Тодор Цаков.

В съда Трайчо Костов се отказва от показанията, дадени по време на следствието, като заявява, че те са изтръгнати по насилствен начин. След известна суматоха, създадена от тези изявления, съдът продължава работата си с прочитане на писмените показания, подписани от подсъдимия. Другите подсъдими и сви-

детелите обаче поддържат наложените им показания по време на следствието. В обвинителната си реч прокурорът Вл. Димчев твърди следното: „От изнесеното досега по този процес става съвсем очевидно, че имаме работа с един заговор, който е целял да събори по насилствен начин законно установения държавен режим в нашата страна, който е целял да унищожи нашата национална независимост и държавен суверенитет, имаме работа със заговор, който е целял да накърни териториалната цялост на Народна република България, като откъсне части от нея и ги предаде на друга държава. Този заговор е целял също така физическото премахване на министър-председателя, на вожда и учителя на нашия народ другаря Георги Димитров. При това установи се най-положително, че заговорът се ръководи, вдъхновява и подпомага от външни сили, от англо-американските разузнавателни служби и че заговорниците са разчитали на военната интервенция на Титова Югославия." В обвинението произволно са замесени и имената на американския посланик в София Доналд Рийд-Хийт и на други служители от американското посолство, което става причина за обтягане, а след това и за скъсване на дипломатическите отношения между България и САЩ.

На 10 декември в печатния орган на ЦК на БКП в. „Работническо дело" е публикувано едно писмо под заглавие „Характеристика на предателя Трайчо Костов". То е обявено като „непубликувано писмо" на Г. Димитров от 10 май 1949 г. до Политбюро на ЦК на БКП, макар че се отпечатва пет месеца след неговата смърт. В него се съдържа следната „характеристика" на Трайчо Костов, която уж е направена от Георги Димитров след мартенския пленум на ЦК: „След като прочетох протокола на пленума и особено дългата реч на Тр. Костов, аз окончателно се убедих, че ние имаме работа не само с един интелигентски индивидуалист и безогледен кариерист, но и с един лукав, рафиниран, изпечен подлец, на който не може да бъде мястото в една действително болшевишка партия, каквато ние от все сърце искаме да бъде нашата партия... Трайчо Костов е преизпълнен от низка злоба и държи камък в пазвата си с надежда да дочака такова трудно време за партията, когато отново ще изплува на повърхността със своята неподражаема подлост и коварство..."

Редица автори с основание отнасят това писмо към поредната мистификация от времето на сталинизма. Доказателствата за това

са безмерни. От тях става ясно, че то е написано по поръчение на Вълко Червенков или от самия него. С текста му предварително е запознат и Васил Коларов. Подобна фалшификация се отпечатва на 10 декември, т.е. четири дни преди произнасянето на присъдата, за да се използват името и авторитетът на Георги Димитров при вземане и обявяване на съдебното решение и се смекчи отзвукът от упоритя отказ на Тр. Костов да се признае за виновен пред съда.

В своята последна дума Трайчо Костов отново отхвърля предявените му обвинения. Той заявява, че никога не е бил в служба на английското разузнаване, че никога не е вземал участие в каквито и да са заговорнически планове на Тито и че винаги се е отнасял с уважение и почит към Съветския съюз, но председателят на съда набързо го прекъсва и дава думата на следващия подсъдим. Заради „предателство, шпионаж и вредителство" съдът осъжда Трайчо Костов на смърт чрез обесване, 5 души – на доживотен строг тъмничен затвор и 5 души – на строг тъмничен затвор от 8 до 15 години. За пореден път става ясно, че присъдите са определени много по-рано, и то не в залата на съда.

Произнасянето на смъртната присъда срещу Трайчо Костов е последвано с фабрикуването на поредния фалшификат, свързан с този съдебен фарс. Става дума за „молбата от Трайчо Костов" за помилване, отправена до Президиума на Великото народно събрание.

Тя носи дата 14 декември 1949 г. и „почерка" на Тр. Костов. В нея е написано, че същият се признава за „виновен" в предявените му от съда обвинения и напълно потвърждава собственоръчните си показания, дадени пред следствените власти. Заявява се също така, че присъдата е „абсолютно правилна" и „отговаряща на интересите на правилното и спокойно развитие на България."

И тук фактите красноречиво сочат, че автор на тази молба е агент на Държавна сигурност. С това трябва да си обясним и решението на Президиума на ВНС от 16 декември да я остави „без последствие".

Присъдата е изпълнена в 2 часа и 30 минути през нощта на 16 срещу 17 декември 1949 г. в Софийския централен затвор.

Няма никакво съмнение, че процесът срещу бившия секретар на ЦК на БРП (к) и бивш заместник-председател на Министерския съвет Трайчо Костов е замислен вън от България. И той не е единствен в страните от Източна Европа. Подобни процеси са организирани в Унгария, Чехословакия, Полша, Румъния и

Албания. Те са в съзвучие с теоретическата постановка на Й. В. Сталин, че през преходния период от капитализма към социализма „класовата борба не само не затихва, но се изостря" и че особено опасен в този период става „врагът с партиен билет".

След смъртта на Сталин (5 март 1953 г.) в СССР и другите страни от Източна Европа настъпва известна промяна в отношението към репресираните партийни кадри. Започва тяхната постепенна и бавна реабилитация. Тези събития получават нови импулси след XX конгрес на КПСС (18–25 февруари 1956 г.), когато е разобличен „култът към личността на Сталин" и са разкрити много от престъпленията и извращенията на неговия режим.

В навечерието на априлския пленум на ЦК на БКП (1956 г.) са снети обвиненията срещу Трайчо Костов за „престъпни връзки" с югославските държавни органи и ръководители като „измислени" и „неотговарящи на истината." На самия пленум е създадена Комисия по обследване делото на Трайчо Костов и свързаните с него процеси с председател Димитър Ганев – секретар на ЦК на БКП. Докладът на тази комисия е изслушан на пленум на ЦК на БКП, проведен на 6 и 7 септември 1956 г. Ето и някои от основните изводи, направени в доклада:

„От проучения материал комисията установи, че:

а) не е имало антипартиен и антиправителствен заговор, че обвиненията в това отношение са измислени и монтирани;

б) от проучените материали и обстоятелства не можаха да се установят фактите, които да потвърждават обвинението, че арестуваните и съдените са били в услуга на полицията...;

в) трябва по категоричен начин да се отхвърли обвинението за престъпни връзки с Югославия и оттам – за създаването на заговорнически център по югославска линия тогава;

г) обвинението в шпионаж в полза на чужда държава, вършен от осъдените, също така е неоснователно. То не се доказва от наличните факти;

д) от материалите по делата и от заключенията на вещите лица се установи, че в ръководените от осъдените лица министерства и стопански организации са били причинени на народното стопанство големи щети, но няма данни за съзнателно вредителство, или даже ако е имало такова, вследствие извращенията, то не може да се докаже."

Всички констатации и пояснения на комисията водят до

заключението, че обвиненията, „въз основа на които са осъдени обвиняемите по така наречените трайчокостовски процеси, са недоказани, монтирани". На това основание се предлага осъдените по тези процеси да бъдат съдебно реабилитирани.

Освен това комисията признава, че „в някои отношения" решенията на юнския пленум на ЦК на БКП през 1949 г. са „пресилени". Тя смята, че „изключването на Трайчо Костов от партията не съответствува на грешките му" и предлага Трайчо Костов да се възстанови посмъртно в редовете на БКП.

Същевременно в доклада за обследване делото на Трайчо Костов и свързаните с него процеси се заявява следното: „Комисията смята за необходимо да подчертае, че Трайчо Костов в своята политическа дейност има редица грешки и уклони. Констатираните на мартенския пленум националистически уклони на Трайчо Костов, това, че той е станал изразител на антисъветски настроени елементи в партията и държавния апарат, неприязнено отношение към Георги Димитров и неискреност към партията, остават верни и правилни."

По доклада се изказват 19 души, в това число бившият министър на вътрешните работи Руси Христозов и неговият заместник тогава Иван Райков. По този въпрос пленумът взема следното решение:

А1. Отхвърля като несъстоятелни и измислени обвиненията към осъдените по тия дела лица за заговорническа, шпионска и вредителска дейност и за връзки с полицията.

... 3. Отменява като необосновано решението на юнския пленум на ЦК от 1949 г. за изключването на Трайчо Костов от редовете на партията.

Намира за правилна оценката на мартенския пленум от с. г., че Трайчо Костов е допуснал груби политически грешки от националистически характер."

Така че и септемврийският пленум (1956 г.) не дава пълна политическа реабилитация на Трайчо Костов, защото това би означавало да се осъди дейността на Политбюро и на ЦК на БКП през 1949 г. А нали същите хора, които обявяват Трайчо Костов за „предател" и „враг", за „антисъветски и антипартиен елемент", продължават да стоят начело на БКП. Това са Вълко Червенков, Георги Чанков, Антон Югов, Георги Дамянов, Райко Дамянов, Тодор Живков, Георги Цанков и много други.

Обвиненията за „груби грешки от националистически характер“ са снети едва след политическата промяна през 1989 г., когато Тодор Живков е освободен от постовете генерален секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НРБ. Решението на ЦК на БКП от 14 декември с. г. има следното съдържание: „Отхвърля и снема изцяло обвиненията срещу Трайчо Костов за „груби грешки от националистически характер“ и оценката, дадена на септемврийския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. за това, че бил „изразител на антисъветски настроени елементи в партията и държавния апарат, неприязнено отношение към Георги Димитров и неискреност към партията“ като преднамерени, клеветнически и лъжливи.“

Такава е противоречивата съдба на един изтъкнат политик и държавник в най-ново време, който играе важна роля в налагането и утвърждаването на сталинизма в политическия, икономическия и културния живот на България през 1944–1948 г., за да се окаже в крайна сметка изкупителна жертва на този режим.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Из доклада на Трайчо Костов пред V конгрес на БКП по подготовката на нова партийна програма (25 декември 1948 г.)

В политическата област например могат да се подчертаят задачите: за укрепване и по-нататъшно развитие държавата на народната демокрация; за изграждане и укрепване на ОФ като единна обществено-политическа организация на трудещия се български народ; за по-нататъшно укрепване на съюза между работниците и селяните като гръбнак на ОФ и народната демокрация; привличане на народа към активно участие в управлението и изграждането на местните органи на държавната власт; осигуряване политическите свободи на народа и разширяване материалните възможности за ползването от тях; борба срещу реакцията във всички области на нейното проявление, безпощадно смазване съпротивата на експлоататорите и окончателното подравяне социалните опори на всяка реставрация; унищожаване докрай на всички следи от неравенство между мъжа и жената; решителна борба с бюрократизма чрез постепенно въвличане на цялото трудещо се население в управлението на държавата и пр.

В общостопанската област могат да се поставят следните по-важни задачи: довеждане докрай започнатата експроприация на буржоазията, превръщане на нейните средства за производство и обръщение в собственост на народната република, т.е. в обща собственост на всички трудещи се; развитие на кооперативната собственост; премахване на всякакви нетрудови доходи, ускорено развитие на производителните сили на страната; всестранно изследване естествените богатства на страната и пълно използване на съществуващите възможности за нейното стопанско развитие; укрепване на стопанското сътрудничество със СССР и страните с народна демокрация, съгласуване на стопанските планове с тях; развиване на науката и сближаването ѝ с производството и пр.

В много важната област на селското стопанство основните задачи биха могли да се формулират по следния начин: широки мероприятия за издигане на производителността на земеделския труд; създаване на образцови държавни земеделски стопанства; всестранна подкрепа на селската кооперация и на всички форми на съвместно производство в село; специални грижи за изграждането и укрепването върху базата на доброволността на здрави и мощни ТКЗС като най-пригодна форма при нашите условия за машинизиране и модернизиране на селското стопанство и единствен път за осигуряване благоденствие на селските производители; изграждане на гъста мрежа от МТС; осигуряване правото и възможността на земеделските производители след изпълнение на нарядите си към държавата да разполагат свободно със своите излишъци и пр.

В цялата своя работа в село БКП се опира на пролетарските и полупролетарските слоеве в него, изгражда съюз със средните селяни чрез внимателно отношение към техните нужди, за тяхното постепенно и планомерно привличане към социалистическото строителство; тя води решителна борба срещу експлоататорските домогвания на селската буржоазия, за тяхното ограничаване и за окончателното ликвидиране на кулаците като експлоататорска класа, когато условията за това назреят, когато бъде осъществено масово и повсеместно кооперииране на селските стопани.

Тр. Костов. Публицистика. Кореспонденция.
Т. I. С., 1987, с. 201–202

Решение на ЦК на БКП по „антипартийната дейност“ на Трайчо Костов (11–12 юни 1949 г.)

Пленумът на ЦК на БКП, състоял се на 11–12 юни 1949 г., подложи на преценка антипартийната дейност на Трайчо Костов и като взе предвид:

че Трайчо Костов е търпял и насаждал антисъветски настроения в партията, резултат на неговия националистически уклон;

че си е служил с вредни антипартийни методи в ръководството на партията и управлението на държавата;

че той се опита да запали фракционна борба в партията, да създаде антипартийна фракция в нея и да я разцепи;

че той направи опит да предизвика недоверие в ЦК на ВКП (б) към БКП и партийното ръководство;

че той биде изобличен в нечестно и двулично отношение към партийното ръководство и др. Георги Димитров, към ВКП (б) и др. Сталин и в опит да измами партията;

като взе още предвид, че той не пожела да подхвърли на сериозна и искрена самокритика своите грешки;

държейки сметка за изказаните мнения почти на всички партийни събрания и имайки предвид предложенията на Софийския градски и на Пловдивските градски и околийски комитети, на основание чл. 58 от партийния устав

РЕШИ:

Трайчо Костов се изважда от състава на ЦК на БКП и се изключва от редовете на партията.

Пленумът натоварва Политбюро да направи постъпки за изваждането на Трайчо Костов от състава на Националния съвет на Отечествения фронт и за отнемане на неговия депутатски мандат.

БКП в резолюции и решения. Том IV (1944–1955). С., 1955, с. 218–219

Из доклада на комисията на ЦК на БКП по обследване делото на Трайчо Костов и свързаните с него процеси (6 септември 1956 г.)

Комисията установи, че:

а) не е имало антипартиен и антиправителствен заговор, че обвиненията в това отношение са измислени и монтирани;

б) от проучените материали и обстоятелствата не можаха да се установят факти, които да потвърждават обвинението, че арестуваните и осъдените са били в услуга на полицията... ;

в) трябва по категоричен начин да се отхвърли обвинението за престъпни връзки с Югославия и оттам и създаването на заговорнически център по югославска линия тогава;

г) обвинението в шпионаж в полза на чужди държави, вършен от осъдените, също така е неоснователно. То не се доказва от наличните факти;

д) от материалите по делото и от заключенията на вещите лица се установи, че в ръководените от осъдените лица министерства и стопан-

ски организации са били причинени на народното стопанство големи щети, но няма данни за съзнателно вредителство, или даже ако е имало такова вследствие извращенията, то не може да се докаже.

ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 220, л. 249

ЛИТЕРАТУРА

Исусов, М. Последните години на Трайчо Костов. С., 1990.

Костов, Тр. Избрани статии, доклади, речи. С., 1964.

Костов, Тр. Избрани произведения. С., 1978.

Костов, Тр. Публицистика. Кореспонденция. Спомени за него. Том. I и II. С., 1987.

Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949.

Христов, Б. Изпитанието. Спомени за процеса и съдбата на Трайчо Костов и неговата група. С., 1995.

Евгения Калинова

В УСЛУГА НА МОСКВА
ВАСИЛ КОЛАРОВ

Васил Коларов е един от ветераните на комунистическото движение в България. Той може да бъде определен и като съратник на Георги Димитров, защото политическите съдби на двамата често се преплитат, но въпреки по-добрия си начален старт, Коларов остава в сянката му, което оставя отпечатък върху отношенията между двамата. В. Коларов принадлежи към по-старото интелектуално поколение комунисти, той има международна известност – през 20-те и 30-те години е по-популярен в международното комунистическо движение, отколкото в България, а е и с по-високо образование от повечето първи следвоенни комунистически държавници. В първия етап от управлението на БКП в България след 9 септември 1944 г. В. Коларов играе немалка роля, но като цяло тези години са сравнително кратък период в политическата му биография. Със сталинската си закалка, получена по време на емиграцията в Москва, Коларов се изявява като един от най-убедените и верни проводници на съветската линия в следвоенната българска политика.

Животът на Васил Коларов е илюстрация за съдбата на цяло поколение български комунисти, прекарали дълго време извън България, и то не къде да е, а в Съветския съюз. Той е във върхушката на емигрантската група, а после, когато БКП утвърждава властта си, е сред тези, които започват вътрешнопартийната борба, и с личното съдействие на Сталин и на Съветския съюз изместват местните комунистически кадри, като някои унищожават и физически.

* * *

Васил Коларов е роден на 16 юли 1877 г. в Шумен в семейството на дребен занаятчия, който печели достатъчно, за да изучи сина си във Варненската гимназия. Там Коларов чете Чернишевски

и Благоев и прави първите си стъпки на социалистическото поприще. От есента на 1895 г. е учител в Никопол по естествена история, пеене и рисуване, към които има склонност. Създава социалдемократическата организация в града. Заплашен с уволнение, той решава да продължи образованието си в чужбина.

Избира да учи право във Франция, но е разочарован от „средновековната" атмосфера на градчето Екс-ан-Прованс, затова постъпва в Юридическия факултет на Женевския университет. През студентските години (1897–1900 г.) Коларов се интересува от политикономия, история на правото, философия, социология; усъвършенства френския си език, научава немски и английски; посещава оперни и театрални представления. В тесен контакт с руската емиграция около Г. Плеханов оформя своя „интернационалистически марксически мироглед".

След като се дипломира, Коларов става адвокат в Шумен и секретар на местната организация на Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП), но амбициите му са по-големи. Той се включва в идейните спорове, като подкрепя Д. Благоев за изграждане на „пролетарска марксистка партия" и осъжда привържениците на идеята тази партия да изразява интересите и на други „производящи слоеве" (т. нар. общоделство). След разцеплението на БРСДП през 1903 г. „тесните" социалисти около Благоев имат нужда от добре подготвени и амбициозни хора и през 1904 г. В. Коларов е изпратен на партийна работа в Пловдив. Петнадесетте години, прекарани в Пловдив, са важни за него. През 1906 и 1907 г. се раждат двамата му сина Петър и Никола, а съпругата му – Цветана Тороманова-Коларова, е актриса в пловдивския Работнически театър. На XII конгрес на БРСДП (т. с.) през 1905 г. той е избран в Централния комитет (ЦК) и остава в него 45 години до края на живота си. Участва в Балканските войни, а от 1913 г. започва и парламентарната му кариера – депутат е в пет парламента чак до 1923 г.

* * *

В. Коларов влиза и в международното социалдемократическо движение. Добре подготвен идейно, владеещ три езика, той участва в конгресите на Втория интернационал в Щутгарт (1907 г.) и в Копенхаген (1910 г.). Коларов е сред българските делегати на балканските социалдемократически конференции

през 1910 г. и 1915 г. и на конференцията в Цимервалд (1915 г.), където Ленин подготвя ядрото на бъдещия Трети интернационал. Две години по-късно участва в съвещанието на Лениновите привърженици в Стокхолм. БРСДП (т. с.) подкрепя болшевиките в идеята за нов революционен интернационал, който да извърши социалистическа революция.

Между 1919 и 1922 г., в обстановката на революционен подем след националните катастрофи в България, В. Коларов се налага като един от ръководителите на комунистическата партия. Привързаността му към революционното действие най-после намира подходяща почва. На първия конгрес на БКП (т. с.) през 1919 г. Коларов заявява, че социализмът става „непосредствена практическа задача на трудещите се", а руският народ е показал на българския „пътя към социализма". Опитът, качествата и нагласата на В. Коларов го извеждат до поста секретар на ЦК. В края на 1919 г. заедно с Г. Димитров оглавява неуспешната Транспортна стачка, след която Д. Благоев се оплаква от тяхната „напористост и безсмислена безкомпромисност, донесла ненужни страдания на работниците".

Тези качества обаче импонират на ръководителите на Коминтерна (КИ) и Коларов и Г. Димитров се издигат в международното комунистическо движение. На III конгрес на Коминтерна (1921 г.) Коларов става член на Изпълнителния му комитет (ИККИ), в който остава 22 години до разпускането му през 1943 г. Между IV и V конгрес на Коминтерна (1922–1924 г.) той достига върха на своята кариера като негов генерален секретар. Постът е престижен, но не дава самостоятелност, а пък е и съмнително, че Коларов я иска. Между 1921 и 1923 г. той съдейства за болшевизирането на комунистическите партии в Германия, Италия, Франция, Норвегия.

По време на преврата от 9 юни 1923 г. срещу правителството на БЗНС Коларов е в Москва. В София ЦК на БКП решава да пази неутралитет. Тази позиция, одобрена от Д. Благоев, се разминава със стратегическите схеми на Коминтерна за революционни действия в Европа. Генералният секретар В. Коларов трябва на дело да докаже своя интернационализъм. ИККИ обсъжда поведението на БКП и настоява партията веднага да се вдигне на борба за създаване на работническо-селско правителство. Ръководството на БКП обаче не приема нарежданията, убедено, че в стра-

ната няма гражданска война. Налага се Коларов да се върне в България и лично да възстанови подчинението. В края на юни той пристига във Варна, арестуван е, но след като ЦК заплашва с масови протести, е освободен (според някои източници – с намесата на цар Борис III, който не желае изостряне на обстановката).

На заседанието на ЦК от 5–7 август 1923 г. Коларов с помощта на Г. Димитров налага коминтерновския възглед, че „в международен мащаб теорията на неутралност може да причини нечувани бедствия на всички партии на Коминтерна". Изпълнявайки „интернационалния си дълг", а защо не и поблазнени от възможността да се утвърдят в международното комунистическо движение, двамата заставят ЦК да поеме курс към „въоръжена масова борба" и подготовка за въстание. Не ги интересува, че масите не са готови за въстание, че ръководството е разединено, че властите знаят за намеренията на комунистите. Теоретичните схеми на Коминтерна са приложени, независимо от жертвите (между 2500 и 5000), за които носи отговорност и Коларов. По време на Септемврийското въстание той заедно с Г. Димитров е в района на гр. Фердинанд (дн. Монтана), което им позволява да се оттеглят безпрепятствено в Югославия.

В средата на октомври 1923 г. двамата са във Виена, където създават Задграничен комитет на БКП и издават „Работнически вестник". Според Коларов целта на комитета е „да съдейства в тоя критически за партията момент за образуването на партийно ръководство в страната, съставено от „септемврийци", т.е. от другари... които одобряват и защитават Септемврийското въстание." Все в защита на Септемврийското въстание, Коларов настоява при последвалите съдебни процеси подсъдимите да не се разкайват за участието си в него, макар и от това да зависи размерът на присъдите им.

В края на 1923 г. В. Коларов се завръща в Москва и енергично се заема да защитава въстанието пред ИККИ. През януари–февруари 1924 г. ИККИ се съгласява, че въстанието е било нужно за израстването на партията и че положението в България продължава да е революционно, поради което „въоръженото въстание е неизбежно" и БКП трябва да се готви активно за него. Коларов отново поставя на първо място интересите на международното комунистическо движение, т.е. на Москва.

След смъртта на Д. Благоев през май 1924 г. В. Коларов става и формален лидер на партията, преминала вече в нелегалност.

Новото ръководство възприема тезата за неизбежното въстание и започва подготовката му. Но няколко месеца по-късно Коларов, Г. Димитров и други дейци на ИККИ променят вижданията си. Преориентацията е предизвикана от стабилизацията в България, от спадналата активност на масите и от опасенията, които пораждат зачестилите терористични действия на нелегалната БКП. В началото на 1925 г. по предложение на Коларов ИККИ обсъжда ситуацията в България, но не успява да предотврати подготвения от Военната комисия на ЦК атентат в църквата „Св. Неделя" и последвалата го жестока разправа с левицата.

На 30 юли 1925 г. в Москва Коларов изнася доклад пред емигрантски партийни дейци, в който очертава нова политическа линия за изоставяне на въоръжената борба и защита на масите, която да помогне на партията да излезе от изолация. Препоръчват се съвместни действия с всички партии от левия спектър. Така за две години Коларов налага два резки завоя в дейността на БКП, а цената на този експеримент се измерва с няколко хиляди човешки живота. През 1926–1927 г. В. Коларов ръководи ЦК от Виена, а от началото на 1928 г. е член на Задграничното бюро заедно с Г. Димитров и П. Искров. През 1928–1929 г. той е начело на Балканския секретариат на ИККИ и работи по аграрните програми. В началото на 30-те години е избран за генерален секретар на Селския интернационал, а от 1931 до 1940 г. е директор на Международния аграрен институт в Москва. През 1935 г. му е присъдена научната степен „доктор на икономическите науки", а между 1937 и 1944 г. е професор в Историческия институт при съветската Академия на науките, във Висшата партийна школа на ЦК на ВКП (б) и във Военнополитическата академия „В. И. Ленин".

Влиянието на Коларов постепенно намалява. След Лайпцигския процес (1933 г.) изгрява звездата на Г. Димитров, който през 1935 г. е избран за генерален секретар на Коминтерна. В края на 30-те години Коларов изпраща като доброволци за Испанската гражданска война двамата си синове Петър и Никола, завършили съответно медицина и инженерство в СССР. С името на В. Коларов се свързват и репресиите от 30-те години срещу българските емигранти комунисти. През 1936 г. ръководството на ВКП (б) постановява Коминтернът да вземе мерки срещу проникването в СССР на „подозрителни и нежелателни елементи" и „агенти на класовия враг". Коларов оглавява Комисия-

та по проверка на личните дела на българските политемигранти – тя оценява 1030 души, 400 от които отрицателно, което е равносилно на арест и репресии. Разиграва се и последният акт от борбата с „левите сектанти", овладели партийното ръководство между 1929 и 1935 г. В брошури и лекции Коларов обвинява „левосектантите" в троцкизъм и призовава към бдителност „особено против ония, които измамнически се промъкват в нашите редове". Но когато през 1938 г. вълната от репресии спада, Коларов изпраща на Димитров списък на 130 арестувани български политемигранти – „честни работници, неспособни да станат врагове на народа" – с молба НКВД да провери обвиненията.

След 22 юни 1941 г. В. Коларов става главен коментатор на Радио Москва за събитията в България и на Балканите. При създаването на радиостанция „Хр. Ботев", която трябва да предава от Москва инструкции до ЦК, Коларов е в нейната редколегия. Работата, която Коларов върши, е голяма по обем – през 1942 г. почти всеки ден се излъчват по един или два негови материала. Г. Димитров възлага на Коларов подготовката на важни документи, но първо му дава инструкции, а накрая задължително прави поправки и редакция. Така е създадена и програмата на Отечествения фронт (ОФ) в България, а след това Коларов усърдно разяснява новата линия. След разпускането на Коминтерна през май 1943 г. той разработва политически въпроси за Задграничното бюро на ЦК на Комунистическата партия. В напрегнатите дни на септември 1944 г., когато СССР обявява война на България (5 септември) и на власт идва доминираният от комунистите ОФ (9 септември), Димитров и Коларов се срещат почти всеки ден, но Г. Димитров запазва критичното си отношение към работата на Коларов.

* * *

Завръщането на В. Коларов в България се забавя с година по съветско желание. Трайчо Костов няколко пъти през октомври и ноември 1944 г. настоява той да се върне, защото разчита на престижа, опита и юридическата му подготовка. Но Сталин се опасява, че изпращането на известни „московски" комунисти може да предизвика обвиненията на САЩ и Англия, че СССР „съветизира" България. На 22 май 1945 г. Коларов отправя писмо до Сталин, в което подчертава, че се чувства длъжен да помогне на партията „със своето непосредствено участие в нейното ръководство". Той напомня,

че „съществуващите по-рано препятствия“ за връщането му „видимо, вече са загубили значение“. Но Сталин не е на същото мнение. За обявените за 26 август 1945 г. парламентарни избори Димитров и Коларов са поставени начело на листите съответно в София и в Пловдив, но все още не става дума за връщането им.

Изборите дават повод на САЩ и Англия за първо пряко премерване на силите със СССР след края на войната. Сталин все още е верен на съюзническото единство и се съгласява изборите да се отложат. Линията на БРП (к) в новите условия е начертана от Сталин на 29 август 1945 г. на срещата му с Г. Димитров, В. Коларов и дошлите от България Тр. Костов и В. Червенков. Съветският лидер успокоява българите, че СССР няма да позволи БРП (к) да бъде принудена да предприеме „съществени отстъпки“. Той разяснява, че в България „развитието на съветската система може да тръгне по друг път – чрез парламента. Този път е по-бавен, но той може да ви доведе до тази цел“ и настоява за умерена аграрна политика, за да не се „ожесточават кулаците, техните роднини и приятели“ и за легализиране на опозиционните партии.

В. Коларов получава задачата да помогне да се приложи начертаната програма и на 9 септември 1945 г. той вече е в България след 22 години отсъствие. Това, което със сигурност не му липсва, е самочувствието. В първото си писмо до Г. Димитров той споделя: „навсякъде нови лица, нов свят; рядко се мярка някой старик, в когото след известни усилия на паметта откривам познато лице; особено са остарели жените. Естествено е, че ония, които ме познаваха от миналото, са очаквали и в мене да видят един грохнал старец и са изненадани, че моят вид опровергава решително предположенията им“.

Коларов сплотява ОФ „върху основата на отстояване на свободата да си уреждаме вътрешните работи съобразно с волята на нашия народ“ и установява контакт с опозицията, за да бъде тя „разстроена и разпокъсана“ в навечерието на изборите. Лидерите ѝ Н. Петков и Д. Гичев настояват за срещи, защото виждат в негово лице авторитетния лидер на БРП. За Коларов най-важните проблеми на ОФ са перспективите за обществено-политическо развитие на страната и стопанската политика, чиито крайности отблъскват дребните собственици и партньорите на БРП в ОФ и стесняват социалната опора на властта. Той се съобразява със Сталиновите призиви към умереност, при срещите си с

ръководствата на ОФ-партиите ги успокоява, че сътрудничеството с тях няма да е временно, а „продължително съвместно ръководене на държавата“ и че новата демокрация, която изграждат, не е нито пролетарска диктатура, нито съветски режим.

Коларов е убеден, че привличането на масите към ОФ зависи от стопанските успехи. В края на септември 1945 г. Политбюро при активното участие на Коларов и Тр. Костов формулира политика на даване на по-голяма стопанска свобода. Според Коларов стопанското възстановяване изисква сътрудничество на работниците и селяните с „прогресивната демократична буржоазия“ и хармонично съчетаване на държавния, частния и кооперативния сектор. Той е категоричен: БРП трябва ясно да заяви, че частните предприятия няма да се национализират, „нашата ОФ държава ще насърчава частната инициатива“, а прекаленото толериране на кооперациите трябва да отстъпи място на разумното им изграждане там, където условията позволяват. Според Коларов властта на ОФ се гради върху политическата привързаност на всички категории селяни, затова не бива да се разгаря борба между тези слоеве. Той настоява аграрната реформа да се отложи за „по-спокойни времена“.

В продължение на два месеца (до завръщането на Г. Димитров на 4 ноември 1945 г.) В. Коларов отново играе най-важна роля в БРП (к). Той се подчинява на съветските планове, но това е полезно за страната, защото се либерализира политическата система, а и икономическият живот. В стопанските си разбирания Коларов проявява реализъм и прагматизъм, но в писмата до Димитров не крие и заслугите си за укрепване на партийните позиции. На 18 октомври 1945 г. той пише: „Ние успяхме да достигнем възможното и необходимо единство по жизнено необходимите стопански мероприятия днес. Касае се за един политически успех, който не може да бъде подценен при днешните условия.“ След завръщането на Г. Димитров в България Коларов отново отстъпва на втори план. Формално той е в Политбюро, но дейността му е в държавното управление. Макар и с нежелание, Димитров отчита, че Коларов е единственият комунист, който има популярност, юридическо образование, обща култура и дългогодишен парламентарен опит, за да заеме висок държавен пост. Поне докато условията в България не му позволяват сам да заеме двете висши длъжности.

След първите избори от 18 ноември 1945 г., бойкотирани от опозицията, за председател на Народното събрание е избран 68-годишният В. Коларов. Постът е по-скоро престижен, тъй като парламентарната група на БРП е оглавена от Г. Димитров. Според Коларов Народното събрание с подкрепата на ОФ изгражда новия режим и затова трябва да „разполага с въоръжената сила на милицията и армията", но това виждане не се споделя от Димитров.

Сред приетите от 26 ОНС общо 253 закона и решения е и законът от 26 юли 1946 г. „за допитване до народа за премахване на монархията и провъзгласяване на народна република и за свикване на Велико народно събрание". Юристът Коларов изпълнява поставената от Сталин задача, без да се притеснява, че според Търновската конституция промените във формата на държавното устройство стават не с референдум, а от Велико народно събрание (ВНС). На 8 септември 1946 г. референдумът е проведен, а на 15 септември 26 ОНС провъзгласява България за „народна република". Временно функциите на държавен глава поема новосъздаденото Председателство на републиката, съставено от председателя и подпредседателите на Народното събрание. Така В. Коларов става временен председател на републиката, а от началото на ноември 1946 г. е избран и за председател на 6 ВНС, което трябва да изработи новата конституция.

Оглавяваното от В. Коларов ВНС често става арена на словесни (и не само) сблъсъци между управляващи и опозиционни депутати. В работата му има редица нарушения на действащата конституция (напр. то приема закони, което не е в правата на ВНС; двукратно е удължен мандатът му; не е спазвано изискването за кворум при приемането на първо четене на проектоконституцията). В новата конституция е премахнат постът „председател на републиката" и е създаден нов висш орган на държавната власт – Президиум на Народното събрание, но в него Коларов вече не участва.

През 1946 г. освен в парламента В. Коларов се проявява и на дипломатическото поприще. От края на април до средата на септември той пропагандира зад граница постиженията на отечественофронтовска България във връзка с обсъждането на мирните договори с бившите германски сателити. Коларов наистина е най-подходящият сред комунистическите лидери, тъй като има богат опит в международното общуване, добра обща култу-

ра и владее чужди езици. На конференцията на Интерпарламентарния съюз в Копенхаген, на сесията на Съвета на министрите на външните работи и на мирната конференция в Париж през лятото на 1946 г. Коларов разяснява, че нова България е поела по пътя на демокрацията и се стреми да разсее „най-дивите представления" за нея, създадени от пропагандата на съседите, но и от „катастрофическото положение на нашата информационна служба зад граница". На Коларов принадлежи заслугата да се изясни българската позиция по репарациите и за българската южна граница. Неговият стремеж е „да влезе в лични връзки с хора от най-различни категории, представители на най-различни политически схващания", за да ги спечели за българската кауза.

В Париж Коларов е приет от френския външен министър Ж. Бидо и дава пресконференция, на която пред 120 души оспорва гръцките претенции за „корекции" на южната ни граница, отнасящи се до територия от 10 хил. кв. км, отхвърля прекомерните претенции за 700 млн. долара репарации и аргументира българските права върху Западна Тракия. Председателят на българския парламент отстоява тези позиции и в срещите с американския държавен секретар Дж. Бърнс, с британския външен министър Ъ. Бевин и със съветския В. Молотов. Изложението му на Парижката мирна конференция е на отличен френски и прави силно впечатление със сериозната си аргументация.

След подписването на мирния договор (10 февруари 1947 г.) БРП (к) започва разправа с опозицията. На 5 юни 1947 г. в парламента е арестуван нейният лидер Никола Петков. Коларов не присъства – най-вероятно поради заетостта му около гласуването на първо четене на проекта за конституция (20 юни 1947 г.). На 16 август Н. Петков е осъден на смърт и Политбюро се обявява за изпълнение на присъдата. Единствено Коларов е на различно мнение. Като временен председател на републиката той следи отзвука от процеса в чужбина, а се съобразява и с мнението на Сталин от началото на август, че смъртната присъда трябва „да се замени от председателството на доживотен затвор", за да не се създават нови външнополитически проблеми за България. Но намесата на западните държави в защита на Н. Петков при набиращата скорост студена война дава обратен ефект и на 17 септември Г. Димитров предава от Москва становището на Сталин да се „даде нагледен силен урок на всички, които се опитват да подриват народната власт".

На 4 декември 1947 г. ВНС приема републиканска конституция в духа на новите указания за ускорено изграждане на социализма по съветски модел. Седмица по-късно е създадено четвъртото ОФ правителство начело с Г. Димитров, в което В. Коларов е подпредседател и министър на външните работи. Като член на Политбюро той отговаря за Президиума, законодателната комисия и комисията по външните работи при ВНС и за външните отношения по линия на изпълнение на мирния договор. В партийната йерархия 70-годишният Коларов вече е изместен и от второто място от Тр. Костов. Той не е сред секретарите на ЦК, не влиза в Оргбюро – помощен орган на Политбюро, не е и в ръководството на ОФ.

Кариерата на В. Коларов в изпълнителната власт е продължение на неговата външнополитическа дейност от предходната година. Той става първи външен министър комунист (след 9 септември 1944 г. този пост е „запазен" за представителите на „Звено"). Със завидна за възрастта си енергия се заема да преструктурира Министерството на външните работи и дипломатическите мисии в чужбина. Той настоява министърът на външните работи да сключва „всякакви договори, конвенции, съглашения, спогодби и пр. с други държави", а другите министри въз основа на тях да подписват „съглашения по конкретни въпроси", като отново първо ги съгласуват с външния министър.

„Прочистването" на дипломатическите представителства в чужбина от дипломатите от „старата школа" и от тези, които не са свързани с БРП, се извършва с размах през 1948 г. Коларов разработва специална инструкция за дипломатическите мисии, според която те трябва напълно да се подчинят на БРП и да водят „борба срещу българските агенти на империализма в чужбина". С оглед на тези задачи Коларов нарича легацията „военен пост".

През 1948 г. Коларов участва в разработването и подписването (като член на водените от Димитров делегации) на договорите за сътрудничество и взаимопомощ със СССР и със страните с „народна демокрация". Участва и в първата съвместна стъпка на социалистическия „лагер" – Варшавската конференция на 8-те външни министри (юни 1948 г.), изработила обща линия по германския въпрос. През цялата година вниманието му е ангажирано и с изострените българо-гръцки отношения заради българската подкрепа за гръцките комунисти в Гражданската война. Под негово ръководство е изработено и българското становище за намеса-

та на ООН в българо-гръцкия спор и за възстановяването на дипломатическите отношения с Гърция.

Коларов поставя въпроса за приемането на България в ООН още през юли 1947 г. В края на септември 1948 г. той се отправя за Париж, за да пледира българската кауза, без да съгласува пътуването си с намиращия се в Москва Г. Димитров и с Политбюро и без да дочака становището на Москва. Това своеволие предизвиква недоволството на Молотов и гневната реакция на Димитров. Коларов не постига приемането на България в ООН, но в началото на януари 1949 г. участва в създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), оформил икономическото лице на съветския блок.

Позициите на В. Коларов в партията са потвърдени на V конгрес на БРП (к) (декември 1948 г.). Той открива работата му, но не изнася доклад, а прави само изказване. Безспорно начетеният и интелигентен Коларов, имал възможност за пряк досег с европейската култура, пространно обосновава тезата на Андрей Жданов за безкомпромисна идеологическа борба с „вредното" западно влияние. Заявява, че българската култура трябва да се ориентира изцяло към СССР, където „наука, литература, изкуство – всички те са в пълен разцвет".

* * *

В последната година от живота си В. Коларов отново получава шанса да застане начело на БКП и да оглави държавното управление. Тази възможност се открива след смъртта на Г. Димитров (2 юли 1949 г.). За да стане реалност обаче, е нужно да се отстрани „вторият" след Димитров – Тр. Костов. Може само да се гадае как би се проявила по отношение на Тр. Костов амбицията на Коларов да бъде начело, ако през декември 1948 г. Сталин не бе запитал застрашително: „Кто такой Трайчо Костов?" и не бе отправил към него тежък упрек в антисъветизъм. Когато на 17 февруари 1949 г. Политбюро разглежда поведението му, Коларов заедно с Червенков и Югов опонира на Г. Димитров, че Костов може да остане подпредседател на Министерския съвет. Следващото заседание по „случая Трайчо Костов" е на 7 март и вече го ръководи Коларов, който прави и предложението той да бъде отстранен от Политбюро и от другите държавни постове. Той е автор и на доклада от пленума на ЦК в края на март 1949 г.,

според който „грубите политически грешки“ на Тр. Костов носят „националистически и антисъветски характер“, както и на доклада от пленума през юни, който изключва Тр. Костов от БКП.

Две седмици след смъртта на Г. Димитров Политбюро решава начело на кабинета да застане В. Коларов и на 20 юли 1949 г. парламентът го избира за министър-председател, но той е болен и не присъства при избора. От юли започват рокадите в правителството, а от септември във връзка с подготвяния процес срещу Тр. Костов – арестите на министри, помощник-министри и сътрудници от най-важните стопански министерства и ведомства, работили с него. В края на септември Коларов лично формулира основните „въпроси към Трайчо Костов“, на които следствието трябва да намери отговор и които фактически дават насоките на обвиненията. И за да не останат никакви неясноти, в навечерието на съдебния процес Коларов кани съдиите в ЦК, за да им обясни, че е разкрито „едно много тежко престъпление пред партията и държавата“, но те трябва да проведат процеса „по всички правила на съдебното изкуство“ не по друга причина, а за да не останат „с лошо впечатление“ чуждите журналисти. На 16 срещу 17 декември 1949 г. смъртната присъда срещу Тр. Костов е изпълнена.

На 18 януари 1950 г. 1 Народно събрание, избрано месец по-рано, определя за министър-председател на новия кабинет В. Коларов. Той обаче отново не присъства на избора. Тежко болен, той умира на 23 януари 1950 г. на 73-годишна възраст.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из реч на В. Коларов във ВНС по проекта за конституция

20 юни 1947 г.

„Демокрацията, която биде установена на 9 септември и която ще намери санкция в бъдещата конституция на нашата Народна република, няма нищо общо с царборисовската и цанковско-буровско-мушановската демокрация. Тя е нейно отрицание и противоположност.

Но тя не е също нито съветска, нито социалистическа демокрация, каквато съществува в Съветския съюз. Ние сме още далеч от една такава демокрация, която е изражение на едно безкласово общество, на общество, в което няма експлоататори и експлоатирани... Нашата демокрация е

народна демокрация, която си поставя за цел да осигури основните права и свободи и жизнените интереси на огромното мнозинство от нашия народ... Нашата народна демокрация не отрича частния почин, в определени рамки тя го насърчава; тя не се противи на съществуването и развитието на частни промишлени предприятия, които се съобразяват с нуждите на държавата и се подчиняват на нейния контрол, тя ги насърчава и им помага... Но народната демокрация вижда най-важния път да се тикне напред икономически изостаналата наша страна в създаването, наред с частната индустрия, на мощни държавни и кооперативни промишлени и стопански предприятия. Който отрича и се противопоставя на тая политика, той ще бъде неминуемо изхвърлен от колелата на обществения прогрес... Колко недосегаемо високо стои нашата народна демокрация, върху която не може да окаже влияние никаква банка, никакъв финансов магнат! Нашето Народно събрание е действително израз на народната воля, а не лакей на банки, концерни, тръстове и аристокрация."

2. Из изказване на В. Коларов на V конгрес на БРП (к)

22 декември 1948 г.

„Преклоняването пред буржоазната култура на Запад е едно сериозно политическо и идеологическо оръжие на защитниците на капитализма и на агентите на империализма... В остатъците от нашата буржоазна интелигенция съвсем не е изживяно преклонението, раболепието пред западната американска „космополитическа" култура... Капиталистическата култура е в упадък... Центърът на научната мисъл и на културното творчество се премести от Запад на Изток, в страната на социализма и в страните с народните демокрации. Съветският съюз днес върви начело на световния прогрес. Там процъфтява с пълна сила човешката творческа мисъл, там се развива една истинска култура, народна по форма, но дълбоко интернационална по съдържание. Това е новата социалистическа, пролетарска култура. И нашият народ гледа с лице към тая култура. Ние от нея се учим и от нея се вдъхновяваме."

3. Из изказване на В. Коларов пред Политбюро на ЦК на БКП

7 март 1949 г.

„След влизането в сила на Закона за държавната тайна Тр. Костов в качеството си на заместник на Г. Димитров запретил на ръководителите на различни държавни ресори да дават каквито и да било сведения на съветските представители... Касае се за едно генерално запрещение, което засяга всички области на нашия държавен живот. Касае се за едно съвършено ново положение, в което се поставя Съветският съюз в лицето на неговите представители у нас... Нека по тоя въпрос да бъдем съвършено наясно... При личното обяснение на Тр. Костов в Москва той, като признал, че е

извършил груба политическа грешка и обещал да се поправи, показал и голяма неискреност, като отрекъл пред Сталин, че е давал нареждане да не се съобщават на съветските представители цените, по които България търгува с другите страни. Подобна неискреност по отношение на другаря Сталин е безпрецедентна в цялата история на отношенията на нашата партия към ВКП (б)... Постъпката е антисъветска... и антипартийна, защото е в разрез с безграничното доверие на партията към ВКП (б) и Сталин и може да разколебае доверието на ВКП (б) към нашата партия и ръководството ѝ. А това доверие е най-ценният капитал на партията, най-важната гаранция, че националните ни интереси ще бъдат защитени... Не е в интерес на България да се крие от Съветския съюз какъвто и да е факт, каквото и да е действие, извършено от органите на нашата държавна власт... Аз искам да напомня, че и в Югославия работата се започна именно с това: ръководителите на партията запретиха да се дават пряко сведения на съветските представители. Разбира се, в същото време английската разведка имаше в самото правителство своя агентура. За ирония на съдбата първият помощник на Тр. Костов се оказа тоже английски шпионин... Някои от решенията, вземани от Тр. Костов, са вървели по линията на внушенията, идещи от английската разведка... Вторият корен е... в неговия неизживян интелигентски индивидуализъм... главата му се завърти от бързото му издигане на такива високи и отговорни постове в партията и правителството... Тр. Костов превърна колективното ръководство във фикция. Той решаваше самовластно въпроси от най-голяма важност за партията и държавата... игнорира Г. Димитров и укрепва своите позиции; иска да превърне Г. Димитров в една проста фирма, а той самият да се издигне за водач на партията... Аз считам, че: 1. Тр. Костов не може повече да заема тези отговорни постове в правителството и партията, които има сега. Доверието в него е поколебано. За да бъде то възстановено, той трябва да даде доказателства. Той трябва да поработи. Той не може по моему да заема повече поста на подпредседател на Министерския съвет. Той не може да заема повече поста на председател на Стопанския комитет, защото именно на тези постове той извърши най-тежки прегрешения и се провали като ръководител."

ЛИТЕРАТУРА

Коларов, В. Спомени (1891–1924). С., 1968.

Даскалов, Д., Поборникова, Ст., Исусов, М. Васил Коларов. Биографический очерк. С., 1987.

100 години Васил Коларов. Научна конференция. С., 1977.

Владимир Мигев

ЗАКОНОДАТЕЛЯТ НА ТОТАЛИТАРНИЯ РЕЖИМ **МИНЧО НЕЙЧЕВ**

Минчо Нейчев е един от строителите на държавно-политическата система на България от средата на 40-те години до средата на 50-те години, особено на нейната нормативно-правна основа. Той се различава от повечето от членовете на висшия партиен елит с по-голяма интелигентност и ерудираност и с по-голяма умереност в действията си, с което се оформя като една от водещите фигури сред твърде малобройното умерено крило във висшите управленчески среди на България по това време.

* * *

Минчо Колев Нейчев е роден на 23 март 1887 г. в Стара Загора в семейство на дребен занаятчия. Завършва средно образование в Пловдив. Като ученик в Пловдивската гимназия се включва в младежкото социалистическо движение, заради което е изключен за определено време от училището. Висшето си образование завършва в Швейцария (1905–1908 г.): право в Женева и философия в Берн. В Женева той слуша лекции на Г. В. Плеханов и В. И. Ленин в средите на социалдемократите. От Швейцария изпраща дописки в изданията на тесните социалисти: „Работнически вестник“ и списание „Ново време“.

След завръщането си в България става учител по философия в Старозагорската, а след това в Плевенската гимназия. Участва в Балканската война. След войната заминава за Белгия – в Брюкселския университет защитава докторат по правните науки. Участва в Първата световна война в редовете на българската армия. След войната се установява на адвокатска практика в родния си град. Става член на БКП през 1920 г. и почти

веднага е включен в окръжния партиен комитет. Избиран е и за общински съветник. Участва в Септемврийското въстание – 1923 г., след което престоява осем месеца в предварителен арест като следствен. Отново престоява седем месеца в затвора след атентата в църквата „Св. Неделя" през април 1925 г.

В периода 1925–1940 г. като адвокат води защитата на подсъдими в много политически процеси. Специално поръчение от ЦК на БКП той получава за това след 19 май 1934 г. поради многобройните съдебни дела, възбудени по това време срещу комунисти и комсомолци. През 1934 г. е избран в ръководството на българската секция на Международния юридически съюз – световна адвокатска организация с лява насоченост. През 1941–1943 г. е въдворен в концлагера „Кръсто поле" край село Еникьой, Ксантийско (Беломорска Тракия). След освобождаването си в продължение на близо една година взема активно участие в създаването на нелегални отечественофронтовски комитети в цялата страна.

Като един от малкото високообразовани хора сред висшия елит на комунистическата партия той е включен още на 9 септември 1944 г. в правителството на Кимон Георгиев като министър на правосъдието. Първата му спешна задача като министър е изработването на Наредбата-закон* за Народния съд. В наредбата е узаконен „революционният принцип" за издигане на „народни съдии" и „народни обвинители" от комитетите на Отечествения фронт. Заедно с това обаче Минчо Нейчев издейства и включването в съставите на съдии, назначавани от министъра на правосъдието с необходимото юридическо образование. С този си акт Нейчев се е постарал да въведе поне малко законност в тези органи на беззаконието. По-късно, през лятото на 1945 г., една от водещите фигури по това време в комунистическата партия – Трайчо Костов, ще отбележи, че е било голяма грешка включването на много юристи в Народния съд, тъй като те забавяли работата, спазвайки „редица юридически формалности". Очевидно Трайчо Костов и ръководителите на компартията са искали Народният съд да работи с максимална бързина и без никакво бавене да фабрикува присъдите.

---

* По силата на действащата по това време Търновска конституция в периоди, когато Народното събрание е разпуснато, Министерският съвет добива правото да издава т. нар. наредби-закони, които имат силата на законодателен акт.

По времето, когато Минчо Нейчев е министър на правосъдието, е приета още една зловеща наредба-закон: за създаването на т. нар. трудово-възпитателни общежития (ТВО) за политически опасни лица. ТВО е невинното название на концлагерите в България. Наредбата узаконява пълен административен произвол – министърът на вътрешните работи по доклад на директора на милицията въдворява без съд и присъда граждани на България в ТВО за срок от шест месеца. Този срок е обаче формален, тъй като според наредбата министърът (а на практика – началникът на лагера) може да удължава неоднократно срока на „пребиваването". Подчертано репресивен характер има и Наредбата-закон за защита на народната власт от 26 януари 1945 г.

С активното и водещо участие на М. Нейчев са изработени редица наредби-закони, с които се налагат много несправедливости, каквато е например отмяната на изискването за образователен ценз при назначаването на служители в системата на МВР. След това подобни наредби излизат и за други учреждения. С тях се дава възможност на необразовани „наши другари" да заемат постове в държавния апарат, за които те нямат необходимото образование и подготовка. Друга наредба е за прочистването на училищата, учителските институти и висшите учебни заведения, като основният критерий за уволнението е квалификацията „фашист", която се дава напълно произволно и често пъти на лична основа.

Противоречив характер има Законът за конфискация на придобитите чрез спекула и по незаконен начин имоти (1946 г.). От една страна, той е израз на всеобщото обществено възмущение за това, че в годините на войната, когато милиони българи живеят в мизерия и гладуват, разни търгаши и спекуланти натрупват огромни богатства. Заедно с това обаче в закона е вложен „революционен" елемент: посочването на лицата, които попадат под ударите на този закон, е предоставено на отечественофронтовските комитети по места. С това се създава основа за пълен произвол и субективизъм.

Заедно с това по времето, когато М. Нейчев е правосъден министър, са приети и редица законодателни актове, които имат прогресивно и положително значение: Наредбата-закон за изравняване правата на лицата от двата пола, Наредбата-закон за узаконяване на гражданския брак, Наредбата-закон за отмяна на приетите през 1941–1944 г. закони, ограничаващи правата на лицата от

небългарски произход. По силата на тази наредба се възстановяват правата на еврейското население в България, наложени от осем закона, в това число зловещия Закон за защита на нацията.

Минчо Нейчев провежда и чистката сред служителите в съдебното ведомство (прокурори, съдии и следователи) и в края на пролетта на 1945 г. докладва, че чистката е приключена. На пленум на ЦК на БКП през юли 1945 г. обаче Трайчо Костов отбелязва, че чистката в съдебното ведомство още не е завършена, че М. Нейчев е избързал с обявяването на нейния край и че тя трябва да продължи с интензивен темп.

През 1946 г. М. Нейчев е назначен за председател на Конституционната комисия, която започва работа по създаването на новата конституция на България. Той участва в работата на Интерпарламентарния съюз, присъства на негови конференции и на няколко пъти се изказва от името на българската делегация.

На Осмия пленум на ЦК на БКП (края на февруари и началото на март 1945 г.) той е избран за член на Централния комитет, през 1948 г. е кооптиран за кандидат-член на Политбюро, а през 1949 г. – за член на Политбюро. На Шестия конгрес на БКП – 1954 г., той остава обикновен член на ЦК. Избиран е редовно в Националния съвет на Отечествения фронт и е дългогодишен председател на Централния съвет на Съюза на българо-съветските дружества.

От 23 ноември 1946 г. М. Нейчев е министър на просветата. В декларацията си при встъпването в длъжност, както и в други негови документи в качеството му на министър на просветата той употребява типичния за партийния елит по това време политизиран език и грубо, тенденциозно и едностранчиво тълкуване на нещата. В споменатата декларация той заявява, че фашизмът (имат се предвид правителствата на България от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г., които управляващите смятат за фашистки) е довел до „идеологическо затъпяване на една част от българското учителство и че сега новата власт създава условия за възраждане на стремежа към знанието".

По времето, когато М. Нейчев е просветен министър, продължава чистката на преподавателския състав. В приетия Правилник за назначаването на учителите се изисква кандидатите да представят „Бележка за честност и благонадеждност" – т.е. ОФ-бележка. Нерядко получаването на този документ е било свързано с много унижения и неприятности на интелигентни хора пред местни полуграмотни фактори.

Заедно с това Министерството извършва и някои необходими действия за регламентирането на средното образование, както и за узаконяване системата на вечерното обучение, с която се дава възможност на хора, загубили правото да се учат по редовен път поради възрастта си, да продължат своето образование. Продължава и интензивно развиващият се процес на масовизация на средното и висшето образование. Този процес има противоречив характер. От една страна, с него се създава възможност за повишаване образователното равнище на българския народ. От друга страна обаче, прибързаното откриване на много нови гимназии, особено в селата, както и ускореното нарастване броя на студентите, без да са налице необходимите условия, довеждат до спадане равнището на средното и висшето образование.

В обръщението си по случай първия учебен ден на 15 септември 1947 г. министър Нейчев откровено и ясно посочва редица недъзи в образователната система на България по това време. Това обръщение показва, че все още прийомите на сталинския модел на социализма не са се утвърдили в България – защото при този модел провалите и неудачите не се съобщават публично, позволено е да се говори само за постигнатите „големи успехи".

По времето, когато М. Нейчев е просветен министър, с неговото активно и водещо участие са изработени и приети от Великото народно събрание два важни закона: за Българската академия на науките и за висшето образование. И двата документа имат противоречиво значение. От една страна, те ускоряват модернизацията на научната дейност и на висшето образование в България. Създават се условия БАН да се превърне в мощна институция с широка мрежа от научни звена, лаборатории и опитни станции с голям научен и помощен състав. В сферата на висшето образование важно значение има въвеждането на аспирантурата за подготовка на млади научни кадри, значителното разширяване на техническото, икономическото и селскостопанското висше образование, което е наложено от нуждите на страната. Увеличава се броят на специалностите във висшите училища, откриват се много нови катедри.

От друга страна обаче, и с двата закона се ликвидира автономията на тези две институции, те са поставени под прякото подчинение на върховната административна власт. На второ място, и с двата закона е регламентирано правото на управляващите да отстраняват от БАН и ВУЗ лица, „проповядващи противонародни

идеи" – тази формулировка е така мъглява, че дава възможност за пълен произвол. Въвежда се и задължително изучаване на идеологическите дисциплини от студентите. По този начин с двата закона се налагат още в този период някои от изискванията на сталинския модел на социализма за партийно ръководство на духовната сфера.

С приемането на новата конституция в началото на декември 1947 г. в законодателната система на страната се създава нов орган – Президиум на Народното събрание. По времето, когато Народното събрание не заседава (а това са най-малко 340–350 дни в годината!), Президиумът изпълнява законодателните функции, като издава укази, имащи силата на законодателен акт. Те се утвърждават след това (an blok!) на сесиите на Народното събрание.

Ролята на Президиума на Народното събрание е твърде формална. Проектоуказите се изработват в структурите на Министерския съвет, обсъждат се в правителството и в ЦК (поважните достигат и до Политбюро), след което Бюрото на Министерския съвет ги утвърждава като постановления. На Президиума не остава нищо друго, освен да облече в законова форма постановленията, като ги обявява за укази.

Доколкото обаче Президиумът е нов орган, се смята за целесъобразно да бъде оглавен от опитен юрист – от 9 декември 1947 г. до 27 май 1950 г. Минчо Нейчев е първият председател на Президиума. Под негово ръководство се разработват редица закони и укази и на първо място за местната власт и управление. Първоначално – през 1947/48 г., когато у нас се възприема практиката на югославската политическа система, която е един твърде децентрализиран вариант на сталинския модел, местните съвети придобиват значителни права и имат доста широки функции. Постепенно обаче, от 1949 г., с утвърждаването у нас на пълния, съветския вариант на сталинския модел, започва интензивен процес на централизация и свързаното с нея формализиране на властта на съветите. Това проличава в изработените по това време под ръководството на М. Нейчев Закон за народните съвети и два закона за избори на местни и окръжни съвети.

От месец май 1950 г. М. Нейчев е министър на външните работи и на този пост остава шест години – до смъртта си. Като член на Политбюро обаче той е свързан и с изпълнението на редица вътрешнополитически задачи. Така по времето на проведената по съветски образец първа масова колективизация на селското стопан-

ство (1950–1951 г.) той отговаря за Русенски окръг – присъства на пленуми на Окръжния комитет и на окръжните конференции, взема отношение по повдигнатите въпроси, „снема“ решенията на Политбюро и на ЦК. В тази си дейност той не се откроява с нищо особено – служи си с типичния за партийния деятел жаргон и с типичното за това време превратно, грубо политизирано тълкуване на нещата. И все пак, в сравнение с речника на преобладаващите представители на висшия партиен елит, като Т. Живков, Г. Чанков, А. Югов, Г. Цанков, Р. Дамянов, Ц. Драгойчева, в изказванията на Нейчев личи една по-дълбока култура и интелигентност.

Не бива да се забравя, че още от преди 9.IX.1944 г. той е с влошено здравословно състояние след тригодишното му пребиваване в концлагер. Така през 1947 г. при завръщането си от конференция на Интерпарламентарния съюз, състояла се в Египет, той получава припадък във влака и от гара София е закаран с линейка направо в болница. По-нататък неговото здравословно състояние се влошава все повече и повече.

Що се отнася до дейността на Министерството на външните работи, то до лятото на 1953 г. тя е твърде опростена и формализирана. Външнополитическите контакти и връзки на България в основната си част се ограничават само в рамките на т. нар. социалистически лагер. По големите международни въпроси министерството изработва декларации на Министерския съвет на България, в които се повтарят всички постановки на декларациите на съветското правителство. На Балканите е спокойна само границата ни с Румъния, границите с останалите три съседки са превърнати във „фронтова линия“ с непрекъснато напрежение по тях, с различни провокации и въоръжени сблъсъци. Особено опасен инцидент възниква през лятото на 1952 г. на острова на р. Марица край село Капитан Андреево, който едва не довежда до сериозен военен конфликт. Министерството на външните работи на България непрекъснато изпраща ноти до съответните министерства на Турция, Гърция и Югославия и те му отвръщат със същото, като нотите са изпълнени с взаимни обвинения. Голямо напрежение се създава в отношенията с Турция и във връзка с масовото изселническо движение на турското население от България през 1950–1951 г.

Промяна настъпва от лятото на 1953 г. след смъртта на Сталин, когато започва процес на разведряване в международните отношения. Тогава се създава поле за известна самостоятелност в

дейността на българското външно министерство: възстановяват се дипломатическите отношения с Гърция, нормализират се връзките с тази страна, както и с Югославия, сключват се няколко спогодби за уреждане на погранични проблеми. Българската страна проявява инициатива за възстановяването на дипломатическите отношения със САЩ. Създават се добри връзки с някои държави от Третия свят: Индия, Индонезия, Бирма, с някои латиноамерикански срани. През 1955 г. България е приета в ООН.

Във връзка със започналото размразяване във вътрешнополитически план Нейчев като член на Политбюро и опитен юрист участва активно в редица инициативи на комунистическата партия за издигане авторитета на съдебните органи и ограничаване пълната хегемония на милицията над тях.

М. Нейчев умира в София на 11 август 1956 г.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из лекцията на М. Нейчев „Партията и народните съвети", изнесена на 25 април 1952 г.

„Както знаете, още Г. Димитров на Петия конгрес каза, че нашата народнодемократична власт, която не е съветска власт, играе успешно ролята на пролетарска диктатура. Защо става това нещо?

Като пример ще ви дам нашето първо правителство (след 9.IX.1944 г. – б. м. В. М.). Ние имахме в Министерския съвет четири души комунисти министри при общо 16. И въпреки това на всяко заседание на Министерския съвет се чувстваше, другари, пролетарската диктатура. Това, което предлагаха комунистите, то веднага се приемаше от другите министри. Имаше такива случаи: комунистите предлагат нещо, а всички други са против. В края на краищата се решава: приема се. А и такива случаи: земеделците предлагат нещо и всички са съгласни. Ние казваме: „Не сме съгласни" и значи – не се приема. Това беше всекидневно явление."

Централен държавен архив на Република България (ЦДАРБ), фонд 203-Б, опис 1, архивна единица 61, лист 7

2. Из приветствието на министър М. Нейчев по случай студентския празник – 8 декември 1946 г.

„...Народната власт си поставя за задача да демократизира цялата наша образователна система, да я направи по-еластична и нагодена към

практическите нужди на момента... При изграждането на висшето образование трябва да се изхожда от схващането, че то трябва да бъде достъпно за всички граждани, които се стремят към висша наука... и които имат духовни данни за добиване на висша наука. Висшето образование не трябва да бъде монопол само на известни слоеве, а общодостъпно за синовете и дъщерите на целия народ. Тази демократизация на висшето образование ще може да бъде осъществена чрез полагане на по-големи грижи за подпомагане на бедни и способни студенти, като се подсили общостудентският фонд, като се потърсят начини и средства за изграждане на студентски общежития, мензи и пр. и като се отпускат по-голям брой стипендии, особено за факултетите, които подготвят учителски кадри за средните училища.

...налага се много сериозна обществено-политическа работа в нашите висши училища. За тази цел трябва не само да се изкоренят и последните остатъци от фашистката идеология и всякакви други реакционни елементи от българската наука и изкуство, но и да се предвидят четения на научна философия при всеки факултет, които ще допринесат за задълбочаване научната подготовка на специалистите и ще съдействат за тяхното обществено-политическо възпитание..."

ЦДАРБ, ф. 203-Б, оп. 1, а. е. 12, л. 2–3

3. Из речта на министър М. Нейчев при откриване на новата учебна година – 15 септември 1947 г.

„...Много по-важно е за нас да опознаем и признаем грешките и недостатъците на нашата работа...

На първо място, ний не можем и не бива да се задоволяваме с тазгодишния среден успех в нашите гимназии, особено като се има предвид, че в много от тях, най-вече в новооткритите гимназии в някои села, този успех не е реален.

...Ний мъчно можем да се похвалим и с достатъчна дисциплина в нашите училища. Вярно е, че непосредствено след 9 септември беше невъзможно да се избегне един период на временно понижаване на дисциплината. Три години обаче бяха достатъчни, за да се преодолее този период. А немалко случаи на много неприятни инциденти между учители и ученици показват, че и в това отношение ще трябва още много да се направи.

От докладите на инспекторите при министерството се вижда, че много от нашите учители продължават още да гледат съвсем формално на своята работа, без достатъчно съзнание за голямата отговорност, която тежи върху тях като учители и възпитатели на бъдещите български граждани."

ЦДАРБ, ф. 203-Б, оп. 1, а. е. 21, л. 2–3

Любомир Огнянов

ВСЕВЛАСТЕН КОМУНИСТИЧЕСКИ ЛИДЕР **ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ**

Вълко Червенков е една от най-спорните политически фигури в историята на съвременна България. Неговата дейност като лидер на Българската комунистическа партия и председател на Министерския съвет има непосредствено отражение върху промените в политиката, икономиката и културата на страната в края на 40-те и първата половина на 50-те години. С неговото име най-тясно са свързани процесите на налагането и прилагането на сталинския модел на обществено развитие в България.

Роден е на 6 септември (24 август – стар стил) 1900 г. в гр. Златица в семейство на земеделец, по-късно военнослужещ. Вълко Червенков завършва Трета мъжка гимназия в София. На 19 години става член на Българската комунистическа партия (тесни социалисти). Организационно-политическата му работа през 1919–1925 г. е съсредоточена в Българския комунистически младежки съюз – като секретар на районна младежка секция, секретар на Софийската младежка организация, член на ЦК и заведващ отдел „Агитация и пропаганда", представител на ЦК на БКМС във Военния отдел на ЦК на БКП и ръководител на антимилитаристичната дейност сред войниците в страната. Същевременно работи като редактор на легалния младежки вестник „Бъдеще" и на нелегалния вестник „Войнишки глас".

През есента на 1925 г. В. Червенков емигрира в Съветския съюз. Там става член на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики). Завършва едногодишната Висша погранична школа на Обединеното държавно политическо управление (ВПШОГПУ) и двугодишната Международна ленинска школа (МЛШ) в Москва и получава висше партийно-политическо образование. След това

записва докторантура (аспирантура) в МЛШ, защитава докторска (кандидатска) дисертация и бива избран за доцент по основи на марксизма-ленинизма. Няколко години се занимава с преподавателска дейност в МЛШ и Комунистическия университет на националните малцинства от Запада (КУНМЗ). През 1937–1938 г. заема длъжността директор на Международната ленинска школа. Същевременно е привлечен на работа в апарата на Задграничното бюро на ЦК на БКП (секретар на емигрантската комисия), а по-късно – и в апарата на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал (в Балканския секретариат, отдел „Пропаганда", и директор на коминтерновски партийни школи). През 1941–1944 г. е редактор и отговорен редактор в радиостанция „Христо Ботев", предаваща от Москва, и член на Задграничното бюро на Централния комитет на Българската работническа партия. В Москва се раждат и двете му деца – Владимир и Ирина.

Престоят на В. Червенков в Съветския съюз е от решаващо значение за оформянето му като комунистически деец от сталински тип. А роднинските му връзки с тогавашния лидер на Българската комунистическа партия и генерален секретар на Коминтерна Георги Димитров (Червенков е женен за неговата сестра Елена) са благоприятна предпоставка за бързия му растеж в структурите на БКП и Коминтерна в Москва, а след политическата промяна на 9 септември 1944 г. – в партийната и държавната йерархия в България.

Устремените крачки на младия партиен функционер към върховете на властта започват непосредствено след завръщането му в родината в края на септември 1944 г. През октомври с. г. е включен в Политбюро и е утвърден за секретар на ЦК на БРП (к). Известно време е и завеждащ отдел „Агитация и пропаганда" на Централния комитет на комунистическата партия. От 1945 г. е главен редактор на партийното списание „Съвременник" („Ново време"). Основните сектори, които наблюдава, са идеологическият живот на БРП (к) и културната политика на страната. През 1945–1946 г. е депутат в 26-то Обикновено народно събрание, а през 1946–1949 г. – и във Великото народно събрание.

През септември 1947 г. в Полша се учредява Коминформбюро. На съвещанието на 9-те европейски комунистически и работнически партии присъстват и двама български представители – В. Червенков и Вл. Поптомов. Червенков изнася доклад за политическото

развитие на България през периода 1944–1947 г. По указание на Кремъл управляващите партии в Източна Европа възприемат линията на ускоряване на „революционните преобразования" в своите страни, придържане към сталинския модел на „строителство на социализма" и съгласуване на своята външнополитическа дейност. В България един от най-активните привърженици и реализатори на този политически курс е именно Вълко Червенков.

От края на 1947 г. до август 1949 г. е председател на новосформирания Комитет за наука, изкуство и култура (с ранг на министър), а от февруари 1948 г. до февруари 1949 г. – и главен секретар на националния съвет на Отечествения фронт. Пред Петия конгрес на БКП (1948 г.) изнася доклад на тема: „Марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт". На конгреса отново е избран за член на ЦК, а на първия му пленум – за член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП.

През 1947–1948 г. като втора политическа фигура в ръководството на комунистическата партия и бъдещ приемник на Г. Димитров на двата най-висши поста в партията и държавата (генерален секретар на ЦК на БРП (к) и министър-председател на страната) се очертава Трайчо Костов. Като секретар на ЦК на БРП (к) и подпредседател на Министерския съвет именно той замества често отсъстващия поради болест Г. Димитров. Това поражда раздразнение сред другите претенденти за лидерство в управляващата партия и правителството на страната. В открита форма това противоборство за властта се проявява в кампанията за сваляне на Тр. Костов от заеманите постове и по време на монтирания срещу него съдебен процес през 1949 г., когато Васил Коларов и Вълко Червенков се изявяват като главни политически обвинители на поредната жертва на Сталин в страните от Източна Европа. По свидетелства на началника на личната охрана на В. Червенков залата в Дома на армията, където се провеждат заседанията на съда, е свързана със специален кабел с една стая в сградата на Министерския съвет. В нея Червенков слуша от високоговорителите показанията и обясненията на подсъдимите и свидетелите и преглежда предоставените му материали по делото срещу Трайчо Костов. Пред пленума на ЦК на БКП, проведен на 16 и 17 януари 1950 г., В. Червенков изнася доклад за основните поуки от „разкриването на трайчокостовската банда и борбата за нейния разгром", за недостатъците в работата на БКП и нейните задачи.

В двете краткотрайни правителства на В. Коларов, избран след смъртта на Г. Димитров – през юли 1949 и януари 1950 г., Червенков е издигнат на поста подпредседател (заместник-председател) на Министерския съвет. По отношение на другата най-висша длъжност, овакантена от Г. Димитров, Вълко Червенков прави всичко възможно болният В. Коларов да не заеме и поста генерален секретар на ЦК на БКП, развивайки теорията, че Г. Димитров не може да бъде заменен и заместен „от никого" в партията, че бъдещото партийно ръководство трябва да бъде „колективно" и че при новите условия Й. В. Сталин още повече трябва да бъде не само общ, но и „пряк и неизменен ръководител" на ЦК на БКП в неговата практическа работа. Така В. Червенков, като първи секретар на ЦК на БКП, си осигурява възможност да играе основна роля в провеждането на кадровата политика в партията и държавата.

На 23 януари 1950 г. умира министър-председателят Васил Коларов. Премиерското кресло за Вълко Червенков е осигурено. Предложението за него е подкрепено от всички членове на ЦК на БКП. В полза на неговата кандидатура се произнася и пристигналият за погребението на Коларов заместник-председател на министерския съвет на СССР К. Е. Ворошилов. На 1 февруари с. г. 1-вото (27-то) Народно събрание го избира за председател на Министерския съвет, а само след няколко седмици той оглавява и Националния съвет на Отечествения фронт, парламентарната група на БКП и Оргбюро на ЦК на БКП. Остава само да бъде възстановена длъжността генерален секретар на ЦК на БКП. Но и това не закъснява – на 8 ноември 1950 г., сякаш забравили за решението на юлския пленум на ЦК на БКП (1949 г.), същите членове на Централния комитет с „пълно единодушие" избират Вълко Червенков – „най-изпитания и достоен продължител на делото на другаря Георги Димитров, верен ученик на великия Сталин" (според съобщението в печата) – за генерален секретар на ЦК на БКП. Основните му функции са: „ръководи и контролира целокупната работа на партията и държавата" и специално – работата на отдел „Кадри" на ЦК на БКП. По време на краткото съществуване на Държавния комитет на отбраната на НРБ той е и негов председател, за което е произведен в чин армейски генерал. Неговите болезнени амбиции да бъде „първи човек на партията и страната" и „единствен хазяин" в партийното и държавното ръководство напълно са удовлетворени. Партийната пропаганда го превъзнася

като „любим народен ръководител“, „пламенен патриот и мъдър държавник“, „вдъхновител и организатор на всички наши успехи в социалистическото строителство“, „твърд и смел болшевик“, „образцов комунист“, „безпределно предан на марксизма-ленинизма, на пролетарския интернационализъм, на нашия велик освободител – Съветския съюз“ и т. н. И „естествено“ той е удостояван с най-високите съветски и български отличия – орден „Ленин“, орден „Народна свобода 1941–1944 г.“ – I степен, орден „9 септември 1944 г.“ – I степен, орден „Георги Димитров“ и др.

Следва обаче да се отбележи безспорният факт, че Червенков се ползва с голям авторитет в своите партийни среди. Работоспособен, деен, дисциплиниран, той поема върху себе си изпълнението на много партийни и правителствени задачи. За разлика от други ръководни дейци, Червенков сам пише основната част от своите доклади, речи, статии и брошури. Дава вид, че се вслушва в мнението на околните, че се придържа към колективните решения.

Вълко Червенков твърдо вярва в сталинската концепция за „непрекъснатото изостряне на класовата борба през преходния период от капитализма към социализма“ и използва всички лостове на властта за нейната практическа реализация в България. По негови указания започва повсеместно прочистване на партийния и държавния апарат от така наречените „буржоазни националисти“, „титови и антисъветски елементи“, „агент-провокатори“ и т. н. Проведеното в цялата страна обследване на организациите и местните комитети на БКП има за цел да бъде разкрит и разобличен „прикритият враг“, „врагът с комунистическа маска“, „врагът с партиен билет“, „петата колона“ в партията. След процеса срещу Трайчо Костов са организирани и други съдебни политически процеси – срещу партийни, държавни и стопански дейци, срещу дейци на бившата опозиция, срещу католически свещеници. През следствените арести на МВР минават стотици невинни хора, обвинени в различни „престъпления“. Други хиляди български граждани преминават през трудовите лагери. Принудително променят местожителството си няколко хиляди български семейства, обявени за „враждебни“ или „реакционни“.

Развихрилата се в страната „шпиономания“ е съпътствана с провеждането на многобройни процеси срещу „трайчокостовски групи“, „нелегални николапетковистки организации“, „горяни“, „агенти на чужди разузнавания“ и др. В условията на тоталитарната

система в България всичко това става със съгласието на тогавашния генерален секретар на ЦК на БКП и министър-председател на страната В. Червенков, превърнал се в едноличен разпоредител с властта. По негово настояване пред Сталин обаче е отзован главният съветски съветник в Държавна сигурност, генерал Леонид Филатов, който се опитва да причисли към „прикритите врагове" и такива партийни функционери като Антон Югов и Георги Чанков.

Вълко Червенков е яростен привърженик на форсираната „социалистическа" индустриализация на България. Като министър-председател на страната той налага високи темпове на развитие на електрификацията, производството на каменни въглища, металургията, машиностроенето, химическата промишленост и другите отрасли на тежката индустрия. Тази икономическа политика не е съобразена с финансовите възможности на страната, не отговаря на елементарните екологични изисквания, лишава населението от стоки от първа необходимост и влошава неговия жизнен стандарт. Когато след смъртта на Сталин съветското ръководство е принудено да възприеме т. нар. „продоволствен курс" в икономиката, Червенков веднага се обявява в подкрепа на този икономически обрат, като обявява за главна задача на втория петгодишен народостопански план „рязкото подобряване на материалното и културното благосъстояние на трудещите се" – и този път, без да се отчитат реалностите в страната. Правителството обаче залага главно на количествените показатели, на показната страна на извършеното, на съпоставката с довоенното равнище.

С името на Вълко Червенков са свързани и тежките проблеми в селското стопанство в началото на 50-те години. Тогава е наложено задължителното изкупуване от държавата на основните селскостопански продукти и тяхното разпределение в градовете чрез купонната система. Същевременно това е период на масово кооперiране на селяните, свързан с много насилие, икономическа принуда, административен натиск, груби извращения и закононарушения.

Осъществяването на курса на ускорена индустриализация и на масово кооперiране на селското стопанство довеждат до засилване на миграционните процеси в страната, до обезлюдяване на българските села и до появата на безработица в градовете.

Като лидер на управляващата партия и председател на Министерския съвет В. Червенков се стреми към провеждане на

социална политика, която да отговори на някои належащи нужди на хората. Така например по време на неговото управление се налага практиката на сключване на колективни трудови договори, приемане на система от мерки за обществено подпомагане, насърчаване на жилищното строителство, въвеждане на безплатна медицинска помощ и т. н. Най-острият проблем през първата половина на 50-те години обаче продължава да е ниският жизнен стандарт на населението. За неговото повишаване не спомага нито отмяната на купонната система и преминаването към свободна търговия с промишлените и селскостопанските стоки, нито прословутите шест намаления на цените през периода 1952–1956 г., с които режимът на Вълко Червенков прави големи спекулации. В случая демагогски се премълчават отрицателните последици от проведената през 1952 г. парична реформа, въведените високи свободни цени на стоките през предходните години, спадането на доходите на селяните кооператори, задържането на реалните заплати на работниците и служителите под равнището на 1949 г., ниските покупателни способности на населението.

По време на режима на Вълко Червенков сталинският модел на развитие на образованието, науката и културата се налага всеобхватно. Обвързването на духовната култура с тоталитарните структури на комунистическата партия и държавата довеждат до администриране и декретиране на културната дейност, стесняване дейността на творческите съюзи и откъсване на българската култура от някои общи процеси в развитието на световната култура. Превръщането на марксизма-ленинизма в държавна идеология е свързано с налагане на задължителни изисквания към произведенията на художественото творчество, с възвеличаване на комунистическата партия и нейния генерален секретар, с налагане на грубия субективизъм в оценката на резултатите от дейността на дейците на науката и културата, с продължаване на репресиите над видни представители на българската духовна култура, със съобразяване с едноличните указания и разпореждания на Вълко Червенков.

Централизацията в ръководството на партията, държавата, икономиката и културата е доведена до крайност, а самостоятелността и инициативата на партийните, държавните, стопанските и културните дейци е ограничена до минимум. Всички основни въпроси от политическото, икономическото и културното развитие на България Червенков обаче съгласува със съветското ръководство.

Към Сталин Вълко Червенков се отнася с безрезервно преклонение и се старае по всякакъв начин да подражава на своя „кумир" от Кремъл, включително и във външния си вид и във външното си поведение. В спомените си тогавашният първи секретар на ЦК на ДСНМ Лъчезар Аврамов пише следното по този въпрос: „Червенков например се обличаше като Сталин, като него ходеше напред-назад по време на заседанията на Политбюро, стараеше се да излиза с материали и изказвания по проблеми, по които се е изказвал Сталин." Една от секретарките на Червенков през 50-те години също отбелязва, че го помни в „сталинска куртка", но ризите му били избродирани с български шевици. По „сталински маниер" за известен период от време Червенков въвежда „нощно работно време" и нощни дежурства в Министерския съвет и министерствата и вечер, след 21 часа, той вика на доклади отговорни работници от апарата на изпълнителната власт и ЦК на БКП.

След смъртта на Й. В. Сталин (5 март 1953 г.) започва постепенно развенчаване на ореола около неговата личност. Новите съветски лидери Г. М. Маленков и Н. С. Хрушчов привикват последователно в Москва ръководителите на комунистическите партии в Източна Европа (включително и В. Червенков), за да ги уведомят за съдбата на бившия член на Президиума на ЦК на КПСС и бивш първи заместник-председател на съветското правителство Лаврентий П. Берия, и им обръщат внимание върху някои „неправилни методи на ръководство", свързани с „култа към личността на Сталин." В същото време под лозунгите за ликвидиране на „култа към личността" и установяване на „колективното ръководство" в СССР и някои страни от Източна Европа се предприемат стъпки към преразпределение на най-високите партийни и държавни постове – най-вече чрез заемане на длъжностите генерален (първи) секретар на ЦК на съответната компартия и министър-председател (или президент) на страната от различни лица. В България този процес придобива други измерения.

На среща на българска партийна делегация (Вълко Червенков, Райко Дамянов и Георги Чанков) с делегация на Президиума на ЦК на КПСС (Г. М. Маленков, Н. С. Хрушчов, В. М. Молотов и Н. А. Булганин), проведена в Москва в началото на 1954 г., от съветска страна се прави остра критика на „култа към личността" към българския лидер и се препоръчва да се вземат мерки за неговото ликвидиране. След завръщането на българската делегация в

София Червенков внася предложение в Политбюро на ЦК на БКП и Министерския съвет да се премахнат всички негови бюстове, барелефи и статуи, поставени на обществени места, но както сам той твърди по-късно, тогава това предложение „не е прието". На пленум на ЦК на БКП (12 януари 1954 г.) обаче се обсъждат въпросите за премахване на поста генерален секретар и за освобождаване от Секретариата на ЦК на БКП на онези секретари, които същевременно са и на работа в Министерския съвет. С това се цели да се покаже, че се следва съветският опит в заемането на висшите партийни и държавни постове. Окончателното решение на тези въпроси е оставено за по-късна дата.

Редица примери от дейността на В. Червенков показват, че той отдава по-голямо предпочитание на работата си като ръководител на правителството. Затова той без колебание приема повторния мандат като председател на Министерския съвет, чийто състав е утвърден на 16 януари 1954 г. Само 10 дни по-късно длъжността генерален секретар е закрита, но противно на някои очаквания, Червенков съумява да запази лидерството си в БКП, като поема ръководството на работата на Политбюро на ЦК на БКП (функция, която не е регламентирана в устава на БКП). За създаване на впечатление в съветското партийно ръководство и сред общественото мнение в страната, че след смъртта на Сталин настъпват промени и в България, той прави показна демонстрация на „критика на култа към личността" и включва в масова употреба марксистките постановки за „колективното ръководство" и „ролята на народните маси в историята". Такава цел имат речта му пред една от районните отчетно-изборни конференции на БКП в столицата на 19 януари и докладът му пред пленума на ЦК на БКП на 26 януари. Дават се указания за сваляне на неговите бюстове и преустановяване скандиранията на неговото име на събрания и манифестации.

На Шестия конгрес на БКП (25 февруари – 3 март 1954 г.) В. Червенков изнася отчетния доклад на Централния комитет на партията. В този конгресен документ той прави изводите, че от „изостанала аграрна страна" България вече се е превърнала в „индустриално-аграрна страна", че в нея са построени „основите на социализма" и че комунистическата партия се е очистила от „чужди и случайни елементи". Новият Централен комитет отново избира В. Червенков за член на Политбюро. Той запазва поста си на

ръководител на този висш партиен орган, т.е. на лидер на комунистическата партия, независимо от факта, че първи секретар на ЦК на БКП е друга политическа фигура (Т. Живков).

Като министър-председател през май 1955 г. В. Червенков ръководи българската делегация на съвещанието във Варшава, където представителите на СССР и страните от Източна Европа подписват колективен „Договор за дружба, сътрудничество и взаимна помощ", наречен Варшавски договор. С него се основава военнополитическият блок на страните от Източна Европа (в противовес на НАТО) и разделението на Стария континент става окончателно.

На 3–4 юни с. г. в София Червенков посреща съветска партийно-правителствена делегация начело с първия секретар на ЦК на КПСС Н. С. Хрушчов, която се завръща от Белград след благоприятни преговори с Й. Б. Тито. Това е първо посещение в България на съветски ръководител от такъв ранг. На тази среща на българското правителство е препоръчано да промени също политиката си спрямо Югославия.

В началото на 1956 г. В. Червенков отива на почивка и лечение в санаториума „Барвиха" край Москва. Там престоява около два месеца. В това време Тодор Живков добива кураж и самочувствие и започва сондажи за отстраняването на В. Червенков от лидерските позиции в комунистическата партия и държавното ръководство. За тази цел Живков води поверителни разговори с Енчо Стайков, Георги Чанков и Георги Дамянов – членове на Политбюро, и с Борис Тасков и Димитър Ганев – секретари на Централния комитет. Чрез съветския посланик в София Ю. К. Приходов за промените в „съотношението на силите на върха" в българското партийно ръководство е информиран и Президиумът на ЦК на КПСС.

След XX конгрес на КПСС (14–25 февруари 1956 г.), на който като ръководител на българската делегация присъства и намиращият се в Москва В. Червенков, в СССР и страните от Източна Европа настъпва нова вълна от разобличаване на „култа към личността" и кадрови промени в партийните и държавните органи. Започва открито да се говори и пише за деформации, извращения и престъпления, извършени от Й. В. Сталин и някои негови съратници. Скоро след това новият полъх от Москва стига и до София. Червенков се оказва неудобен за осъществяване на опитите за „десталинизация", внушени от наложилия се начело на ЦК на

КПСС Н. С. Хрушчов. Още повече, че българският лидер не приема с убеденост постановките в „секретния доклад" на Н. С. Хрушчов пред закритото заседание на конгреса. Както самият Червенков по-късно признава, „развенчаването" на Сталин го изважда от равновесие и го довежда до „особено схванато положение", до състояние на „сащисаност". За него докладът на Хрушчов съдържа „едностранчива", „нескопосана", „груба" и „недалновидна" разобличителна критика на дейността на Сталин. Затова той протака свикването на пленум, който трябва да запознае ЦК на БКП с решенията на XX конгрес на КПСС и да извлече съответните „поуки" от него за Българската комунистическа партия.

В навечерието на пленума В. Червенков изразява несъгласие с някои от основните изводи, направени в подготвената от Секретариата на ЦК на БКП проекторезолюция. Това налага в края на март 1956 г. да се проведе специална среща в Москва между Политбюро на ЦК на БКП и Президиума на ЦК на КПСС. На нея В. Червенков се оказва в пълна изолация – всички членове на политбюро на ЦК на БКП подкрепят направеното от Т. Живков изложение и отхвърлят възраженията на Червенков. В същия дух са и изказванията на съветските ръководни партийни дейци. След тази среща докладът за предстоящия пленум е възложен на Тодор Живков, което означава, че въпросът за лидерството в БКП вече е предрешен и В. Червенков трябва да се прости със заеманите от него най-висши постове в партията и държавата.

Пленумът на ЦК на БКП е проведен при закрити врата от 2 до 6 април 1956 г. В доклада, изнесен от първия секретар на ЦК, Т. Живков, се прави критика на редица проявления „на култа към личността" на В. Червенков. На последния се хвърля главната вина за преследването на партийните кадри, нарушаването на законността от органите на МВР, грешките в органите на съдебната система, противопоставянето на партийни и държавни органи, неблагополучията в селското стопанство, пораженията в духовната сфера и т. н. В изказванията на участниците в пленума преобладават оценките, че е „властолюбив и амбициозен", че е наложил „канцеларско-бюрократични" методи в управлението, че е установил режим на „еднолична диктатура". „В името на партийното единство" и за да запази определени позиции във върховете на властта, в две свои изказвания Червенков изразява съгласие с основните изводи и критики в доклада, но се

опитва да защити своята цялостна дейност на партиен и държавен деец и да оправдае някои свои постъпки и действия. Така например той признава, че е имал манталитет на „вожд" в страната, че се бил превърнал в „командир" в БКП, че си осигурил „привилегировано положение" в партията и държавата, но заявява, че в партийното и държавното ръководство е имало много „усърдни радетели" на „култа" към неговата личност, които са го въздигнали на „недосегаемия пиедестал".

На 6 април 1956 г. пленумът на ЦК на БКП взема следните кадрови решения: В. Червенков да бъде освободен от поста министър-председател и да бъде назначен за заместник-председател на Министерския съвет; ръководител на Политбюро да стане първият секретар на ЦК на БКП Тодор Живков; за председател на Министерския съвет да бъде издигнат Антон Югов. На 17 април с. г. е проведено заседание на Народното събрание. На него са направени промените, предложени от пленума. В заявлението на В. Червенков за оставка е отбелязано следното: „Поради допуснати от мен неправилни методи на работа като председател на Министерския съвет, които нанесоха известни вреди на държавната работа, моля Народното събрание да ме освободи от длъжността председател на Министерския съвет на Народна република България." Оставката, естествено, е приета „единодушно".

Залезът на В. Червенков като политическа личност не е рязък и еднократен акт. През 1956 г. той „слиза" само едно стъпало по-надолу в партийната и държавната йерархия, но си остава във висшите кръгове на властта. В Комисията по обследване делото на Трайчо Костов и свързаните с него процеси през лятото на 1956 г. се прави предложение за отстраняването на В. Червенков от Политбюро, но партийното ръководство отклонява това предложение като „нецелесъобразно". На Т. Живков са необходими повече от пет години (през които Червенков „не го признава" като първи секретар), за да отстрани Червенков окончателно от висшите постове в БКП и държавата. През това време бившият партиен лидер и бивш премиер е председател на идеологическата комисия на Политбюро на ЦК на БКП и заместник министър-председател в две от правителствата, оглавявани от А. Югов (до 9 декември 1961 г.). През 1957–1958 г. е министър на просветата и културата, а през 1960–1961 г. – председател на новосъздадения Държавен съвет за наука.

Червенков участва активно в работата на Седмия конгрес на БКП (юни 1958 г.). Изказването му е посветено на темата за „враговете на социализма“ и „опасността от ревизионизма“ в комунистическото движение. Избран е отново за член на Политбюро на ЦК на БКП. През есента на с. г. начело на парламентарна делегация посещава Китай, откъдето се завръща въоръжен с нови теоретически постановки за „перманентната революция“, „големия икономически скок“, „прехода към комунизъм“ и др. Във връзка с това продължително посещение в „Работническо дело“ са отпечатани две негови хвалебствени статии за китайския опит.

През 1960 г. Вълко Червенков навършва 60 години. По този повод ЦК на БКП му отправя приветствие, в което се подчертава: „Във Ваше лице комунистите и трудещите се у нас приветствуват дългогодишния революционен деец на БКП, един от изтъкнатите ръководители в борбата срещу фашизма и капитализма и в строителството на социализма, пламенния интернационалист и поборник за дружба с великия Съветски съюз, за мир и социализъм“. Тази годишнина обаче е чествана през следващата 1961 г. (заедно с юбилеите и на други партийни и държавни дейци), когато е награден с нов орден „Георги Димитров“.

След XXII конгрес на КПСС (17–31 октомври 1961 г.), който прави „пълно разобличение на култа към личността на Сталин“, следват и „поуките“ от него за Българската комунистическа партия. На тази тема е посветен пленумът на ЦК на БКП, проведен на 28 и 29 ноември 1961 г. Докладчик е първият секретар на ЦК на БКП Т. Живков. В изложението му е отделено значително място на „грубите грешки“, „порочните методи на работа“ и „доктринерските възгледи“ на Вълко Червенков до април 1956 г. В отговор Червенков изразява „пълно съгласие“ с оценките, констатациите и изводите, направени в доклада, и заявява, че сам ще вземе „енергично“ участие в окончателното ликвидиране на каквито и да било „остатъци от култа“ към неговата личност. В изказванията си обаче някои от членовете на ЦК настояват той да бъде изваден от Политбюро, тъй като не си е направил необходимата „самокритика“ през последните години, все още не се е освободил от „сладникавия вкус на властта“, опитвал се е да печели „нова популярност“ сред партийните и масовите организации (има се предвид посрещането му с бурни ръкопляскания на конгреса на професионалните съюзи – б. а.) и „пречел“ за укрепване на авторитета на

новото партийно ръководство и особено на първия секретар на Централния комитет. Червенков не се съпротивлява на направеното предложение – напротив, заявява, че това е „най-правилно" и ще се вслуша в „гласа на ЦК". И този път официалното предложение на първия секретар на ЦК за изваждането на В. Червенков от Политбюро е гласувано „единодушно". Едва тогава в заключителното си слово Тодор Живков подлага на отрицателна оценка редица страни от дейността на Вълко Червенков преди и след пленума на ЦК на БКП през април 1956 г. Главното обвинение на новия партиен лидер към В. Червенков е, че „не е разбрал и почувствувал" духа и съдържанието на XX и XXII конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП, и „не е осъзнал вредите", които „култът към неговата личност" нанесъл на БКП и страната. Поради това, според докладчика, се налагало „да се развенчае напълно и докрай култът към личността на В. Червенков".

Последният политически удар срещу Вълко Червенков и идеологемата, чийто изразител е той, е нанесен на 4 ноември 1962 г. – един ден преди откриването на VIII конгрес на БКП. Извънредният пленум на ЦК е свикан, за да се направят „персонални изводи за непосредствените виновници за грубите извращения в органите на Държавна сигурност" и за „погазването на законността" в България през периода 1949–1956 г. Целта е да бъде отстранен тогавашният основен конкурент на Т. Живков за еднолично лидерство – Антон Югов, който е министър-председател на страната. Същият е снет от състава на Политбюро и на ЦК на БКП и е предложено да бъде освободен от държавна работа. Наказани са и други ръководни дейци на БКП, работили до 1956 г. в органите на МВР (Георги Цанков, Руси Христозов, Георги Кумбилиев, Иван Райков и Апостол Колчев). По отношение на В. Червенков е формулирано следното решение: „Да бъде изваден от състава на Централния комитет на партията и изключен от нейните редове Вълко Червенков за създаване на чужда на марксизма-ленинизма обстановка в партията и страната, за извършените груби нарушения на социалистическата законност и тежките вреди, нанесени на партията и страната, за антипартийното му поведение след Априлския и Ноемврийския пленуми на ЦК, за дейност, насочена против партийната линия и против единството на партията." В случая следва да се подчертае фактът, че В. Червенков не е допуснат

до участие в пленума, както и неговата съпруга – Елена Димитрова, която също е член на Централния комитет.

С резолюция от 13 ноември 1962 г. Осмият конгрес на БКП одобрява наложените от последния пленум на ЦК наказания на В. Червенков и А. Югов, като засилва негативната оценка за тях с твърдението, че са развивали „фракционна" и „разколническа дейност". На следващия ден Т. Живков е преизбран за първи секретар на ЦК на БКП, а на 20 ноември с. г. е избран и за министър-председател на страната.

През май 1966 г. в Политбюро на ЦК на БКП е обсъждан въпросът за възстановяване членството на В. Червенков в БКП, но е преценено, че „моментът не е подходящ" за едно такова решение – могло да предизвика „излишни коментари и неправилни тълкувания в някои партийни среди". Затова и не е отговорено на молбата му от 4 ноември с. г. за преразглеждане на въпроса за неговото изключване от БКП.

Три години по-късно, на 15 май 1969 г. ЦК на БКП отменя наказанието „изключване от партията" като „изиграло ролята си" и възстановява членството на В. Червенков в БКП с признаване на „непрекъснат партиен стаж". Изхожда се от констатацията на Политбюро, че поведението му след 1962 г. е „лоялно" и че „няма отрицателни прояви спрямо партийната линия и политика". „До края на живота си (21 октомври 1980 г.) той живее като редови член на БКП, но с някои запазени привилегии като бивш лидер на управляващата партия и бивш министър-председател на страната.

Животът и дейността на Вълко Червенков са твърде показателни за съдбата на политическите личности в условията на всевластието на комунистическата партия в България. Тяхното издигане и сваляне твърде често е резултат не на лични качества, опит, подготовка, злоупотреби с властта и пр., а на външни протекции, роднински връзки, вътрешнопартийни противоборства, междуличностни комбинации и т. н. Ето защо „възходът" и „залезът" на някои от тях, какъвто е и случаят с Вълко Червенков, е така необичаен, сложен и непредсказуем. Историческите факти сочат, че като личност В. Червенков има безспорни положителни качества, но неговата дейност като политик и държавник е белязана от всички същностни черти на „сталинисткия тоталитаризъм", който категорично се отхвърля от привържениците на съвременната демокрация.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Вълко Червенков за националзма

Национализмът и националистическите прояви трябва да се изкореняват, дето и да се срещнат, като идеология вражеска, фашистка, като най-голямо зло.

Национализмът се проявява във враждебност към Съветския съюз, в омаловажаване на неговите успехи, в непризнаване и отричане на всемирно-историческия опит на Великата октомврийска социалистическа революция като образец и пример за всички работници и трудещи се в целия свят, в надценяване на собствените сили и успехи, в подценяване на силите и успехите на другите, в отричане от международната пролетарска солидарност. Национализмът е идеология на предателството спрямо лагера на мира, демокрацията и социализма, на откъсването от този лагер и преминаване в лагера на империализма, на реставрацията, на бонапартисткия контрареволюционен преврат.

Национализмът означава израждането на Партията в буржоазна, в контрареволюционна партия. Национализмът означава превръщане на България в империалистическа колония. Национализмът е измяна към родината. Национализмът е смъртен враг на патриотизма, на истинското родолюбие.

Без безпощадна, не на живот, а на смърт, борба против национализма няма комунистическа партия.

Трайчокостовщината – това е българският национализъм, предателството към социализма, към България. Трябва да разбием в пух и прах пакостния и опасен възглед за някакъв особен уж български път към социализма, за предпочитанието на нашия, българския път към социализма пред съветския, за възможността от смекчаване на класовата борба в преходния от капитализма към социализма период. Трябва открито да признаем, ние платихме данък на тия възгледи под влиянието на титовци в оня период, когато още ги считахме за честни хора. Това вредно влияние се отрази в някои отношения при преустройството на Отечествения фронт, в работата на някои министерства. На каква гнила и смъртоносна дъска сме се опитвали да стъпим тогава – сега е от ясно по-ясно. Ние навреме взехме мерки, но в това отношение трябва да благодарим на другаря Сталин, на Централния комитет на ВКП (б), на резолюцията на Информбюро от месец юли 1948 година.

В. Червенков. За основните поуки от разкриването на трайчокостовската банда и борбата за нейния разгром. За недостатъците в партийната работа и нашите задачи. С., 1950, с. 62–63.

Из приветствието на Министерския съвет до Вълко Червенков по случай неговата 50-годишнина (6 септември 1950 г.)

Скъпи другарю Червенков,

Министерският съвет на НРБ по случай твоята петдесетгодишнина те приветства най-сърдечно като наш достоен ръководител, най-близкия и верен ученик на др. Г. Димитров и най-талантливия продължител на неговото безсмъртно дело...

...Под твоето умело и твърдо ръководство правителството на ОФ провежда смело и неотклонно начертаната от др. Г. Димитров външна политика на нашата Народна република; по-нататъшно укрепване и задълбочаване на вярната и вечна дружба на нашия народ с народите на братския Съветски съюз; вярност и любов към нашия гениален учител и вожд, най-големия приятел на нашия народ – др. СТАЛИН; братски отношения и все повече разширяващо се сътрудничество със страните с народна демокрация; дружески отношения с всички демократични народи в света; непоколебима вярност към великото дело на мира и демокрацията, борба без пощада и докрай срещу подпалвачите на нова война.

Под твоето умело и твърдо ръководство и благодарение на твоята непреклонна твърдост и ненавист към компромисите и полумерките бе нанесен съкрушителен удар на вътрешните и външните врагове на нашия народ чрез разобличаването и разгромяването на трайчокостовската банда от гнусни предатели и шпиони, агенти на международната реакция и нейните титовски оръдия. С това бе значително прочистен държавният апарат от нездрави и вредителски елементи, които заплашваха спокойното развитие на политическия и стопанския живот на страната.

На твоето умело и твърдо ръководство, на твоята енергична борба срещу полумерките се дължи значителното укрепване и разрастване на трудово-кооперативните земеделски стопанства, успешното провеждане на сеитбените планове и плановете за събиране на реколтата. Това допринесе и допринася за по-нататъшното укрепване на съюза между работниците и селяните и създава предпоставки за социалистическото преустройство на селското стопанство.

...Застанал заслужено начело на славната БКП, партия – ръководителка на нашия народ, въоръжен солидно с мощното оръжие на марксистко-ленинското учение, надарен с дълбок ум, непреклонна воля, неизчерпаема енергия, ти, др. Червенков, достойно се издигна като ръководител на нашата народнодемократична държава.

Да живее другарят ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ!

ЦДА, ф. 136, оп. 5, а. е. 2322, л. 2–5

Из доклада на Политбюро на ЦК на БКП, изнесен от Тодор Живков пред Априлския пленум на ЦК на БКП (2 април 1956 г.)

... В произведения на писатели, поети и композитори, в песни и стихове, които се изпълняват по радиото и на концерти, продължава да се величае личността на др. В. Червенков. В някои песни др. Червенков се рисува като някакъв нов Крали Марко, който, „млад и едър, под знамето червено и към бъдното загледан, ни поведе вдъхновено"; говори се, че „в бури, беди и несгоди смело ний крачим днес, понеже с другаря Червенков вървим напред" и пр. В учебниците и пособията, предназначени за възпитанието на учащата се младеж, също така се робува на култа към личността. В учебниците за учебната 1955–1956 година са поместени разкази, стихотворения и биографични данни, в които се величае др. Червенков. Още от първи клас буквварът започва да втълпява в съзнанието на учениците мисълта, че др. Червенков полагал бащински грижи за децата. В читанките за трети и четвърти клас (йзлезли от печат през 1956 г.) се развива идеята, че на света имало правда, но тя била не някъде другаде, а при др. В. Червенков, пише се, че пред него трудещите се обещават да работят по-добре, че лично той дава наградите на първенците в производството и т. н.

ЦДА, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 196, л. 57

ЛИТЕРАТУРА

Варадинов, Л. Вълко Червенков. С., 1999.

Вълко Червенков за себе си и своето време. С., 2000.

Вълко Червенков 50 години. С., 1952.

Вълко Червенков пред погледа на негови съвременници. С., 2000.

Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964. С., 2000.

Червенков, В. За културата и изкуството. С., 1950.

Червенков, В. За младежта. С., 1952.

Червенков, В. За българо-съветската дружба. С., 1954.

Илияна Марчева

БЪЛГАРСКАТА „ЛЕЙДИ СТАЛИН" ЦОЛА ДРАГОЙЧЕВА

Българската лейди Сталин – така канадското списание от Торонто „Magazine Digest" нарича Цола Драгойчева в януарския си брой от 1946 г. Тогава тя е в зенита на своята политическа кариера, като заема поста главен секретар на ръководния политически център на управляващата в България лява ОФ коалиция.

Цола Драгойчева е типична фигура за отминалия XX век, когато големите социално-икономически, политически и културни трансформации въвличат в политическия живот все по-широки социални слоеве, сред които особено активно се включват жените. Драгойчева е ярък представител на един характерен за епохата герой – професионалния революционер-комунист, чиято отличителна черта е себеотричането в името на идеала за социална справедливост и равноправие. За формирането на този тип исторически персонаж представа дава станалото емблематично заглавие на романа на Николай Островски „Как се каляваше стоманата". „Човекът от стомана" се закалява в борба срещу стария ред, срещу ограничения достъп на широките социални слоеве до икономическите, политическите, културните и властовите ресурси на обществото, в името на което той пренебрегва личното си щастие и материалния си интерес. Неслучайно един такъв герой, който преживява метаморфозата от борец срещу властта във всесилен властник – Йосиф Висарионович Джугашвили, приема псевдонима Сталин (Стоманен – от „сталь").

Подобно на Сталин, Цола Драгойчева дочаква победата на своята борба и поема ролята на защитник на новия комунистически ред. Тогава нейната желязна закалка започва да губи блясъка си във вътрешнопартийните борби за власт, изродили се по времето на „чистия сталинизъм" в България от края на 40-те и началото на

50-те години в борба за политическо и физическо оцеляване. Желязната ѝ броня ръждясва пред изкушенията на властта в условията на Живковия авторитаризъм до края на 1989 г., когато участието на Ц. Драгойчева във висшето партийно ръководство означава привилегии без лична отговорност. Така се оформя пътят на Цола Драгойчева в годините, когато се осъществява политическият ѝ идеал. Нещо повече, Драгойчева дори надживява своето време – тя става свидетел (макар и да не го осъзнава ясно) на рухването на системата, в името на която жертва не само най-хубавите години от живота си, но и личното си щастие – любовта и майчинството. Трагизмът на Цола Драгойчева като „човек от желязо", стопил се пред изкушенията на властта и преживял отхвърлянето на идеала, осмислил най-активната част от живота ѝ, прави изключително привлекателен опита да се разкаже нейния живот.

* * *

Цола Драгойчева е родена на 18 август 1898 г. в малкото провинциално градче Бяла Слатина, Северозападна България – беден изостанал земеделски район, където левите социалистически идеи традиционно намират почва и привърженици. Затова не е случайно, че макар да е от среднозаможно семейство на зеленчукопроизводители, тя и почти всички членове на фамилия Драгойчеви прегръщат социалдемократическите и комунистическите идеи. През 1905–1911 г. тя завършва основно и прогимназиално образование в родния си град, а по време на войните 1912–1918 г. учи в Девическата гимназия във Враца. През 1918–1923 г. Драгойчева учителства по селата във Врачанския край, учи във Висшия педагогически институт в Русе, прехвърля се и завършва Висшия педагогически институт в София. За учебната 1923–1924 г. тя е назначена за директор на прогимназията в с. Соколаре. Драгойчева не само не сяда в директорското кресло, но много скоро се разделя завинаги с учителската професия.

Наред с професионалния си избор Цола Драгойчева прави и политически. Става член на БКП (т. с.) – най-радикалната лява политическа партия, която възприема идеите на Ленин за възможността в обозримо бъдеще в изостанала България да победи социалната революция чрез предварително подготвена въоръжена акция и да се установи работническо-селска власт като форма на диктатура на пролетарията. Запленена от тази перспектива,

тя се впуска в борбата за реализираненето ѝ, като проявява лидерски качества, силна вяра, самодисциплина. Драгойчева участва в първия опит на БКП (т. с.) да вземе властта с въоръженото въстание от септември 1923 г., при което е арестувана, осъдена на 20 години затвор и завинаги уволнена като учителка.

Благодарение на амнистия Драгойчева излиза от затвора още през май 1924 г. и поема пътя на професионалния революционер. Във връзка с подготовката на ново въоръжено въстание тя е включена в щаба на Североизточната военно-партийна област. След кървавия атентат в църквата „Св. Неделя" през април 1925 г. в София военните започват масови гонения на комунисти и леви интелектуалци. Тя е заловена в Пловдив и след едномесечни жестоки инквизиции е изправена заедно с останалите дейци на Пловдивската военно-партийна област пред военнополеви съд. Както при полицейското дознание, така и пред съда, Драгойчева проявява желязна издръжливост и несломим дух: гордо заявява своята принадлежност към комунистическата партия, поема върху себе си вината и на останалите конспиратори. Желязната ѝ закалка и фанатичната ѝ убеденост в своята правота са съпроводени от лична драма. По време на ареста тя вече е бременна, а полицията успява да набеди нейния любим (Неделчо Манев) в предателство, затова при очната ставка Драгойчева му удря шамар и завинаги го зачерква от живота си. След този двоен провал – на революционното дело и на любимия, а и след изтърпените инквизиции тя е сломена и прави опит за самоубийство.

На 25 юни 1925 г. Драгойчева е осъдена на смърт чрез обесване, но присъдата ѝ е отложена, защото е бременна. На 25 декември 1925 г. тя ражда в затвора своя единствен син Чавдар, когото година и половина гледа там при изключително тежки условия. В затвора с нея се среща и френският хуманист Анри Барбюс, който описва впечатленията си от българската гражданска война в книгата „Палачите". След застъпничеството на българската и международната общественост смъртните присъди за Ц. Драгойчева и нейните съучастници са заменени с доживотен строг тъмничен затвор.

* * *

Седем години Цола Драгойчева прекарва в различни затвори на страната: Пловдив, София, Сливен, докато през 1932 г. е

амнистирана. Междувременно е изпратила сина си по нелегални канали в СССР, където по линия на Комунистическия интернационал намират подслон деца на комунистите от цял свят. След като излиза от затвора, Драгойчева заминава за „първото пролетарско отечество", както комунистическите функционери наричат тогава СССР. Първо се лекува в Крим, а после следва в Международната ленинска школа към Коминтерна и сътрудничи на Международния женски секретариат. Среща се с различни дейци на международното комунистическо движение, между които са деятелките Долорес Ибарури, Ана Паукер, Стела Благоева. Покъсно Георги Димитров ще я причисли към тази плеяда изключителни жени, станали символ на епохата. През 1935 г. работи в Международния секретариат за жените при Изпълкома на Коминтерна и сътрудничи на Задграничното бюро на ЦК на БКП, в което влизат емигрираните след Септемврийското въстание Георги Димитров, Васил Коларов, Христо Кабакчиев и др.

Престоят на Драгойчева в СССР е изключително динамичен – тя става част от големия организъм на Коминтерна, опознава механизмите за функциониране на съветската партийна диктатура, усвоява нови теоретични знания от марксизма-ленинизма-сталинизма, които укрепват вярата и убедеността ѝ, че е направила правилен житейски избор, подготвя се за работа в конспиративни нелегални условия. В Москва Драгойчева обогатява своя така ценѐн от нея организационен опит – умението да работи в условията на „демократическия централизъм" на комунистическата партия, която напомня средновековен орден: в него всеки знае мястото си, работи за делото и се подчинява безпрекословно на издигнатата от ръководителите линия. Опознава съветската действителност откъм лъскавата ѝ, привлекателна страна – неслучайно почти всички дейци на Коминтерна живеят в хотел „Лукс" в Москва. Личното щастие отново я спохожда – тя изживява голяма, но обречена на гибел любов.

След завръщането си в България Драгойчева се посвещава изцяло на делото на комунистическата партия. Оглавява Помощната организация, която се грижи за арестуваните членове на партията, за техните роднини и близки. Като отявлена феминистка, тя отговаря и за работата сред жените. На Витошката конференция през юни 1937 г. е избрана за член на ЦК на нелегалната комунистическа партия. Възлага ѝ се да ръководи проникването на

комунистите в масовите организации в страната като стъпка към формиране на народния фронт. В края на 30-те години активно участва във всички акции на комунистическата партия, която по това време се стреми да завоюва политическо пространство.

По това време България отново е пред съдбовен избор – заради започналата Втора световна война тя трябва да определи външнополитическите си предпочитания и да избере съюзници. Ухажването от страна на Германия и СССР, сложните отношения между тези държави в навечерието и в началото на войната затрудняват дейността на българските комунисти. Тяхната партия е национална секция на Коминтерна и затова те трябва да се съобразяват с неговите указания. Във връзка с предстоящата мисия на съветския дипломат Аркадий Соболев и заради неяснотите в тактиката непосредствено преди германо-съветската война Драгойчева заминава нелегално за Москва със самолета на гостуващия в България съветски футболен отбор „Спартак". Тя получава инструкции от Димитров и другите ръководители и се завръща в България, за да оглави Соболевата акция, целта на която е с граждански натиск да се принуди българското правителство да подпише предлагания от съветска страна гаранционен пакт. Но акцията не успява.

Нападението на Германия срещу СССР активира и канализира борбата на комунистите в България. Врагът е определен, тактиката на борба също – въоръжена партизанска война, макар страната да не е окупирана от германците. Като член на тясното партийно ръководство – Политбюро, и организационен секретар на ЦК на БКП (от януари 1941 г.) Драгойчева участва в решението от 24 юни 1941 г. за разгръщане на масова въоръжена антифашистка борба и преминава в пълна нелегалност. Решението е твърде рисковано и не съответства нито на статута на страната, нито на плюсовете от обвързването с Германия – решаването на националния въпрос. Ето защо Драгойчева трябва да впрегне изобретателност, бърза реакция, чувството си за опасност, за да поеме предизвикателствата на съдбата и да организира антифашистката съпротива. Съдбата е благосклонна към нея – арестуват я през юни 1941 г., но поради липса на доказателства за процес тя е въдворена в концлагера „Св. Никола", Асеновградско, откъдето избягва през декември с. г. По пътя за Пловдив загубва обувките си и стига в нелегалната квар-

тира по чорапи, без дори да хване хрема. По процеса срещу нелегалния ЦК на БКП през юни 1942 г. тя получава втора, този път задочна смъртна присъда. Находчивостта и самообладанието ѝ, както и късметът я спасяват неведнъж от провали.

Отдала се на конспиративна дейност, Ц. Драгойчева държи връзка с центъра в Москва, откъдето получава инструкции. През януари 1944 г. дисциплинирано възприема и активно провежда линията за масовизиране на партизанското движение, за овладяване на свободни терени, за създаване на изходна база за въоръжено въстание – линия, която не успява да се реализира поради неадекватността ѝ на българските условия и която води до избиване на много невъоръжени младежи, тръгнали да стават партизани. Тя обикаля Софийско и убеждава местните партийни функционери да подкрепят тази самоубийствена инициатива. Така за пръв път се среща с Тодор Живков, който запазва неприятен спомен от острия ѝ сиво-син поглед и от заплахите ѝ за партиен трибунал.

Ц. Драгойчева има още две важни мисии – поддържа връзката между БКП и ЮКП и контролира създаването на Отечествения фронт (ОФ) в България, като напътства водещия преговорите с останалите партии и групи редови комунист Кирил Драмалиев. Създаването на ОФ е изключително важно за комунистите, директивите за него идват от Коминтерна, но има дълбок стратегически замисъл. Чрез коалицията с други партии БКП иска да бъде реабилитирана пред обществото, да преодолее образа си на терористична организация, да се легитимира като национална партия и така да се впише като елемент в политическата система, признат вътре в страната и от Великите сили. ОФ коалицията трябва да гарантира и водещата роля на комунистическата партия в следвоенното управление на страната.

Замисълът обаче е застрашен от действията на останалите политически партии, които също не приемат правителствения курс, но се придържат към легални форми на съпротива. Опасността комунистическата партия да остане вън от формиращата се през септември 1943 г. нефашистка опозиция на повечето демократични партии кара Драгойчева да поеме риска и да насочи контактите с политици или от втория ешелон на партийната йерархия, или с лидери, останали извън опозиционната коалиция като Никола Петков, Кимон Георгиев, Григор Чешмеджиев. При контрола върху преговорите за мъчително

оформящия се ръководен орган на коалицията – Националния комитет (НК), Ц. Драгойчева проявява настъпателност, хладнокръвие и политическа воля. Израз на признание за ролята ѝ при конструирането на ОФ е избирането ѝ през октомври 1944 г. за главен секретар на НК на ОФ. На този пост Драгойчева е преизбрана на Първия конгрес на ОФ през март 1945 г.

* * *

Популярността ѝ нараства с всеки митинг, с всяка нова пропагандна проява или кампания на ОФ. Името ѝ не слиза от вестниците. През октомври 1944 г., освен за главен секретар на НК на ОФ, Драгойчева е избрана и за председател на Българския народен женски съюз (БНЖС), преименуван и преустроен според изискванията на новия режим, който ръководи до разпускането му през 1950 г. Драгойчева смята, че този пост, който има по-скоро почетен характер, ѝ се полага по право.

Истинското участие на Ц. Драгойчева в управлението на страната ѝ е осигурено от поста главен секретар на НК на ОФ. През 1944–1946 г. НК на ОФ е едно от най-важните звена в следвоенната политическа система. На него са подчинени всички държавни и обществени органи и организации. Неуреденото международно положение на страната кара българските комунисти и напътстващия ги Сталин да контролират политическите процеси в България чрез ОФ. Ето защо комунистите съзнателно експонират ОФ като ръководен политически орган и държат на паритетното партийно представителство в него. Той е удобното вътрешно- и външнополитическо прикритие за постепенното, съобразено с външнополитическите обстоятелства настъпление на комунистите в държавните дела. Но това не става без сблъсък на интереси, който се осъществява най-вече на високо ниво в НК на ОФ.

Проличават уменията на Цола Драгойчева да балансира между изискванията за представителност и стремежа на БРП (к) да задържи и увеличи позициите си във властта. Със съзнанието, че зад нея стоят местните ОФ комитети, създавани в нелегалния период преди всичко от членове на БРП (к), тя прокарва линията за водеща роля на НК на ОФ. От друга страна – с богатия си опит в убеждаването, с отличното познаване на процедурните механизми, тя така ръководи заседанията на НК, че винаги успява да прокара предложенията на комунистите. Го-

лемите права и правомощия на НК я окрилят, дават ѝ самочувствие, подхранват нейния властен характер. С действията си тя непрекъснато дава поводи на партньорите си да я определят като „жестока в политиката" и да се оплакват от нея на Политбюро на БРП (к). Така че съвсем не е случайно, че западните наблюдатели наричат през 1944–1945 г. Ц. Драгойчева „истински управител на страната" и „българската лейди Сталин".

Драгойчева е избрана за депутат от Врачанския избирателен район в общата листа на ОФ в 26-то ОНС. Продължаващата и след изборите доминация на ОФ-комитетите в политическия живот поради непризнаването на 26-то ОНС от западните държави победителки запазва нейните лидерски позиции. Енергичните ѝ действия в работата на НК на ОФ я превръщат в символ на управляващата коалиция и затова опозицията по повод приемането на твърде малката според нея възрастова граница за избиране ще я подкачи с карикатурата: „Избърши си, чедо, сопола, че да вървим да гласуваме за лелята ти Цола!" Политическата ѝ значимост личи и в шегата, разпространявана в комунистическите среди: „Да оженим Цола Драгойчева за Тито и ето ви готова балканската федерация."

Расте и международната известност на Драгойчева. На 26–30 ноември 1945 г. тя става съучредител на създадената по внушение на Москва Международната федерация на демократичните жени (МФДЖ) и член на Изпълнителния ѝ комитет. Заминава за Копенхаген като член на българската парламентарна делегация за първата интерпарламентарна сесия през април 1946 г. Участва в подготовката на Парижкия мирен договор с България. В САЩ е гост на Американския славянски комитет и на неговия редовен конгрес, чийто генерален секретар е българският политемигрант Георги Пиринski.

В този звезден за Драгойчева момент от политическата ѝ кариера отново я спохожда личното щастие. Преживява поредното любовно увлечение, което е погребано под укорите на близките ѝ приятели.

Цялата дейност на Драгойчева е насочена към утвърждаването на БКП във властта и към все по-бързото изчерпване на ОФ режима, наречен тогава „народна демокрация". Това реално води до намаляване на авторитета и реалната тежест на НК на ОФ в управлението, а оттам – и на собственото ѝ положение

във властта. С настъплението срещу опозицията през 1946 и 1947 г. става все по-ясно пълното господство на комунистите, подкрепяни от Кремъл.

С подписването на мирния договор (10 февруари 1947 г.) се премахват международните пречки за съветизацията на страната и за превръщането ѝ в сателит на Москва. Опиянението от политическите успехи на партията, които смята и за свои лични постижения, явно пречи на Ц. Драгойчева да усети, че благосклонността на съдбата започва да се оттегля от нея. С промененото съотношение на политическите сили в полза на БКП умението на Драгойчева да прокарва партийните решения в НК на ОФ вече не са така високо ценени. Нейната енергичност, изпълнителност и властолюбие започват да дразнят партийните ѝ съратници от Политбюро. Партньорите ѝ от НК на ОФ се сърдят на командните ѝ маниери и нетактичност, открито недоволстват от стремежа ѝ да се самоизтъква и да подценява дейността на другите, изразяват неодобрението си, че в Пражката изложба на българската съпротива (1946 г.) Драгойчева изтъква само себе си. През февруари 1948 г. я мъмрят, че е допуснала отчетът на НК на ОФ за Втория конгрес на ОФ да излезе като дело „лично на главния секретар др. Цола Драгойчева", че е открила форума не от името на НК, а „от свое лично име", порицават я, че е нарекла Г. Димитров „велик вожд" и „най-велик син на родината", а според партийното ръководство „велики водачи и учители за нас са само Ленин и Сталин".

Обвиненията недвусмислено говорят, че колегите ѝ се канят да я свалят от политическата сцена. Малко преди Петия конгрес на БКП (декември 1948 г.) тя е извадена от Политбюро, за да се осъществи изискването на Георги Димитров за хомогенно партийно ръководство, което не било възможно при наличие на три категории политици: работили в страната нелегално като Драгойчева, ръководили партията от лагери и затвори като Трайчо Костов, и трети, които „не по тяхна вина" са направлявали дейността отвън като самия Димитров. За изпадането си в немилост Драгойчева обвинява Трайчо Костов, подозирайки, че той е настроил Димитров срещу нея. На конгреса Димитров отправя още по-строги упреци към нея, унизява я с обяснението, че е изчерпала своите възможности да бъде член на Политбюро и я предлага за кандидат-член. Така политическата кариера на Драгойчева тръгва надолу – извадена е не само от тясното партийно ръководство, но и

от НК на ОФ, който е обезличен до масова организация. Причините за този обрат в политическата ѝ съдба могат да се търсят във вътрешнопартийните боричкания за власт и в намесата на ревнивата към публични изяви на други жени Роза Димитрова – съпруга на Г. Димитров. Но най-вече те са свързани с начина, по който през този период (края на 40-те и началото на 50-те години) Кремъл подчинява България и останалите страни от Източна Европа – чрез репресии срещу ръководни комунистически дейци или постепенното им отстраняване от властта.

Съветските тайни служби събират сведения за почти всички висши партийни функционери при подготовката през 1949–1951 г. на процеси срещу Тр. Костов и други държавни и партийни дейци. Съветското разузнаване се опитва да обвърже в тях и името на Драгойчева, още повече, че има брат, репресиран през 30-те години в СССР. Тя става председател на вътрешнопартийната комисия по проверка на фактите, „изобличаващи" Тр. Костов. Подложена е на психологически стрес – за да оцелее, трябва да признае правдивостта на обвиненията. Нещо повече – дали поради подозрения от нелегално време, дали поради споменатата лична вражда, или поради хипнотичното въздействие на неприязненото отношение към Тр. Костов на Сталин и ужасните за всеки български комунист обвинения в „антисъветизъм", но тя възприема и убеждава и себе си във виновността на Костов.

Подозрителността към Тр. Костов личи в изказванията на Драгойчева на пленумите на ЦК на БКП от втората половина на 50-те и началото на 60-те години, посветени на неговата реабилитация. Така тя се проявява като „желязна жена" – в името на „делото" потиска дори подсъзнателно личното отношение към бившия другар, с чиято съпруга поддържа близки отношения през 30-те години и която извежда от страната сина ѝ Чавдар. Но съдбата си отмъщава. Първоначално като я кара да изпита подобно отношение към себе си (макар и не със същите последици и мащаби) от страна на съратничките си в БНЖС, между които е и Рада Тодорова, избягала заедно с нея от концлагера. Те обвиняват Драгойчева за „фюрерското" ѝ поведение в БНЖС, което дава на Политбюро нов аргумент да разтури тази организация: тя и без това изглежда излишна на фона на унификацията на българските граждани и на стремежа техните интереси да се изразяват от управляващата БКП и ОФ.

Драгойчева остава да работи в МФДЖ. Председателства Националния комитет за защита на мира от 1949 до 1952 г., когато е изместена и от тази обществена организация.

Въпреки ударите на съдбата Ц. Драгойчева продължава да играе по правилата на системата като член на ЦК и министър на новосъздаденото Министерство на пощите и съобщенията (декември 1947 – февруари 1957 г.). Новото ѝ поприще в държавната машина съвсем не е почетно – в условията на започналата индустриализация поради ограничените финанси на страната това министерство е пренебрегвано. На поста министър и член на ЦК, депутат в НС тя посреща XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.), оповестил десталинизацията на Източния блок, т.е. известна либерализация и демократизация, съпроводена със смяна на партийните водачи. Драгойчева приветства промените, но те не носят промяна в позициите ѝ. Нещо повече – през 1957 г. (до 1977 г.) тя поема почетното, но без особена политическа тежест ръководство на Общонародния комитет за българо-съветска дружба (в началото Съюз на българо-съветските дружества), след което остава почетен председател. Нейната амбициозност не е удовлетворена от тази представителна задача в политическия живот. Затова тя си позволява да вика при себе си министри, да им иска информация, а и обяснения за действия към Съветския съюз, да им дава указания. И понеже няма право на това, тя ги заплашва с най-тежки наказания, ако се отклонят от тези отчети.

Най-неочаквано през 1966 г. новият партиен лидер Т. Живков отново предлага Драгойчева за член на Политбюро, въпреки че по думите на Тодор Павлов „зоологически я мрази". Тя, както и Павлов, явно са му нужни за баланс между двете поколения на партийния елит в очерталата се неосталинизация. И Драгойчева приема. Но позицията ѝ във висшето партийно ръководство при авторитарното управление на Живков е вече на властник без реална тежест, ползващ само привилегиите от властта: безплатна храна, летувания, привилегировано обслужване, кола, шофьор, кабинет. По различни съображения (външно- и вътрешнополитически, дори лични) Т. Живков не я допуска никога до своето най-близко обкръжение.

През този втори период в политическата власт Драгойчева развива международна дейност като защитник на мира и на женското равноправие, активно участва в работата на НС и

на различни партийни конгреси. Съдейства за благоустрояването на родния си край. Тогава за втори път името ѝ става обект на международен интерес. През 70-те години Драгойчева публикува спомени, в които разказва между другото и за реалните противоречия между ЮКП и БКП през войната. Нейните мемоари предизвикват не само югославска реакция и Драгойчева е обявена за персона нон грата в западната ни съседка – те са подложени на строга цензура, за да не се допусне да падне и сянка от съмнение върху антифашисткия актив на Живков.

Ц. Драгойчева приема тези компромиси въпреки или може би поради желязната си, макар и ръждясала вече, закалка на дисциплиниран партиен член. А може би властническата ѝ позиция не ѝ оставя друг избор – трудно е да бъдеш безкомпромисен, когато ползваш облагите на властта. Вероятно подобно поведение се базира на богатия ѝ организационен опит, от който Драгойчева е извлякла поуката, че индивидуалният бунт в партията е безсмислен. Така протича политическата дейност на някогашната „лейди Сталин" в годините на Живковия застой, докато през януари 1984 г., позовавайки се на влошеното си здраве подава оставка като член на Политбюро, но остава до февруари 1990 г. член на ЦК. Дисциплиниран радетел на всичко, което става в СССР, Драгойчева възприема безрезервно започналата от 1985 г. „перестройка", която постепенно подлага на преоценка редица основни за комунистическата партия постулати.

Превратът на 10 ноември 1989 г. я кара отново да се изяви на политическата сцена – изпраща писмо до пленума на ЦК на БКП от 12 декември, посветен на състоянието на партията и предстоящите задачи след отстраняването на Живков, и на започналия и в България преход към демокрация. В писмото си Драгойчева отправя обвинения срещу Т. Живков, в които се прокрадват реминисценции от обвинения срещу предишния партиен диктатор Вълко Червенков. Тя признава и своята вина на безгласна пионка във висшето партийно ръководство. Драгойчева поздравява „здравите сили", осъществили превратa, и им пожелава да възвърнат доверието на обществото към комунистическата партия.

Това е последната ѝ политическа изява.

Цола Драгойчева умира на 25 май 1993 г. в София и тогава за трети път името ѝ напуска пределите на страната. Реагира обаче не любимата ѝ руска страна, а лондонският вестник

„Таймс". В обширен некролог от 8 юни 1993 г. се отдава заслуженото на тази изключителна в миналото жена. Той започва с думите: „Името на Цола Драгойчева извиква в съзнанието асоциации с класическите броненосци от миналото: „Несломими", „Неукротими", „Непреклонни". Също като тези прочути кораби тя доживя до своето пълно износване."

ПРИЛОЖЕНИЯ

Из писмо на Ц. Драгойчева до ЦК на БКП.
12 декември 1989 г.

Нека преди всичко изясня отношението си към извършения поврат. Приветствам го от все сърце. Последните три пленума от 10 и 16 ноември, както и пленумът от 8 декември представляват същинска кадрова и политическа революция. Нашата партия се освободи най-сетне от цяла група случайни хора, кариеристи и властолюбци, съставляващи години наред близкото обкръжение на Живков и допринесли в немалка степен за утвърждаване на личната му диктатура в партията. Наред с това висшето ръководство се попълни с нови хора – честни комунисти, вдъхновени от стремежа да служат на народа, а не на една „богоизбрана" личност, поставила себе си над законите, над партията, над народа... Извършеният в партията поврат най-сетне прелиства сложна, трудна, противоречива страница в нашата история. Тази наша история, белязана с безспорни успехи и достижения, в последното десетилетие бе помрачена от едноличния диктат, грубия волунтаризъм и циничната демагогия на Т. Живков и неговото най-близко обкръжение, което доведе страната до всеобща криза... Тревожният въпрос е: Защо не успяхме? Какво ни попречи да изрежем този опасен тумор, преди да се е разраснал... и да причини толкова тежки беди? Дълго съм размишлявала над този въпрос в болничната си самота. Може би ни попречи абсолютната и безконтролна власт, която „вождът" бе съсредоточил в ръцете си, включително силата на репресивния апарат; може би ни попречи всекидневният страх – страх от внезапната и неконтролируема смяна на настроението, на одобрението или симпатиите на „първия", което можеше да завърши с безцеремонно снемане от заеманията пост (дори когато си работил добре), с публично злепоставяне или обругаване (без дори да имаш право на отговор или опровержение). Политбюро се превърна във фарсова сцена, където днешният герой утре бива оплют като мерзавец или обратното... Попречи ни също почти мистичната догма за единство –

стократно повтаряна на всички форуми... единство, въпреки всичко, единство на всяка цена, единство около генералния секретар, идентифицирал себе си с партията: сякаш може да има истинско единство между честни комунисти и властогонци, лишени от съвест, доблест и чест...

Мъчителни бяха и моите отношения с бившия генерален секретар. Тук пред вас трябва да призная, че като член на Политбюро не съм проявявала куража да се противопоставя на издигането на случайни хора, избрани по критерия на роднинството, личната преданост и землячеството; не съм издигала също глас на протест (макар да съм правила запитвания) срещу неоправдано снемане на способни хора от Политбюро и Секретариата поради тайното подозрение, че могат да бъдат съперници за властта. Тази вина ми тежи, искам да я споделя с вас. Защото по-рано при Трайчо Костов и Георги Димитров сме водили спорове в Политбюро, понякога дълги и остри за всеки човек – при неговото снемане и издигане в ръководния екип. И това не зловидеше никому, щом е на принципна основа.

Същевременно, другари, искам да отбележа, че на заседания на Политбюро или в лични разговори неведнъж съм апострофирала Живков – главно с нескончаемите реорганизации, които обикновено бяха преливания от пусто в празно и държаха в състояние на постоянен страх кадрите и в постоянна криза икономиката, обществено-политическия живот, културата; оспорвала съм политически погрешни реорганизации, също в обществения живот, особено по линия на жените и на Отечествения фронт. И в тези сфери Живковият авторитаризъм нанесе трудно поправими вреди, като изпразни от съдържание ОФ и движението на жените. А там партията си бе заработила здрави, отколешни ползотворни традиции.

Опонирала съм на бившия генерален секретар и по проблемите на движението за българо-съветска дружба, на което посветих 20 години от най-активните си. В резултат – Живков не скриваше своето неприязнено отношение към мен...

Личните ми взаимоотношения с Живков, които непрекъснато се влошаваха, за съжаление започнаха да рефлектират и върху движението за българо-съветска дружба. Парадоксално е, че тъкмо активирането на това движение, неговото демократизиране, прякото му свързване с широките трудови маси и обществото, откъсването му от бюрокрацията и утвърждаването му като действен фактор в сближаването и интеграцията със СССР предизвикваше у Живков растящо раздразнение. И накрая, изчерпал търпението си, той обвини движението за българо-съветска дружба, че се е превърнало в „държава в държавата", и го постави на мястото му. Разбира се, най-напред, неговия председател...

Напоследък подозрението на Живков към движението за българо-съветска дружба имаше нов, опасен дразнител: преустройството...

Другарки и другари,

Позволете ми накрая да отправя някои пожелания към новото ръководство... Следва в съкратени срокове да разработим цялостна социално-икономическа програма за преустройство във всички области на живота – програма реалистична, обмислена...

Искаме ли да възвърнем авангардната политическа роля на партията (защото ние я погубихме), следва да изпреварваме с реални, смели, адекватни политически решения и мерки законните искания и стремежи на народа! Все още имаме шанс. Народът все още чака, но дълго няма да изчаква. Загубим ли време, той ще излезе на улицата, тогава няма да моли, да настоява. Тогава народът със сила ще наложи своята воля. И никой не може да предвиди отсега как ще се разгори и докъде ще стигне този пожар...

ЛИТЕРАТУРА

Драгойчева, Ц. Повеля на дълга. Спомени и размисли. Ч. I–III, С., 1972–1979.

Драгойчева, Ц. Всеотдайност на социализма, мира и българо-съветската дружба. Избрани произведения. С., 1978.

Драгойчева, Ц. Такава е истината. С., 1981.

Драгойчев, Ч. Драгойчеви – майка и син. С., 1998.

Минчев, М. България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999.

Владимир Мигев

ГЕНЕРАЛЪТ ПРЕЗИДЕНТ **ГЕОРГИ ДАМЯНОВ**

Георги Дамянов е една от водещите фигури в държавната система на България след 9.IX.1944 г. Неговата най-съществена дейност е преди всичко до края на 40-те години и е свързана с изграждането на новата българска армия по съветски образец и укрепването отбранителната способност на страната.

* * *

Георги Дамянов Първанов е роден на 13 септември 1892 г. в с. Лопушна, Берковска околия в семейство на бедни селяни. Завършва начално образование в родното си село, а прогимназия – в гр. Фердинанд (днес Монтана). Въпреки своята бедност родителите му осигуряват завършването на средно образование във Врачанската гимназия (1907–1911 г.). По този начин Дамянов влиза в интелигентския елит на страната – хората със завършено средно образование са били по това време твърде малко. Той дори се записва през 1911 г. за студент в специалност право на Софийския университет, но скоро е принуден да прекъсне поради липса на средства.

Георги Дамянов се връща в родния си край – първоначално като нередовен учител в село Ковачица, а след това като пощенски служител във Фердинанд и началник на пощата в с. Люта (1912–1914 г.). През 1912 г. става член на партията на тесните социалисти, която има значително влияние в този край. В скоро време той се оформя като деен партиен активист във Фердинандско.

В началото на 1915 г. е призован да отслужи редовната си военна служба в Школата за запасни офицери в Княжево. Тук той се проявява като старателен курсант. През септември същата година завършва школата с отличие. Един месец по-късно

България влиза в Първата световна война и той като взводен командир с чин подпоручик участва в нея в редовете на 35-и Врачански полк. Във военните действия Г. Дамянов е ранен, престоява осем месеца в болница и остава с лека инвалидност за цял живот. След излизане от болницата е изпратен в свързочни войски в София и завършва войната с чин поручик. В столицата той установява контакти с водещи личности в партията на тесните социалисти и най-вече с Георги Димитров.

В края на 1918 г. Дамянов се завръща в Лопушна, където открива собствена книжарница. За кратко време той става водеща личност в местната партийна организация на комунистическата партия и в общинските избори през 1919 г. е избран за кмет на селото. От пролетта на 1920 г. е секретар на Районния партиен комитет, член е на Околийския комитет на БКП в Берковица и на Окръжния във Враца.

От август 1923 г. по искане на Коминтерна ръководството на Българската комунистическа партия започва подготовка за въоръжено въстание. То избухва на 23 септември и е най-масово в Северозападна България. На 22 септември вечерта Дамянов организира въстаническите сили в Лопушанския район. На 23 септември Лопушанският отряд под негово ръководство възстановява въстаническата власт във Фердинанд. След това Г. Дамянов ръководи няколко от сраженията на въстаниците с армията, в които се откроява като добър командир, воюващ грамотно, с вещина и майсторство.

След потушаването на въстанието Г. Дамянов заедно с много други въстаници емигрира в Югославия. Управляващите тази страна създават сносни условия за живот на емигрантите. Заинтересовани от дестабилизацията на режима в България, установен на 9 юни 1923 г., който те смятат за враждебен, югославските управници си затварят очите пред факта, че в периода 1924–1925 г. въоръжени групи на БКП минават нелегално българо-югославската граница. Така група, водена от Г. Дамянов, се връща в България през пролетта на 1924 г., съдейства за пренасянето на оръжие за подготовката на замисленото по искане на Коминтерна ново въоръжено въстание. През лятото на 1925 г., когато българските управляващи среди стабилизират положението и нанасят силен удар на комунистическата партия, Г. Дамянов се завръща в Югославия. През есента на 1925 г. заминава за

Съветския съюз с паспорт на името на Георгий Белов – това име му остава през цялото пребиваване в СССР. В края на годината той е приет в елитната военна академия на съветската армия, наречена по-късно на името на М. В. Фрунзе. През цялото следване в академията той не скъсва връзките си с ръководството на българската политемиграция, участва в тежките спорове, които се водят години наред за целесъобразността на Септемврийското въстание – 1923 г. и за курса, възприет след него. В тези спорове Дамянов поддържа линията на Г. Димитров за скъсване с въоръжената борба и преминаване към легални форми на действие.

През пролетта на 1929 г. Георги Дамянов завършва курса на академията с чин „комбат" (капитан), изкарва офицерския си стаж като началник-щаб на полк, след което е върнат в академията за преподавател в новооснованата катедра по теория и тактика на химическите войски. По-късно става ръководител на катедрата. Освободен е от съветската армия в края на 1934 г. с чин „комбриг" (генерал-майор).

Дамянов е приет на работа в българската секция на Коминтерна. Както е известно, през лятото на 1935 г. негов генерален секретар става Г. Димитров. През април 1935 г. Георги Дамянов, Трайчо Костов и Станке Димитров идват нелегално в България, за да провеждат новия курс на Коминтерна за Народния фронт. Тактиката на Народен фронт постига известни успехи в страната – оформя се демократична левица от представители на лявото крило на БЗНС „Пладне", на левите социал-демократи, на политическия кръг „Звено", офицерите 19-майци и протогеровистите от ВМРО, като всички те сътрудничат с комунистите. Засилват се формите на легална дейност за изграждането на народнофронтовско единство в редица масови организации: стопански, културно-просветни, младежки. Все пак Народният фронт в България не успява да достигне до поставената цел – да обедини цялата демократична опозиция срещу режима. Като изключим двете временни споразумения за единодействие в общинските – 1937, и парламентарните избори – 1938 г., общо взето, основната част от демократичните опозиционни сили остават вън от обсега на Народния фронт.

През ноември 1936 г. той се завръща в СССР, след като полицията влиза в дирите му. Една година следва в Школата на Коминтерна и от края на 1937 г. е заместник, а по-късно завеждащ

Международния отдел „Кадри“ на Коминтерна. Все още не е достатъчно изяснена ролята на Дамянов в провеждането на „чистките“ сред политемигрантите от комунистическите партии, живеещи по това време в СССР в периода 1938–1940 г. Възможно е Дамянов да е проявявал инициатива, да е давал становища, които да са имали зловещи последици. Това обаче е в сферата на предположенията. Според някои изследователи Г. Дамянов не е бил свързан с чистките, но за това становище също така няма сериозни документални източници.

От края на 1942 г. Г. Дамянов работи по организирането на въоръжената съпротива срещу режима в България.

На 25 септември 1944 г. Дамянов се завръща в България и веднага оглавява Военния отдел на ЦК на комунистическата партия. По това време в българската армия е преминала първата вълна на хаоса и вакханалията, когато създадените на 9–10 септември войнишки комитети на ОФ масово разстрелват офицери, подофицери и войници, обвинени, че са фашисти. Стихийните разстрели са прекратени към 12–15 септември, разформировани са и войнишките комитети. Полагат се усилия за възстановяване на дисциплината в армията. Паралелно с това до края на септември са уволнени 35 генерали и 206 офицери. Уволненията обаче продължават и след това. Създава се институтът на помощник-командирите в армията. Назначените на тези длъжности са комунисти и ремсисти, които в голямото си мнозинство нямат никаква военна подготовка.

Георги Дамянов се включва в организирането и провеждането на цялата тази дейност, включително и в арестите на офицери, обвинени по силата на Наредбата-закон за Народния съд. При това военните действия на българската армия вече са започнали, офицери се арестуват на фронта, извеждат се буквално от бойната линия и се изпращат в следствените арести. Положението в действащата армия през есента на 1944 г. е много тежко: на мястото на разстреляните и изгонени старши строеви офицери до командир на полк включително са назначени офицери 19-майци, уволнени от цар Борис през 1935–1936 г. От капитани и майори те са произведени в генерали и полковници. Но те нямат боен опит за воденето на съвременна война и нерядко правят елементарни грешки. Да не говорим за помощник-командирите, които разчитат единствено на ентусиазма и често вдигат частите

на челни атаки, при които се дават излишни жертви. Цялата тежест за нормалното водене на военните действия се стоварва върху началник-щабовете и низовите офицери от старата армия. Неслучайно по това време съветското ръководство обръща внимание на ръководителите на компартията, че е необходимо да спрат арестите на офицерите, за да не се обезглавява армията.

В тази обстановка на 23 ноември 1944 г. военният министър ген. Дамян Велчев внася в правителството (в отсъствието на четиримата министри комунисти) постановление за отлагане съдебното преследване на офицерите, арестувани по силата на Наредбата-закон за Народния съд, и изпращането им на фронта. Възобновяването на преследването да стане след края на войната при смекчаващи вината обстоятелства. Постановлението е прието под № 4. Същата вечер то е приподписано и от министъра на вътрешните работи – комуниста Антон Югов, който идва на заседанието на Министерския съвет.

Военният министър не влага политически умисъл в това постановление, целта е да се запазят за българската армия добри офицери, една немалка част от които не са участвали пряко в преследване на партизани. Комунистическата партия вижда обаче в това постановление заплаха, че с него може да се минира Наредбата за Народния съд. Ето защо тя организира мощно движение за неговото отменяне. Въпреки бързото анулиране на постановлението комунистите продължават да провеждат масовите протестни действия, тъй като виждат в тях възможност за формирането на благоприятна политическа атмосфера за дейността на Народния съд. С тази акция се цели също така да се окаже необходимият натиск върху съюзниците на компартията в Отечествения фронт, сред които има големи резерви и възражения срещу този съд.

Така на 7 декември 1944 г. в София е организиран огромен митинг срещу постановление № 4. На него от името на комунистическата партия говори Г. Дамянов. От речта му личат добре мотивите на комунистите за организирането на масовата акция.

За целесъобразността на IV постановление говори фактът, че в началото на 1945 г. е разпоредено да се прекратят арестите на офицери от фронта – това идва в резултат на рязкото влошаване на положението в действащата армия. През юли 1945 г. е решено да се прекрати съдебното преследване и да се освободят

арестуваните офицери, които да бъдат уволнени от армията. Решава се също така да не се възбуждат повече процеси по силата на Наредбата за Народния съд. Във вземането на всички тези решения дейно участва и Дамянов.

През 1945–1946 г. Г. Дамянов продължава усилията си за укрепване позициите на комунистическата партия в армията, за ограничаване действията на военния министър и на висшите офицери, свързани с него, за увеличаване броя на офицерите комунисти и ремсисти, както и на курсанти от тези среди във Военното училище и Школата за запасни офицери, за изпращане на офицери – бивши партизани, в съветски военни академии и училища.

През 1946–1947 г. започва последният етап от ликвидирането на офицерския корпус на довоенната българска армия: монтирането от Държавна сигурност на съдебни процеси срещу офицери – т. нар. офицерски конспирации: „Неутрален офицер", „Цар Крум", „Военен съюз", изработването на фалшиви обвинения срещу военния министър и пр. С приемането от парламента на Закона за ръководство и контрол на войската през юли 1946 г. са уволнени близо 2000 офицери от действащата армия и строителни войски. Уволненията се извършват от комисия под началството на ген. Щерю Атанасов, но в нейната работа активно участва и Г. Дамянов. По-късно, на Мартенския пленум на ЦК на БКП – 1950 г., посветен на положението във войската, Щерю Атанасов ще заяви, че „много прибързано действахме, ръководейки се от разни несигурни, непотвърдени информации на Държавна сигурност, и изгонихме от армията много способни офицери, които не трябваше да гоним."

На 23.XI.1946 г. Георги Дамянов е назначен за военен министър с чин генерал-майор, по-късно е повишен в генерал-лейтенант. Сега вече неговата дейност е коренно различна – с бързи мерки трябва да се укрепва българската армия, да се заздравява дисциплината, войската ни да се приближава по облик и характер до съветската армия. Първи помощници на Г. Дамянов в тази му дейност са началникът на Генералния щаб ген. Иван Кинов, командващият ВВС – ген. Захари Захариев, командващия ВМС – контраадмирал Бранимир Орманов, генералите Петър Панчевски, Асен Греков, Август Кабакчиев – всички те са съветски възпитаници. Началник на Политуправлението е ген. Боян Българанов.

Продължава чистката на старите офицери – през 1948 г. са уволнени още около хиляда души и по този начин в армията остават много малко от старите офицери. В първите месеци след големите съкращения положението е много тревожно, армията е напълно разнебитена – нерядко полкове се командват от капитани, а във ВВС – и от поручици. От 1949 г. се преминава по образеца на СССР към тригодишна военна служба (а в някои специални части по 4 и 5 години), от което недостигът на офицери става още по-остър. Вземат се изключителни мерки в това отношение, много от които са палиативни: формирането на ускорени офицерски курсове към Военното училище и ШЗО, като завършилите Школата се привеждат в действащата армия, издигането в офицерски чин на голяма група от подофицерския състав и пр.

От 1949 г. по образец на съветската армия се въвежда институтът на политическите офицери. Всеки строеви командир от командващ армия до командващ рота* има свой „заместник по политическата част". За един кратък период от две-три години в армията нахлуват огромно мнозинство крайно неподходящи хора – без необходимата военна подготовка и без необходимото образование – голямата част от тях са със завършено прогимназиално образование, в най-добрия случай – със завършен IV или V клас на гимназиите. Можем да си представим конфузното положение: застава пред личния състав на ескадрилата (полк във ВВС) командирът ѝ – с висше военно академично образование и до него политическият му заместник със завършена прогимназия, но с по-голям чин от застаналите срещу него офицери, нямащ никакво понятие от спецификата на военновъздушните сили.

Много тревоги предизвиква превъоръжаването на армията с ново, модерно оръжие. На споменатия Мартенски пленум на ЦК се изтъква, че все още в българската армия преобладава немското оръжие, но голямата част от него е остаряло и амортизирано. Внасяното съветско бързо се повреждa поради недостатъчната квалификация на кадрите. При това до 1949 г. България трябва да се съобразява с клаузите на мирния договор и превъоръжаването да става тайно. Така например при взетото решение България да има свой подводен флот определените за обучение кадри за подвод-

* По-късно заместниците в ротите се премахват.

ничари сред младите морски офицери са изпратени тайно, нощем, с кораб в Одеса, облечени цивилно. Дълго време близките им не знаят къде се намират техните съпрузи и синове.

През 1947 г. в България пристигат над 120 съветски военни съветници: генерали и висши офицери. Значението на тяхното дело е противоречиво. От една страна, това са елитни военни специалисти с голям боен опит и съдействат за бързото модернизиране на българската армия. От друга страна обаче, те се стремят да наложат съветските военни порядки, да превърнат българската армия в придатък на съветската. Една част от тях се държат високомерно към българските офицери, което е недопустимо за гости в дадена страна. Разбира се, високомерието е продиктувано и от обстоятелството, че след кадровото разгромяване на българската армия квалификацията на значителна част от новия офицерски състав е твърде ниска. При това е нарушен и суверенитетът на България – съветските съветници имат свое самостоятелно командване, свой политотдел, те са тясно свързани със съветското посолство и периодично техният командир изготвя доклади за положението в българската армия.

В самия край на 1949 г. неочаквано „тримата големи" във военното министерство – Георги Дамянов, Иван Кинов и Боян Българанов, са свалени от постовете им. Не притежаваме сигурни документални данни за причините за това сваляне. Една от версиите е, че Г. Дамянов и Ив. Кинов не се съгласили с предложението на Й. В. Сталин при евентуално настъпление на войските на НАТО от юг в България първата отбранителна линия на българската армия да бъде по река Дунав (по друга версия – по билото на Стара планина), което означава цялата територия на страната да бъде подложена на военно опустошение. Тази версия обаче е твърде несигурна – едва ли едно различие в мненията ще бъде причина за свалянето, още повече че по време на войната Сталин е свикнал да уважава мнението на военните специалисти. Няма данни и за вътрешнополитически причини за смяната – Г. Дамянов е много близък с „вожда" В. Червенков още от времето на пребиваването им в Съветския съюз и между тях не възникват никакви сериозни противоречия.

По всяка вероятност главната причина за уволнението е недоволството на съветските съветници във военното министерство от Г. Дамянов поради това, че той е бил вече твърде

болен и затова недостатъчно енергичен и деен. За Ив. Кинов и Б. Българанов има други причини, но това не е предмет на настоящата статия.

Фактът, че Г. Дамянов не е бил в добро здравословно състояние, показва и следващото му назначение – на 27 май 1950 г. той става председател на Президиума на Народното събрание на България. Формално погледнато, това е най-високият пост в държавната йерархия на страната, равностоен на държавен глава – така е по силата на новата конституция, приета в началото на декември 1947 г. По същество обаче това е синекурна длъжност, доколкото цялата парламентарна система на България в условията на бързо утвърждаващия се сталински модел на социализма е една формализирана структура, напълно изпразнена от съдържание. И ако все пак първият заел този пост – Минчо Нейчев, има голяма юридическа култура и участва активно в създаването на законите, то Г. Дамянов е много далече от всичко това.

Цялата властническа и управленска дейност е съсредоточена в Политбюро на ЦК на БКП и Бюрото на Министерския съвет. По тяхно искане структурите на Министерския съвет изработват проектозаконите (по-важните от тях се утвърждават от Политбюро). След това те формално се приемат „накуп" от Народното събрание, което има по три-четири сесии в годината, всяка от които трае по два-три дни. Според конституцията от 1947 г. по времето, когато Народното събрание не заседава, законодателни актове – укази, издава именно Президиумът на Народното събрание. На практика проектоуказите се изработват в структурите на Министерския съвет, приемат се от него като постановления, които се внасят в Президиума на Народното събрание и председателят на Президиума само ги подписва, превръщайки ги по този начин в укази.

Тежестта на Г. Дамянов по това време сред висшия партиен елит също така не е голяма. Така през 1951 г. един от водещите партийни лидери – Г. Чанков, като министър на транспорта „подгонва" свой подчинен – началника на управление „Автомобилен транспорт" А. Първанов. Въпреки намесата на земляка му Г. Дамянов, Чанков го уволнява.

От лятото на 1953 г., когато започва „размразяването" на сталинския модел в целия соцлагер, и в България се полагат усилия за преодоляване донякъде на пълната формалност на парламентарната

система и издигане авторитета на Президиума на Народното събрание. Косвено доказателство за това е увеличеният от 1954 г. брой на жалбите и личните писма в Президиума – дотогава е била всеобща практика такива писма да се пишат само до В. Червенков. Така през 1954 г. в Президиума са получени 3967 писма, през 1955 – 4119. Увеличава се и потокът на посетители в Приемната на Президиума, немалка част от които са приети лично от Дамянов.

Все повече у Г. Дамянов нараства негодуванието от фрапиращите извращения, потъпкването на законите, своеволията на разни партийни функционери в страната, с които той се сблъсква ежедневно в приемната на Президиума и от писмата до него. Фактите за беззаконията нарастват лавинообразно при извършването на насилствената масова колективизация през февруари и март 1956 г. За това разполагаме с един много силен документ – писмото на Г. Дамянов до Политбюро от 17 април 1956 г. В него председателят на Президиума на Народното събрание изразява своето възмущение от насилията и призовава към незабавни мерки за тяхното прекратяване.

В навечерието на Априлския пленум на ЦК – 1956 г., Г. Дамянов е свързан с вътрешнопартийната конспирация за сваляне на Вълко Червенков. Фактът, че неговото положение след пленума не се изменя ни най-малко, показва, че дейността му в това направление не е била обусловена от кариеристични подбуди, а от желание за демократизиране на политическата система на страната.

Г. Дамянов умира на 27 ноември 1958 г. при връчването на орден „Г. Димитров“ на Комсомола на неговия XI конгрес.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из речта на Г. Дамянов на митинга срещу IV постановление на Министерския съвет на 7 декември 1944 г.

„... Борбата против фашизма, както вътре, така и вън, не е завършена. Ние още не сме успели да очистим държавните, общинските и другите учреждения от активните фашистки елементи, ние още не сме успели да очистим нашата славна народна, демократична, национална армия от убийците и престъпниците. (Ръкопляскания)

През последните дни станаха някои неща, които внесоха известни смущения в душата на българския народ. Станаха някои явления, които смутиха отечественофронтовска България. Врагът търси спасение. Врагът търси места, за да се скрие от справедливата народна мъст. Но не, българският народ, Народният съд не ще позволят. Те ще намерят виновниците там, където те се опитат да се скрият...

Успехите на отечественофронтовска България бяха възможни благодарение на твърдото единство, което съществуваше в редовете на Отечествения фронт ... Той (българският народ – б. м. В. М.) днес още един път демонстрира своето желание за по-скорошното осъществяване на тази програма (на ОФ – б. м. В. М.). Ние не се съмняваме, че той днес със своите манифестации, със своите митинги ще помогне на ОФ, ще постави на място всеки, който би дръзнал да руши това единство..."

В. „Отечествен фронт" № 82/8 декември 1944 г.

2. Из изказването на военния министър ген. Г. Дамянов на Петия конгрес на БКП – 21 декември 1948 г.

„... Още в деня на въстанието на 9 септември бяха своевременно ликвидирани от народа и от самите войници офицерите, проявени фашисти в борбата против партизаните.

След приемането на „Закона за ръководство и контрол на войската" се пристъпи към прочистването на войската от останалите фашистки и противонародни елементи.

По-късно бяха разкрити и ликвидирани редица военно-фашистки заговори, в които бе замесен и Дамян Велчев. С това той бе разобличен като враг на народа и прогонен от войската...

По такъв начин прочистването на войската от фашистките елементи, вливането на партизани, създаването на помощниккомандирския институт и самото водене на антифашистката Отечествена война – всичко това коренно преобрази основите на народната войска...

И днес ние можем да кажем, че постигнахме значителни успехи: старият фашизиран офицерски състав бе сменен с нов – верен и предан на своя народ и на делото на Отечествения фронт. Почти всички отговорни постове във войската се намират в ръцете на комунистите."

В. „Работническо дело", бр. 303/23, декември 1948 г.

3. Из доклада на Председателя на Президиума на Народното събрание – Г. Дамянов, до Политбюро от 17 април 1956 г.

„...В Президиума на Народното събрание и в Главна прокуратура постъпват жалби и сигнали от частни стопани, които се оплакват от недопустими извращения и погазвания на законността във връзка с масовизацията на ТКЗС.

От тези жалби се вижда, че партийни деятели по места и органи на управление си служат с едни и същи прийоми на насилие и натиск, само и само да покачат процента на кооперирането, било в село или в околията. Броят на жалбите от такъв характер продължава да расте. От тяхното съдържание личи, че някои частници са били подложени на побоища (в с. Лобош, Радомирско), други – заплашвани, че близките им хора: син, дъщеря, зет и пр. ще бъдат уволнени, ако не влязат в стопанствата, трети – какъвто е случаят с директорите на предприятията в Курило, викали при себе си всички работници, които не са членове на ТКЗС, а имат земя, и им давали „отпуск", за да станат кооператори.

(авторът съобщава много други примери за насилия из цялата страна – б. м. В. М.)

...Другари, като излагам горните факти на грубо нарушение на Примерния устав на ТКЗС и на законите на нашата страна, предлагам:

1. Централният комитет на партията да даде бързо указания до окръжните и околийски комитети на партията за спазване принципите на доброволността при приемане на нови членове на ТКЗС.

2. Прокурорите по места да привлекат под отговорност всички провинени лица във връзка с масовизацията на ТКЗС за грубо нарушение на законността."

Централен държавен архив на Република България, фонд 1-Б, опис 18, арх. единица 198, л. 13–15

ЛИТЕРАТУРА

Станилова, Кр. Съдбата си избирахме сами или животът на Георги Дамянов. С., 1982.

Искра Баева

ОТ ПРОФЕСИОНАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕР ДО ДЪРЖАВНИК **АНТОН ЮГОВ**

Антон Югов е типичен български политик от втората половина на XX век. Големите поврати в българската история му позволяват да измине дългия път от бедно селско момче, сирак, до поста министър-председател на България. При това животът му продължава достатъчно дълго, за да изживее повечето големи поврати в българската история през XX век. Той става свидетел на всички големи събития – в повечето от тях взима редово участие, но в някои играе водеща роля.

Биографията на А. Югов е типична за привърженик на крайната левица в България, към която го тласка житейската му съдба. Той олицетворява поколението комунисти, влезли в политиката след Първата световна война, получили идеологическо образование в Москва, но действали изключително в България. Антифашисткото му досие в годините на Втората световна война, когато се издига до тясното ръководство на нелегалната комунистическа партия, му позволява да заеме важна позиция в новата власт на ОФ. От 9 септември 1944 г. до 1956 г. той е министър, а през следващите шест години до 1962 г. изпълнява и една от най-важните функции – министър-председател на България. В групата на „старите“ местни комунисти той е деецът, който успява най-дълго да се задържи във властта. Но в началото на 60-те години е изтласкан от новото поколение политици, изявили се по-скоро след 1944 г., отколкото преди това. И след като е отстранен от властта, Антон Югов има достатъчно житейско време, за да наблюдава еволюцията на България до краха на „реалния социализъм“, а в края на живота си преживява и краткотрайна политическа реабилитация.

Животът и дейността на Антон Югов са типични за цяло поколение следвоенни български политици, произлезли от низините на обществото, влезли в политиката чрез борбите на крайната левица и по стечение главно на външнополитически обстоятелства – поели управлението на България в труден за нея момент, без да имат предварителна подготовка и нагласа за това.

* * *

Антон Танев Югов е роден на 15 август 1904 г. в с. Карасули (днес Поликастрон), Гевгелийско, Македония (днес в Гърция). Семейството е бедно и многобройно – от родените 12 деца успяват да пораснат само 6 – 3 момчета и 3 момичета. Бащата изхранва семейството с риболов в Арджантското езеро и с обработката на 5–6 декара земя, но умира само три години след раждането на Антон. До Балканските войни родното село на Югов е в пределите на Османската империя, което предопределя и връзките на семейството му с македонското националноосвободително движение. Макар и още дете, Антон Югов си спомня радостта на местните българи след прогонването на турците в Балканската война, но и посърналата радост при гръцката окупация на тези земи. Гърците започват масови арести и изпращат участниците в македонското освободително движение на заточение, което принуждава двамата му по-големи братя да се укриват. В края на краищата през 1914 г. семейството му напуска родния край и заедно с хиляди други семейства от Южна Македония търси сигурност и спасение в България.

Пътят на бежанците минава през Дедеагач, за да достигне през 1915 г. до столицата на българската държава. Но положението на македонските бежанци в София през войната е трагично и през 1916 г. Югови се завръщат в Гюмюрджина. Тук бедността и мобилизацията на по-големите му братя Коста и Илия принуждават юношата да напусне втори прогимназиален клас (това е шестата му година в училище) и да започне работа като чирак. Бежанските неволи не свършват – след примирието от 1918 г. семейството отново е в Дедеагач, но в края на 1919 г. окончателно е прогонено от гръцките власти и след кратък престой в Бургас най-после се установява трайно в Пловдив. В началото на 1920 г. умира и майката на Антон Югов и така на 15 години той остава кръгъл сирак, който трябва сам да поеме

отговорността за живота си. Заради синдикална дейност и голямата транспортна стачка от 1919 г. двамата му братя са уволнени от държавните железници, затова Антон влиза в друг бранш – пловдивските тютюневи складове.

Още от началото на работата си в тютюневите складове Антон Югов започва синдикална и политическа дейност. Става член на комунистическата младежка организация, включва се в гимнастическото спартаковско движение, благодарение на което пътува често из градове и села. На младежката група, в която участва, е поверена охраната при срещите на местните комунисти с Георги Димитров и Васил Коларов в малка кръчма на социалиста бай Колю. Стачните успехи на пловдивските тютюноработници през 1922 г. ги прави много популярни и една група, в която е и Антон Югов, е изпратена в София със задачата и там да организира стачка.

Едновременно с младежката си прокомунистическа дейност Антон Югов се включва под ръководството на Димо Хаджидимов и в работата сред македонците бежанци. Целта на тази дейност е да се откъснат бежанските маси от Македония от силното влияние на върховистката ВМРО и да се привлекат към Партията на труда. Тази задача е трудна, тъй като идеалът за единение на македонските земи в България и борбата срещу несправедливия Ньойски договор от 1919 г. са много по-силни от чисто политическите лозунги. Но пропагандата на момчетата сред бежанците в Пловдив попада на благоприятна почва и прави от бежанските квартали крепост на компартията.

Проблемите, които създават за БКП превратът от 9 юни 1923 г. и Септемврийското въстание от същата година, насочват Югов главно към македонистка дейност, но през 1926 г. групата на младите левичари е изключена от ВМРО. Резултатът е поредното разцепление – през 1927 г. е създадена самостоятелна прокомунистическа македонска организация – ВМРО (обединена). Още от началото на съществуването ѝ Антон Югов е в ръководството – първо в градското, а после и в областното, докато през 1931 г. е избран за секретар на пловдивското ѝ областно ръководство. Това го ангажира и във вътрешномакедонските борби – в началото на март 1930 г. трима въоръжени пратеници на Иван Михайлов съобщават на братята му за издадената срещу него смъртна присъда. Но в цялата си македонска

дейност Антон Югов си остава много по-ангажиран с комунистическото движение, той възприема присъствието си във ВМРО (об.) по-скоро като партийно поръчение за разпространение на комунистическите идеи сред македонските бежанци.

През 1928 г. вече и формално Югов става член на компартията. Едновременно с това продължава работата си в профсъюзното и в македонското движение. През 1932 г. с партийно поръчение Югов се премества в София и с псевдоним Рашко влиза в централното ръководство на ВМРО (об.), като отговаря за организационната работа. През май 1933 г. става дори секретар на ВМРО (об.), след като Г. Караджов-Римски заминава за СССР. Югов се заема с изграждането на организационната мрежа на ВМРО (об.) в Горноджумайския (Благоевградския) край – тази дейност е съпроводена с големи рискове поради братоубийствената война на противоборстващите си македонски групи. Немалко активисти на ВМРО (об.) са убити от засада, а Югов получава като охрана Иван Козарев, бъдещия пръв партизанин.

През май 1934 г. идва и редът на А. Югов (под името Пейчев) да замине на партийно-политическо обучение в международната Ленинска школа в Москва. След дълги митарства и два неуспешни опита, през октомври 1934 г. група от 17 души потегля с турска моторница за Съветския съюз. След три бурни денонощия българите с турските си водачи достигат кримския бряг, а после се добират и до Москва. Четирима от групата, между които са Югов и Йорданка Николова, са посрещнати в Ленинската школа от завърналия се от Германия след Лайпцигския процес Георги Димитров. Курсът на обучение, чиято цел е да подготви курсистите за професионални революционери, продължава 15 месеца. Сред преподавателите в международната школа са и българските комунисти Васил Коларов, Станке Димитров, Антон Иванов, Вълко Червенков, Рубен Аврамов. Обратният път на Пейчев (Югов) към България се оказва не по-малко сложен – той минава през Полша, Чехословакия, Унгария, Югославия, Гърция, нелегално пресича българската граница в Родопите и през април 1936 г. вече е в София.

Първата задача, която получава Югов след завръщането си в София от Станке Димитров-Марек, е да оглави ВМРО (об.) до нейното разпускане, но истинската му функция е на пълномощник на ЦК за Горноджумайския край, където трябва да се възстанови

разбитата комунистическа мрежа. Година по-късно, през август 1937 г., пак Станке Димитров информира Антон Югов, че по обща препоръка и лично настояване на Георги Димитров влиза в състава не само на ЦК, но и на Политбюро. Във време на нелегалност, когато голяма част от ръководството на БКП е в Съветския съюз, попълването на ръководните органи очевидно става не според устава ѝ – на конгреси и с избор, а чрез назначаване отвън. Така от 1937 г. Антон Югов става едновременно член на висшия ръководен орган и на тясното оперативно ръководство. Съставът на тези две тела, а и начинът на формирането им показват както организационна слабост, така и зависимостта на „вътрешната" БКП от външното ръководство.

През 1938 г. от СССР се завръщат по-възрастните и по-опитните партийни дейци Трайчо Костов и Добри Терпешев, които поемат ръководството на партията. Тогава на А. Югов е поверена профсъюзната дейност. След указанието на Георги Димитров за сливане на нелегалната БКП с легалната БРП, пак по негова препоръка в новото политбюро остават трима души – Трайчо Костов, Антон Югов и Владо Георгиев. При разпределението на функциите в реорганизирания ЦК на БРП Югов е определен за секретар по организационните въпроси, което включва и младежките организации. Това е един от най-важните постове, защото дава поглед върху състоянието на партията и нейните кадри. През тези години БКП се опитва да приложи новата линия за изграждане на народни фронтове, очертана в доклада на Г. Димитров пред VII конгрес на Коминтерна от лятото на 1935 г. Благодарение на нея с листите на народния фронт на изборите от края на 1938 и началото на 1939 г. в Народното събрание влизат около 60 депутати, 6 от които са комунисти.

Що се отнася до битието на Антон Югов – той продължава да работи в различни тютюневи складове, само че вече не в Пловдив, а в София. Успехите му са: превземането на официалната първомайска демонстрация през 1938 г. от комунистите (същото се повтаря и през 1940 г.), навлизането в разрешените от властта масови организации. В средата на юни 1940 г. е поставена партийната задача да се организират масови стачки, по-специално на тютюневите работници – това става на 19 юни 1940 г. първо в Пловдив, а после в София и Хасково. Може би във връзка с тази акция почти цялото ръководство на БКП е арестувано, но по-

скоро превантивно, защото комунистите са интернирани из Лудогорието. Малко по-късно те са събрани за кратко в първия организиран от българските власти концлагер „Рибарица". В края на август Антон Югов е мобилизиран в армията за два месеца, а след демобилизацията си пропагандира във Видин, Враца, Плевен, Русе, Варна предложението на СССР за пакт за ненападение с България, т. нар. Соболева акция. През януари 1941 г. Югов участва в VII пленум на ЦК, който се обявява против включването на България във Втората световна война (заради предстоящото подписване на Тристранния пакт), а в новия състав на Политбюро на него пак е поверена профсъюзната дейност.

Денят 22 юни 1941 г. променя не само хода на Втората световна война, но и позициите на БКП. Само два дена по-късно на заседание на Политбюро е приет курсът за въоръжена борба срещу българските власти като съюзници на нацистка Германия. Антон Югов оглавява новосъздадената петчленна военна комисия. Тя започва да създава бойни групи в София, областни и окръжни военни комисии и първите партизански чети в Пирин, Средна гора, Родопите. Военно-организационната дейност на Антон Югов не продължава дълго, тъй като в средата на септември 1941 г. той е арестуван и заедно с други ръководни дейци на БКП е изпратен в лагера „Гонда вода". Лагерниците правят планове да избягат, първият опит да бъдат освободени всички не успява и те се ориентират към поединични бягства. На 30 септември бягат 5 души, един от които е Антон Югов. След перипетии (престрелка с полицейска хайка на 10 октомври) той успява да се свърже със семейството си и с ръководството на РМС в Пловдив. На 14 октомври отново е в София, където отново се включва в оредялото ръководство (само Трайчо Костов и Антон Иванов). С пристигането на Цвятко Радойнов в средата на ноември 1941 г. Антон Югов му отстъпва военната комисия, а той се заема с организационните въпроси.

Повратен за мястото и ролята на Антон Югов става големият провал на ЦК от април 1942 г., когато са арестувани Трайчо Костов, Антон Иванов, Цвятко Радойнов, Петър Богданов, Атанас Романов, Никола Вапцаров, Антон Попов. От Политбюро на свобода остават само двама – Антон Югов и Цола Драгойчева, макар че и те получават задочни смъртни присъди. Двамата се нагърбват със задачата да попълнят ръководството и да възстановят

съпротивителната дейност. Под тяхно ръководство, но най-вече по указания от Москва, е изработена програмата на ОФ и започва създаването на отечественофронтовските комитети.

През април 1943 г. по доклад на А. Югов Политбюро разделя България на 12 оперативни зони и заменя военната комисия с главен щаб за ръководство на партизанското движение, трансформирано в НОВА (Народноосвободителна въстаническа армия). От този момент до 9 септември 1944 г. Антон Югов е в центъра на събитията като главна фигура във вътрешното ръководство на БРП. Той е сред дейците, взели решение за сътрудничество с Военната лига за сваляне на властта, както и за временно преместване на центъра от София в Пловдив, което води до човешки жертви и е отменено още на 1 юли 1943 г., когато ръководството отново се връща в София.

През 1944 г. ръководството на БРП, в което главна роля играе А. Югов, се заема с непосредствената подготовка за завземане на властта. На 26 август Политбюро приема известното Окръжно № 4, което призовава органите на ОФ да поемат властта, подобна заповед е отправена и до НОВА. На следващия ден, 27 август, пристига и директивата на Георги Димитров от Москва с подобно съдържание. Пряката подготовка за държавен преврат започва с приетия на 2 септември от Политбюро план, според който превратът трябва да се осъществи на 7 срещу 8 септември. На 6 септември обаче се налага еднодневно отлагане, тъй като военните още не са готови за акцията. На същото заседание е определен и съставът на бъдещото правителство на ОФ. Както пише Антон Югов, „поради обстоятелството, че министерството на войната се дава на ПК „Звено", на такава ненадеждна личност като Дамян Велчев, Министерството на вътрешните работи трябва да се вземе в ръцете на нашата партия и аз единодушно от всички бях посочен за министър на вътрешните работи".

Антон Югов участва лично в сваляне на правителството на К. Муравиев и в налагането на новото правителство на ОФ, оглавено от Кимон Георгиев. В 2 ч и 30 мин през нощта на 9 септември Югов заедно с Д. Терпешев и Г. Чанков от Политбюро и К. Георгиев и Д. Велчев от „Звено" пристигат в Министерството на войната, за да получат властта. Първото нареждане на Антон Югов като министър на вътрешните работи е от сутринта на 9 септември 1944 г. и е за превземането на сградата на МВР,

на Дирекцията на полицията, на Радиото, на Пощата, на погребите, за да се изземе и раздаде оръжието. Последната заповед е изпълнена от Г. Чанков и от Т. Живков. На 10 септември пак по предложение на Югов е създадена народна милиция, както и помощниккомандирски политически институт в армията.

С личното си участие в превратa на 9 септември 1944 г. и с поемането на един от най-важните постове при всяка революционна промяна – министър на вътрешните работи, започва кариерата на Антон Югов като държавник. Това става малко след като е навършил 40 години, възраст подходяща за министерски пост, но зад гърба на Югов има политически опит не на държавник, а на нелегален деец, организирал борба с оръжие в ръка срещу властта.

* * *

На практика на 9 септември 1944 г., макар и не задълго, Антон Югов е най-високопоставеният в държавната йерархия комунист. Формално по-важен пост заема регентът Тодор Павлов, а може би и „министърът без портфейл" Добри Терпешев, но реалната власт на вътрешния министър е многократно по-голяма. Към това трябва да се прибави и партийната позиция на Антон Югов като член на Политбюро. Може без особен риск да се направи изводът, че дейността на Югов е най-важна при укрепването на властта на комунистите през първите дни след 9 септември 1944 г., независимо от ясната и за тогавашните политици роля на Съветския съюз.

Уникалната позиция на Югов не се запазва дълго. Трайчо Костов бързо заема водеща политическа позиция в Политбюро и ЦК на БРП (к), а оттам и в страната. Югов остава член на Политбюро, но заради ангажимента си като министър вече не е секретар на ЦК. При разпределението на функциите между членовете на Политбюро през януари 1948 г. на Югов е възложено да наблюдава вътрешните работи, граничните въоръжени сили, Държавна сигурност, физкултурата и структурата на местните съвети. Това са важни, но вече не са основни функции. Той остава един от висшите партийни функционери и въпреки отправените му по-късни обвинения в славолюбие и амбициозност изглежда доволен от ролята си.

В продължение на 5 години Антон Югов е несменяем вътрешен министър на отечественофронтовска България (9 септември 1944 г. – 6 август 1949 г.). От него и неговото министерство силно

зависи резултатът от политическата борба през първите следвоенни години. В това отношение А. Югов остава, както сам пише за себе си, „войник на партията". Министерството на вътрешните работи, подобно на другите страни с „народна демокрация", е използвано като политическо оръжие – на ключови места са назначени верни политически хора, така е попълнена и „народната милиция". Органите на МВР подпомагат арестуването на политическите противници на новата власт и изправянето им пред извънредния „народен съд".

Оглавеното от Югов МВР съдейства на БРП (к) и в кампанията ѝ срещу ОФ опозицията – Н. Петков и неговия БЗНС, както и К. Лулчев и БРСДП (о). То се ангажира при събирането на материали и подготовката на режисираните процеси срещу Никола Петков, завършил със смъртна присъда, срещу Лулчев и другите опозиционери. През 1949 г. Антон Югов се включва в кампанията и срещу първата и най-важна до завръщането на Георги Димитров от Москва фигура в БКП – Трайчо Костов. Но това той прави не като министър, а като член на Политбюро и на ЦК. Той не е сред организаторите на кампанията за сваляне, осъждане и унищожение на Трайчо Костов, но не спестява на колегата си острите обвинения по време на пленума на ЦК на БКП от 27–28 март 1949 г.

С процеса срещу Тр. Костов и стопанските дейци в България започва епохата на „чистия сталинизъм", когато се утвърждава абсолютната власт на Вълко Червенков. През този период във всички страни от Източна Европа в борбата за власт надделяват „външните", „московски" кадри над местните, прекарали войната и съпротивата в страните си. Така става и в България с Трайчо Костов и с много други участници в българската съпротива, но не и с Югов. Напротив, точно по това време А. Югов е назначен за вицепремиер в правителството на В. Коларов (20 юли 1949 г. – 20 януари 1950 г.), а в последвалите правителства на В. Червенков отговаря за превърналата се с началото на индустриализацията най-важна сфера – промишлеността. Ръководи я като министър в четири последователни правителства от 20 януари 1950 до 20 август 1952 г., а после отново е посочен за вицепремиер в последните две правителства на В. Червенков – от 20 август 1952 г. до 18 април 1956 г. През тези над шест години А. Югов се занимава предимно с икономически проблеми.

Любопитно е да се проследи как бързо този професионален революционер се приспособява към съвсем новата за него област, за която няма никаква предварителна подготовка. Можем да приемем, че начинът, по който ръководи МВР, е най-близко до политическата борба с нови средства – тези на държавната власт, но ръководството на икономиката е нещо съвсем различно, нещо, което изисква, макар и най-общи, икономически познания. Още първите публични речи на Югов по стопански въпроси показват искреното му желание да види корените на неуспехите и да потърси пътища за преодоляването им. Така при обсъждането на показаното на Пловдивския мострен панаир през 1949 г. той изразява силна тревога от рязко влошеното качество на промишлената продукция, особено в сфери като памучен и вълнен текстил, парфюмерия, сапуни и др., където българските стоки са имали добро реноме. Обясненията му са в духа на времето – вражески саботаж, лоша дисциплина и неразбиране нуждите на страната. Но така или иначе изброените от Югов още тогава основни недостатъци на българското производство са валидни за целия социалистически период. И не е случайно, че те се повтарят като рефрен при всичките му изказвания по икономически въпроси – ниско качество, стари машини, лоша организация, липса на асортимент и на заинтересованост у работниците.

Като индустриален министър и вицепремиер А. Югов има възможност в началото на 50-те години да обяви поредица от популярни мерки – отмяна на купонната система първо за промишлените стоки, а после и за хранителните, намаляване на цените и повишаване на заплатите, пенсиите и стипендиите.

През 1953 г. със смъртта на Сталин (5 март) се задава поредната промяна в Източна Европа, смяната на сталинистите с „националните комунисти". За разлика от В. Червенков, А. Югов е местен кадър, но е бил високо във властта и в най-мрачните сталинистки години. Неговият шанс е в това, че предложените от Москва смени чрез въвеждане на колективно ръководство не могат да станат без приемственост – в ръководството на БКП през 1953 г. няма дейци, несвързани със сталинизма. Позицията на Югов през първите следсталински години – 1953–1956 г., не се променя. Но XX конгрес на КПСС от февруари 1956 г. показва, че от Москва искат по-рязък завой. Дотогава Т. Живков вече е успял да спечели доверието на Н. Хрушчов, затова той има

свобода на действие при поредното съобразяване с новия съветски курс и може да се справи със съперниците си сталинисти, между които е и А. Югов.

За да свали Червенков, Живков се нуждае от подкрепата на „старите", между които е Югов. Получава я и на Априлския пленум на ЦК на БКП (2–6 април 1956 г.). А. Югов от пръв заместник на Червенков в правителството се издига до поста министър-председател, което се оказва и връх в кариерата му. Как става това – участник в сталинските репресии и близък помощник на Червенков да се облагодетелства и от десталинизацията? Причина за това са абсурдите на десталинизацията, но и обстоятелството, че в края на 1952 г. Сталин е поискал Югов и Чанков да бъдат арестувани като заговорници. Но този път Червенков решава да се противопостави – заминава за Москва и издейства от Сталин отмяна на заповедта за арестуване на двамата стари „местни" комунисти. В случая Червенков е мотивиран от страха, че чистката на такова равнище може да достигне и до него. Тази история превръща А. Югов от участник в репресиите в потенциален репресиран и с умела антикултовска реч на Априлския пленум той съумява не само да запази поста си, но и да направи още една крачка нагоре.

На 18 април 1956 г. Антон Югов заема поста министър-председател и остава такъв повече от шест години до 20 ноември 1962 г. В тези години А. Югов се намира най-близо до истинския връх – партийния. От старото поколение комунисти с предвоенен опит и дълъг политически стаж той изглежда с най-големи шансове да достигне до върха. И участва в поредната борба за власт, която, най-общо казано, се води между „старите" и „младите" кадри. Първият й етап е на Априлския пленум. Тогава Югов е атакуван остро от Йонко Панов заради култовските си прояви, но е в „отбора" на Живков, който овладява пленума. Те остават близки съюзници и в кризисните месеци от лятото и есента на 1956 г., когато към брожението сред българската интелигенция и някои партийни среди се прибавят външните опасности за системата – събитията от юни и октомври в Полша и Унгарската революция. Югов чете основния доклад за полските и унгарските събития на пленума на ЦК на БКП от 31 октомври 1956 г.

Когато минава външната опасност обаче, сблъсъкът между „младите" около Живков и „старите" около Югов идва на дневен

ред. Югов смята, че има право да играе водеща роля – той настоява средствата за информация да отразяват неговата дейност по-широко, отколкото тази на Живков, бори се срещу започналото възвеличаване на Живков и дори го обвинява, че си създава нов култ. Но се оказва, че Югов и съмишлениците нямат политическите умения на Живков, който ги елиминира един по един. През 1957 г. е атакуван Георги Чанков, един от най-близките съратници на Югов. И за тази атака Живков съумява да използва Югов – точно той чете изобличителния доклад срещу Чанков на пленума от 11–12 юли 1957 г. На пленума на ЦК на БКП от 28–29 ноември 1961 г., последвал XXII конгрес на КПСС, от Политбюро е отстранен и В. Червенков, пак не без помощта на ръководилия заседанието Югов. От края на 1961 г. Югов остава самотен в тясното ръководство на БКП. Той запазва премиерския пост и се посвещава на икономическите проблеми в раздиращата се по-скоро от експерименти, отколкото от реформи България. Но в това време Живков подготвя сваляне му.

Редът му идва в навечерието на VIII конгрес на БКП, когато на 3 ноември 1962 г. в Политбюро, а на следващия ден и на пленум на ЦК е осъществена поредната чистка на „стари“ кадри, в центъра на която е Югов. Обвиненията са свързани с престъпленията от култа – наказани са партийни дейци, ръководили МВР в онези години, но за да оценим истинската политическа цел, не бива да забравяме, че от тези събития са изминали десетина години. Много по-съществена е втората причина за наказанието – че след Априлския пленум Югов се е опитал да създаде „втори център“ в партията. Няма по-ясен термин, който да показва борбата за власт. Това е и същинският мотив, с който Живков сваля Югов от поста министър-председател и го изключва от ЦК. Така само ден преди началото на поредния VIII конгрес на БКП Югов е лишен от държавните и партийните си постове и дори не е допуснат на конгреса. Личността на Югов е толкова неоднозначна, че никой не се вълнува особено от отстраняването му. Показателен е дневниковият запис на поета Христо Радевски: „Министър-председателят Антон Югов е изваден от състава на ЦК. Обвиняват го в нарушаване на социалистическата законност, когато е бил министър на вътрешните работи, а по-късно и като заместник на Червенков в Министерския съвет. На това ние вярваме. Знаем още, че

Югов е параден човек с навици на провинциален княз, суетен и недалновиден. Следователно грешка беше поставянето му на поста министър-председател след Априлския пленум. Но сега го обвиняват във фракционна дейност и не доказват това."

Две години по-късно през април 1964 г. А. Югов е лишен и от депутатското си място, а през 1972 г. е изключен от БКП. Дълги години той е осъден на политическа изолация. Естественото дълголетие на Антон Югов обаче му позволява да види много промени. Той дочаква частичната си реабилитация, когато двукратно – през 1984 и 1989 г., са му присъдени висши държавни отличия. Първия път е обявен за „герой на социалистическия труд", а втория – за „герой на НРБ". Вече след свалянето на Живков новото ръководство на БКП го реабилитира напълно и политически – на 8 януари 1990 г. е възстановено партийното му членство и той дори е избран за делегат на XIV извънреден конгрес на БКП (30 януари – 2 февруари 1990 г.). Умира на 6 юли 1991 г., малко преди да навърши 87-годишна възраст.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из изказване на пленум на ЦК на БРП (к).
14 август 1947 г.

„След този процес (срещу Никола Петков) не може да става дума за легално съществуване по-нататък на една организация, която е тръгнала по пътя на конспирацията. Самият Петков твърди, че той не е провеждал своя лична политика, а политиката на един колектив. Трябва да се стремим да откъснем техните хора и групи, да ги приближим към ОФ и да им заявим открито, че тяхната организация за в бъдеще едва ли ще може да съществува. Това се отнася и до Парламентарната група, която използва Народното събрание като трибуна за отправяне на апели за борба против ОФ.

Ние нямаме решение по този въпрос, но не бива да има колебание по това, че организацията на Никола Петков не може да бъде третирана по-нататък като легална организация – тя трябва да бъде поставена извън законите.

Опозиция ще има. Основното сега е да запазим единството в ОФ и да спечелим една по-голяма част от опозицията."

2. Из изказване на пленум на ЦК на БКП. 11 февруари 1949 г.

„Както е известно, след разгрома на петковци последва и разгромът на групата на Лулчев, т. нар. социалдемократическа партия – обединена. В процеса се изнесоха фактите, които по категоричен начин доказват, че лулчевци не са никаква политическа група, а представляват едно ядро, което се явява чужда агентура и през цялото си съществуване е вършела престъпление спрямо нашата страна и нашия народ. За тия свои престъпления лулчевци бяха осъдени така, както и петковци. При това положение пита се, трябва ли на тия групи, след като те бяха разобличени, макар че ние формално досега не сме ги разпуснали, да им позволим да поставят свои кандидатури в предстоящите избори за народни съвети и за съдебни заседатели. Преди всичко трябва да се каже, че те самите няма да имат куража да излязат в тия избори. Но аз смятам, че ние и формално не трябва да позволим на тези групи да излязат със свои кандидатски листи в тия избори. Нашите партийни организации по места трябва да следят и ако някъде те се опитат да представят свои кандидатски листи, да ми съобщят. Ние имаме достатъчно законни основания да направим съответните възражения и по този начин да не им позволим да участват в изборите."

3. Из обръщение към служителите на МВР при напускането на поста. 13 август 1949 г.

„Ние трябва да бъдем доволни, че за министър на вътрешните работи нашата партия, нейният ЦК издига др. Руси Христозов, най-близкия помощник на досегашния ваш министър от 9 септември досега, а бих казал и значително преди 9 септември и близък сътрудник на ЦК на нашата партия и до 9 септември.

И позволете ми да бъда така откровен, както винаги съм бил – не се надявайте, че занапред няма да ви тормозя тогава, когато видя, че от служителите на МВР се проявяват нездрави, лоши тенденции, слабости и грешки, не мислете, че вие ще бъдете извън нашия поглед, лично моя и погледа на партията и правителството. Напротив, нас ни освободиха от непосредственото ръководство на ресора, за да можем повече да се вглеждаме в работата на МВР и на другите министерства, навреме да разкриваме известни недъзи и слабости, които се проявяват и които са неизбежни в сегашното развитие. При това МВР, като изключим отговорните министри, като важно министерство, ще бъде под постоянното и непосредствено ръководство на Политбюро, а непосредственото наблюдение на самото Министерство по-рано имаше др. Георги Димитров, сега ще има нашият първи секретар др. Вълко Червенков.

...Др. Христозов е умен, растящ другар, но той, както и много други от нас, не се е напълно освободил, може би правилно подчерта др. Сталин, от тази славянска черта на доброта, на доверчивост, на прекомерно доверие..."

4. Из реч пред окръжна партийна конференция в Благоевград. 22 април 1961 г.

„Вие понякога се стъписвате, като ви кажат или подхвърлят някоя брошурка, че в Македония се правело това или онова. За такова стъписване няма никакво основание. Вие трябва гордо и с открито чело да разобличавате всяка тяхна шовинистична пропаганда и клевета и да им противопоставяте не приказки, а фактите на нашите безспорни успехи, на големите победи на българския народ.

Вие сами отбелязахте, че под влияние на чуждата и особено на югославската пропаганда в Благоевградски окръг, предимно сред някои младежи, има националистични прояви. През м. г., както се посочи и в доклада, във вашия окръг има, макар и отделни, случаи на бягство в Югославия. В някои училища са разкрити малки нелегални групички, които са разпространявали позиви за присъединяването на Благоевградски окръг към Македония. Отделни младежи са изразявали своето недоволство от нашата народна власт...

А що се отнася до това кой какъв се чувства – македонец или българин, позицията на Партията по този въпрос е ясна – всеки да се чувства такъв, какъвто си иска. Но ние няма да позволим да се противопоставят българи на македонци или македонци на българи. Това е нужно само на враговете на социализма. Нашият велик и светъл идеал е не шовинизмът, не национализмът, а комунизмът."

ЛИТЕРАТУРА

Личен архив – Централен държавен архив.

Югов, А. На позорния стълб опозиционните водачи. С., 1946.

Югов, А. Преустройство на държавния апарат и ролята на народните съвети. С., 1948.

Югов, А. За разоръжаване, мир и дружба между народите. С., 1960.

Чанков, Г. Равносметката. С., 2000.

Искра Баева

БЪЛГАРСКИЯТ „ИДЕАЛ ЗА ЩАСТИЕ“ ГЕОРГИ ТРАЙКОВ

Георги Трайков е деец на земеделското движение в България в онзи период от българската история, когато партията на българските селяни хем съществува, хем губи политическите си характеристики, след като БЗНС се отказва от специфичната си съсловна идеология, от своята стратегия и тактика на борба за интересите на селяните и се нагърбва със задачата да изпълнява програмата на друга партия. Водеща фигура на тази партия/непартия е именно Георги Трайков. До голяма степен именно на него БЗНС дължи онова свое дълго и странно съществуване, а и той от своя страна в тези години се превръща в нов земеделски феномен – оказва се най-дългогодишният селски водач, който оглавява БЗНС непрекъснато в продължение на повече от четвърт век, нещо несрещано в историята на земеделското движение преди него, а едва ли някога ще се повтори и в бъдеще.

Преди обаче да бързаме да осъдим Г. Трайков като предател на интересите на българското селско движение, сме длъжни да си отговорим на няколко въпроса. От рода на тези: Дали в годините, когато в България се налага системата на сталинския социализъм, БЗНС има шанс да съществува, ако не се подчини на БКП? Дали ако Георги Трайков не се бе наложил във вътрешнопартийната борба и не бе накарал ръководството на БЗНС да се откаже от съсловната теория, БЗНС нямаше да бъде принуден да се саморазпусне или да бъде забранен, както става с БЗНС–Никола Петков? Дали ако Г. Трайков не беше направил това, нямаше да се намери друг „ляв земеделец“, който да осъществи „трансформацията“ на БЗНС? Отговорите на тези въпроси ще ни помогнат да разберем, че Георги Трайков не е някакъв уникален политик, променил съдбата на една от най-старите български

партии, а просто удобен политически деец в специфично време, наел се с една не много почтена задача, която добросъвестно осъществява според силите и възможностите си.

Доколко Трайков, когато е съдействал БЗНС да се превърне в „казионна" организация, го е правил с искрена вяра в ползата и необходимостта от това, днес е трудно да се прецени. За нас е по-важно, че той нито веднъж публично не е изразил съжаление за стореното. Нещо повече, историческите факти от политическата история на държавния социализъм в България показват, че Г. Трайков е черпил големи облаги точно от маргинализирането на БЗНС. Трайков се превръща в безобидна и незначителна, но абсолютно необходима фигура във върховете на властта, защото трябва да демонстрира „многопартийността" и „демократичността" на системата, да бъде параван на абсолютното господство на БКП. И го прави по такъв начин, на толкова много високи и престижни постове, на толкова формално значителни длъжности, че се превръща в нарицателна фигура. Затова не е случайно, че точно неговото име се появява в отговорите при първото социологическо проучване на настроенията на българската младеж. На въпроса каква е представата им за „щастлив човек" някои младежи отговарят: Георги Трайков – той заема възможно най-високите постове, ползва се от всички облаги на властта, без обаче да носи каквато и да било отговорност за тази власт.

Как едно обикновено селско момче, изминало трудния път на много бегълци от Македония в България, сблъскало се с полицейски преследвания и изявило се в политическите борби на междувоенна България, се превръща в младежкия „идеал за щастие", пък бил той и саркастичен? На този въпрос ще се опитам да отговоря чрез разказ за живота на най-дълго ръководилия БЗНС селски лидер през XX в.

* * *

Георги Трайков, чиято фамилия е Гировски (Трайко е името на баща му), е роден на 2 април 1898 г. в с. Върбени, Леринско, в Егейска Македония (тогава, а и сега в Гърция). Месторождението до голяма степен предопределя и съдбата му, поне що се отнася до неговите първи двадесетина години. Семейството му е естествено свързано с македонското революционно движение, затова за него се оказват съдбовни Балканските войни. Победите, пораженията

и повратите, следващи един след друг в двете Балкански войни, както и при участието на България в Първата световна война, прогонват семейството на Георги Трайков от родните места към България, където отиват, за да живеят като свободни българи.

Георги Трайков се установява в град Варна, доста далеч от родните места, но затова пък в район, където селското движение е много силно и популярно. Революционната закалка, получена в националноосвободителното движение, на новото място се канализира в политическа дейност в рамките на онази партия, която в най-голяма степен отговаря на произхода и вижданията на младия македонски българин. Това е БЗНС, чийто член Георги Трайков става през 1919 г., когато е на 21 години. Времето е бурно, тъй като след двете национални катастрофи българската политическа система изживява сериозни сътресения. Старите традиционни градски партии са отхвърлени от мнозинството избиратели заради вината им за катастрофите, а на преден план излизат радикалните, масовите и популистките партии и движения. В изборите от 1919 г. най-много гласове получава именно БЗНС, може би и благодарение на последователната антивоенна позиция на лидера му Александър Стамболийски, както и на опита на Райко Даскалов да поведе разбунтуваните войници и да обяви България за република. Тези избори дават първата възможност на БЗНС да управлява и да покаже какво на практика означава съсловната теория, формулирана от Стамболийски десет години по-рано.

По време на управлението на БЗНС (1919–1923 г.) Георги Трайков се превръща в земеделски деец от областен мащаб. През 1922 г. той е сред учредителите на Българския земеделски младежки съюз. Изявява се като деен, амбициозен младежки агитатор, притежаващ природна интелигентност. На тези негови качества обръщат внимание във Варна, където, както и във всеки голям град, управляващите земеделци чувстват остра нужда от кадри. Затова, въпреки младежката си възраст, през 1922–1923 г. Трайков оглавява варненската Комисия по приложение на Закона за трудово-поземлената собственост, а едновременно с това е и председател на жилищната комисия във Варна. Административно-управленският опит на Г. Трайков не е дълъг, тъй като управлението на БЗНС се оказва краткотрайно. С конфликта си с традиционните партии, армията, чиновничеството и големите градове земеделците улесняват политическите си противници,

които успяват сравнително лесно да извършат военен преврат на 9 юни 1923 г., да свалят правителството на БЗНС и да убият жестоко министър-председателя.

Г. Трайков показва качествата си на организатор и по време на Деветоюнския преврат. Той е на 25 години, когато оглавява спонтанната земеделска съпротива срещу превратаджиите край гара Гебедже, днешен Белослав, но селските отряди бързо са разбити и разпръснати. Г. Трайков минава в нелегалност, известно време се укрива, но скоро е заловен и изпратен в затвора. Прекарва там няколко месеца, през които комунистите и част от земеделците организират обреченото на неуспех въстание срещу превратаджийското правителство на проф. Александър Цанков през септември 1923 г. След като излиза на свобода при общата амнистия, Г. Трайков продължава земеделската си дейност, като в настъпилото разцепление, противопоставяния и противоборство в БЗНС той все повече клони към левите земеделци, които показват готовност да сътрудничат с комунистите срещу партиите, свалили БЗНС от власт. Той е и сред водещите фигури от Варненски окръг на т. нар. народнофронтовско крило на БЗНС.

През 1924 г. Г. Трайков е избран за секретар на централното ръководство на Земеделския младежки съюз (ЗМС). Така започва общонационалната му кариера като младежки земеделски деец, той пробва способностите си и на журналистическото поприще като редактор на органа на ЗМС в. „Младежко знаме". През периода до следващия държавен преврат от 19 май 1934 г. Г. Трайков работи като земеделски деец във Варненско. През това време той участва и в борбата за политически свободи. През ноември 1924 г. отправя остър протест срещу спирането на в. „Младежко земеделско знаме" до председателя на Народното събрание, министър-председателя, министъра на вътрешните работи и до столичните всекидневници. От написаното в протеста личи, че Трайков знае и разбира кои са демократичните свободи и какво означава свобода на печата. Също толкова сърцато той се бори и срещу опитите да се попречи на ЗМС да проведе конгрес през 1926 г.

Ожесточаването на политическия живот в България, двата преврата и развитието на „студената гражданска война" поделят земеделските дейци на такива, които са склонни да подкрепят управлението, и на други, които преминават във все по-ожесточена

опозиция. Г. Трайков е сред последните, което го сближава с българските комунисти. Това особено силно проличава в годините на Втората световна война, когато по-голямата част от опозиционните дейци предпочитат да заемат изчаквателна позиция, тъй като се съобразяват с успеха на цар Борис III в реализирането на националните стремежи на българите, макар и с помощта на нацистка Германия. Това обаче не се отнася до левите земеделци, към които вече принадлежи Г. Трайков. Те не само се обявяват в опозиция на правителството, но подкрепят идеята на комунистите за въоръжена съпротива срещу властта, присъединила България към Тристранния пакт. През 1943 г. Трайков участва в създаването на нелегалния отечественофронтовски комитет във Варна и дори го оглавява. За известно време е и интерниран за политическата си дейност.

Присъединяването на Г. Трайков към ОФ се оказва съдбовно за по-късната му политическа кариера. От позицията на председател на варненския комитет на ОФ на 9 септември 1944 г. Г. Трайков прочита обръщението-призив по радиото за завземането на властта (което във Варна е направено още предния ден). Тази силна начална изява му дава добри позиции в предстоящите остри политически борби за надмощие както в ОФ, така и между различните крила и групи в БЗНС.

* * *

Известно е, че в нелегалния период на ОФ по-голямата част от дейците и активистите му произхождат от комунистическото движение или най-малкото са негови привърженици. А указанията, които комунистите получават от Москва, са да се подчертава коалиционният характер на ОФ. В това е и шансът на много политици, които по подобие на Г. Трайков принадлежат на други партии и точно заради това са търсени, за да заемат ръководни постове в ОФ и новата държавна машина. Такъв е механизмът, по който Г. Трайков е назначен за пръв областен директор във Варна непосредствено след 9 септември 1944 г. Тази благоприятна позиция му позволява и да оглави излязлата от нелегалност местна земеделска дружба.

Г. Трайков съчетава две важни за онзи период качества. От една страна, той е земеделец, проверен в земеделските борби в продължение на 25 години, затова никой не се съмнява в

привързаността му към земеделската идеология. От друга страна, той е привърженик на сътрудничеството между земеделци и комунисти, което е доказал и пред комунистите като председател на ОФ комитета във Варна. Съчетанието на тези качества го прави привлекателна фигура за онази част от ръководството на БЗНС, която, увлечена в съюзните борби, все по-охотно се подчинява на намесата на комунистите във вътрешните дела на БЗНС. Така може да се обясни избирането му за председател на Управителния съвет на БЗНС на силно оспорваната от привържениците на Никола Петков Национална конференция (със значението на конгрес) от 8–9 май 1945 г.

Интересен детайл, който показва умението на Г. Трайков да се приспособява към променящата се обстановка, дава един личен спомен на участник в следдеветосептемврийските събития. Като областен директор Г. Трайков пристига в края на октомври 1944 г. в Шумен, за да участва в митинг, посветен на „народния съд". В началото той предупреждава, че съдът не трябва да се превръща в акт на възмездие, че трябва да се проявява политическа въздържаност, но когато на площада са изведени обвинените и събралото се множество започва да скандира: „Убийци! Смърт!", той се обръща към околните и казва: „Ами че то народът искал сурови наказания, ние трябва да се съобразим с това!" Тази приспособимост на Г. Трайков ще играе голяма роля в кариерата му.

В земеделските борби – първо между привържениците на д-р Г. М. Димитров (Гемето) и на Никола Петков, а после между тези на Н. Петков и прокомунистическите „леви" земеделци, Г. Трайков не играе значителна роля, той не се включва в острите противопоставяния между защитниците на самостоятелната роля на БЗНС и конформистите, които се съобразяват с ръководната роля на БРП (к). Може би точно това го прави приемлива фигура и за двете спорещи групи и му помага стъпка по стъпка да овладее най-важния пост в БЗНС – този на главния секретар. Г. Трайков успява да го постигне в преломната за българската „народна демокрация" 1947 г.

След разцеплението и създаването на опозиционния БЗНС—Никола Петков Г. Трайков започва борба за овладяване на ръководството на останалия в ОФ БЗНС, чийто главен секретар е Александър Оббов. През първата половина на 1947 г. се оформя противопоставянето Оббов—Трайков, като борба вече сред „левите"

земеделци, но по старата разделителна линия – между тези, които искат да запазят физиономията на БЗНС, и онези, които са готови за нови компромиси с комунистите. След поредица от организационни хватки и словесни битки, през юли 1947 г. Г. Трайков успява да получи надмощие и Постоянното присъствие освобождава Ал. Оббов от поста главен секретар на БЗНС. Позициите на Г. Трайков надделяват и благодарение на това, че той вече е министър на земеделието в първото правителство на Г. Димитров (22 ноември 1946 – 11 декември 1947 г.), какъвто остава до 20 януари 1950 г. Така той може да използва административната власт за издигане на едни и сваляне на други земеделци. Не бива да се подценява и още един фактор за неговата победа – това, че от 1946 г. Г. Трайков е секретар на Националния комитет на ОФ, органа, който БРП (к) използва, за да подчини на волята си другите партии.

Г. Трайков овладява окончателно БЗНС вече след повратното за цяла Източна Европа съвещание в Шкларска Поремба (Полша), където е създадено Коминформбюро и е наложен курсът на ускорена сталинизация. На 27 конгрес на БЗНС, проведен на 28 и 29 декември 1947 г., Г. Трайков е избран на главен секретар на левия БЗНС, който само 2 години по-късно ще остане редом с БКП единствената политическа сила в България. В аналите на земеделското движение този конгрес е записан като повратен. В доклада си Г. Трайков умело подменя вижданията на идеолога на БЗНС Ал. Стамболийски с нови – тези в духа на променената реалност. Той заявява: „Има ли един между нас, който да се съмнява, че ако Стамболийски би бил жив днес, при днешната международна и вътрешна обстановка, той не би бил отявлен, твърд и праволинеен социалист?“ Така перфидно започва отказът на БЗНС от собствена идеология. Той е заявен и в резолюцията: „Конгресът възприема новите програмни начала на ОФ за установяването на трудово-демократическо социалистическо общество в нашата страна, което ще премахне окончателно експлоатацията на човек от човека и ще осигури благоденствието и всестранния напредък на трудещия се български народ“. Това е цената, която БЗНС трябва да заплати, за да остане в политическия живот. Но отказът от идеология лишава Съюза от политически характеристики и го превръща в административен придатък към управлението – запазени места за

земеделците в парламента, в правителството и в местните органи на властта.

Идейната еволюция на БЗНС под ръководството на Г. Трайков завършва на заседанието на Върховния съвет на БЗНС, проведено почти година по-късно – на 30 октомври 1948 г. Там главният секретар прочита доклад, многозначително озаглавен „Открито и смело – по пътя на социализма!“. В него Г. Трайков обосновава защо съсловната теория вече не отговаря на духа на новото време и маркира новите три принципа за дейността на БЗНС. По думите му те са следните: А1. БЗНС... е организация на дребни и средни селяни. В редовете на Земеделския съюз нямат място кулашко-капиталистическите елементи; такива елементи не се допускат до ръководствата на дружбите; 2. Просвещаването и превъзпитанието на неговите членове... в духа на народната демокрация и социалистическото строителство; 3. БЗНС приема ръководната роля на работническата класа и нейния челен отряд – Комунистическата партия, като необходимо условие за успешното изграждане на социализма в нашата страна“. С това приключва „историческата“ мисия на Г. Трайков – да превърне БЗНС от политическа партия в придатък към политическата система на държавния социализъм. Оттук нататък му предстои държавна кариера.

* * *

В годините на „чистия сталинизъм“ в България – 1949–1953 г., Г. Трайков остава неизменно на високи държавни постове, но изживява и трудни моменти. Когато започват масовото кооперииране, комунистите предпочитат да си върнат контрола над министерството на земеделието, затова лидерът на „младшия“ партньор БЗНС получава по-почетни, но по-малко реално политически постове – той е постоянен заместник на министър-председателя в шестте правителства между 20 юли 1949 г. и 23 април 1964 г. С налагането на българския сталинизъм при Вълко Червенков се появяват и съмненията в необходимостта да съществува втора партия, макар БЗНС да се е отказал от своята идеология. За сравнение е достатъчно да се огледаме как стоят нещата на Балканите, където през този период изчезват всички партии освен комунистическата, в това число и селските (за разлика от Централна Европа).

Разсекретените през последните години архиви позволяват да се надникне в скритите отношения между двете партии. Подчинеността на БЗНС е известна, но степента на намеса във вътрешните ѝ работи изненадва. Ето един пример. На 27 юни 1949 г. по инициатива на Политбюро на ЦК на БКП е свикано съвместно заседание с Постоянното присъствие (ПП) на БЗНС. Повод е опитът на Г. Трайков да извърши значителни персонални промени в ПП, като извади от състава му 5 души, трима от които са министри. В. Червенков поставя въпроса ясно: „Позволете, ние няма да стоим настрана. Щом сами не се вразумявате, ще се намесим. Това не е само ваш въпрос... Другарят Георги Трайков трябва да си даде сметка, че в отношенията си с нас той не може да допуска подобни прояви на несъгласуване и незачитане. Ние това няма да търпим... Може би другарят Георги Трайков иска да създаде БЗНС като една политически толкова крепка, дисциплинирана партия, с такива школувани кадри, каквато е БКП? Може би той иска да дели с нас, комунистите, мегдан, да дели с нас ръководството на страната, да ни конкурира? Странна и безнадеждна мисъл, ако такава у него има. По-голяма пакост за БЗНС той едва ли би могъл да измисли.“ Този пример е напълно достатъчен, за да се разбере до каква степен БКП контролира дори и кадровата дейност на БЗНС.

Опитите на Г. Трайков за самостоятелност, макар и само в рамките на БЗНС, засилват неприязненото отношение на В. Червенков към съществуването на БЗНС изобщо. Тогава БЗНС е определян като „котерия, а не съюзник“, а неговото съществуване вече „едва ли е необходимо“. Лично за Г. Трайков сталинизмът се изразява в грубото отношение към него по време на заседания на правителството както от страна на Червенков, така и на Антон Югов, а за БЗНС – в поставяне под въпрос на единствената останала ѝ политическа функция – да представя българското земеделско движение по света, да кани и приема чужди земеделски делегации. Червенков грубо изразява подозренията си, че Г. Трайков може би възнамерява да прави нещо като земеделски интернационал, което освен всичко друго е твърде далеч от истината. И в този момент се появява надеждата за положителна промяна в лицето на Тодор Живков, секретар на ЦК на БКП. Г. Трайков му се оплаква от отношението на В. Червенков, а Живков като политик-реалист вижда ползата от паралелното съществуване на БЗНС

именно във възможността на „втората" партия да поддържа контакти с некомунистически организации от цял свят и по този начин да служи на българската външна пропаганда.

Близостта на Г. Трайков с Т. Живков се засилва видимо след Априлския пленум от 1956 г., който открива пътя на Живков към властта в БКП, а оттам и в България. Затова не е изненада активността на Трайков в подкрепа на Живков и в отношенията с други партии. В средата на 1957 г. например, когато в БКП се оформя опозиция срещу Живков, Г. Трайков иска специална среща със съветски представители (от СИВ), за да ги предупреди за интелектуалното раздвижване („Това е втори кръжок „Петьофи"... аз съм съюзник и това ме боли... че в партията съществуват такива опасни явления"). На забележката на присъствалия на разговора Станко Тодоров Трайков отговаря буквално: „Аз си зная работата. Те, където е необходимо, ще направят съответната информация." Така Трайков разбира необходимостта да бъде лоялен лично към Т. Живков и да му осигури помощ от КПСС.

Дългите години на Живковото управление в България съвпадат с върха в държавната кариера на Г. Трайков. От 17 март 1962 г. той е съпредседател на Президиума на Народното събрание, което е най-висшият пост в тогавашна България, а от 12 март 1966 до 18 май 1971 г. той е едноличен председател на същия орган, което го прави единствен държавен глава. Това е периодът, когато неговата дейност – държавни посещения навсякъде по света, приемане на най-високи чужди делегации, подписване на поздравителни телеграми, новогодишни поздравления до българския народ по радиото и телевизията формират образа му в съзнанието на младото поколение българи като „идеал за щастие". Всички облаги на висшата власт без никаква отговорност, която често вгорчава удоволствието от властта. Това е и времето на най-бурната международна дейност на БЗНС, когато той става организатор на световни срещи на аграрни партии и движения за мир, каквато е Софийската международна среща от 23–24 октомври 1971 г. Високата оценка за дейността на „съюзника" БЗНС и на неговия лидер Г. Трайков е изразена в думите на Т. Живков от 26 май 1965 г., казани пред съветска делегация: „В международното аграрно движение те (БЗНС) играят ролята един вид на КПСС... в Латинска Америка, Африка и другаде." За онова време това е равнозначно на възможно най-високата похвала.

Известна промяна, но не по същество, настъпва за Г. Трайков, след като през 1971 г. е приета новата конституция на НРБ. С нея се създава нов най-висш орган – Държавен съвет. Известно е, че конституцията се прави според изискванията на Т. Живков, който чрез този нов орган трябва да стане пълновластен и неоспорим български държавен глава. Но може би за да се спази видимостта за някаква демократичност, когато ЦК на БКП обсъжда разпределението на новите държавни постове (6 юли 1971 г.), Т. Живков предлага новият орган да се оглави отново от Г. Трайков. Това не обърква никого и от изказванията на членовете на ЦК проличава, че постът е създаден *за* и трябва да бъде зает *от* Живков, а на Трайков е определено действително полагащото му се място – на представителен церемониалмайстор. Той е предложен и по-късно избран за заместник-председател на Държавния съвет. На този пост той остава до 1 ноември 1974 г., малко преди да почине.

Как се чувства един земеделец в системата на държавния социализъм от съветски тип? Отговор на този въпрос могат да ни дадат някои детайли от личния и семейния живот на един от най-честваните и награждаваните български държавни дейци Г. Трайков.

Г. Трайков има трима синове, родени в периода между двете световни войни. И не може да се пропусне многозначителният факт, че само един от тях, най-големият Хараламби Трайков, се опитва да продължи дейността на баща си в БЗНС. Може би защото влиза в БЗНС през 1944 г., когато перспективите пред Съюза все още изглеждат светли. Другите двама – Евгени и Боян, стават членове директно на управляващата БКП, като най-малкият успява да се изкачи високо в партийната йерархия и посреща 10 ноември 1989 г. като член на ЦК на БКП. Политическият избор на синовете на Трайков говори достатъчно ясно за неговото собствено виждане за мястото и ролята на БЗНС. Той не го крие от ръководството на БКП и на една от съвместните срещи на ръководствата на двете партии призовава: „Когато дойде моментът за прекратяване дейността на БЗНС, бъдете любезни да ни приемете в партията."

Житейският път на синовете затвърждава облика на бащата като олицетворение на българския „идеал за щастие". И тримата заемат престижни позиции в държавната администрация. Хараламби Трайков преминава през постовете главен редак-

тор на в. „Земеделско знаме", заместник-председател на Съюза на българските журналисти, заместник-министър на външните работи и завършва живота си при автомобилна катастрофа през 1973 г. като министър на информацията и съобщенията. Евгени прави кариера като дипломат, и то в търговски представителства. А Боян е изпращан като кореспондент във Варшава и Париж, бил е заместник-председател на Комитета за радио и телевизия, член на ръководството на Комитета за култура с ранг на заместник-министър, председател на Съюза на българските журналисти, а от 1981 г. до 1989 г. и директор на Българската телеграфна агенция. Българското общество е наясно, че тези завидни кариери се дължат не на личните им качества, а на обстоятелството, че са синове на Г. Трайков. Така и в този случай земеделският лидер дава образец за семейственост, по който върви и най-близкият му политически съюзник Т. Живков. А погледнато отстрани, това показва ерозията на обществения морал, на което българите реагират с нарастващ брой вицове за семействата на недосегаемите инак величия.

В края на живота си Георги Трайков може да се похвали с много неща – че е оглавявал БЗНС повече от 25 години и че през 1974 г. е станал негов почетен председател, че през 1963 г. е получил Международна ленинска награда за мир, че два пъти е бил обявен и за „герой" – първия път през 1963 г. става „герой на социалистическия труд", а втория през 1968 г. – „герой на НРБ". Той наистина приключва живота си „щастливо" – на 14 януари 1975 г. умира сред официални почести. А това, че обществото го възприема повече като комична фигура, няма да има никакво значение още поне 15 години.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из статия „19 ноември", в. „Земеделски глас" – Варна. Ноември 1922 г.

Няколко дни ни делят от великата дата, когато българският народ ще произнесе присъдата си над ония бивши негови управници, които мимо волята му го изпратиха на бойните полета да гние в окопите гол, бос и гладен. Те изложиха неговото тяло на разкъсване и върху неговата още несъсирена

кръв издигнаха палати, откриха нови банки, създадоха охолен живот за себе си и за своите партизани. На 19 ноември ще получат възмездие тия, които оставиха части от телата си по тракийските, добруджанските и македонските полета. Ще получат възмездие майките и жените, които продължават за носят черни кърпи за техните загинали синове и мъже, и децата, които никога не ще прежалят изгубените си бащи. На 19 ноември ще бъдат наказани палачите на падналите при Одрин, Булаир, Чаталджа и Владая.

2. Из статия „Бъдете смели, непоколебими и възторжени борци!". 6 декември 1926 г.

Какви са основанията на днешните властници да не позволят свободен живот и проява на селската младеж – ние не знаем. Обаче дължим да заявим пред общественото мнение, че сме организация, която съществува по силата на установени закони в тая страна и всяко посегателство и тормоз върху организацията и нейните права е едно погазване на най-върховните права на човека и нарушение на основния закон – конституцията. Във времена като днешните, когато страната ни се нуждае най-много от мир и спокойствие, все още се намират управници, които не тачат свободите на гражданите. Време е вече, когато всички трябва да се замислим, че по пътя на грубото насилие България не ще дочака по-светли бъднини.

3. Обръщение до сдружените земеделци по радио Варна. 9 септември 1944 г.

„Вчера работниците и селяните от Варна, Варненска и Провадийска околия се вдигнаха като един и установиха властта на ОФ. Призовавам всички членове на БЗНС от цяла България да се вдигнат като един с оръжие в ръка и заедно с работниците и другите социални групировки на ОФ да вземат властта във всички селища на отечеството. С общи усилия нека изградим една мощна, силна и независима демократична България."

4. Из доклада пред Националната конференция-конгрес на БЗНС. 8–9 май 1945 г.

Ваш повелителен дълг е да подчертаете ясно и категорично пред обществото и народа, че сдружените земеделци стоят решително под знамето на ОФ и че те са решени да се справят с всекиго, който излиза от тяхната среда и се мъчи да руши единството на ОФ. И да си кажем откровено и категорично, да разберат и фашистите, че в никой случай, за нищо в света те не са в състояние да разрушат единството на българския народ, единството на ОФ и че ние сме решително готови, единни и сплотени да водим борба срещу фашизма, единни и сплотени да отстояваме навсякъде и всякога каузата, националните интереси на българския народ.

5. Из доклада пред 27 конгрес на БЗНС. 28 декември 1947 г.

Другари! Ние знаем, че поради пропагандата на нашите врагове, поради недоразумения, а ако щете и поради лош подход на самите кооператори, има много малко сдружени земеделци в ТКЗС. Но ние сме убедени, ние сме сигурни, че скоро нашите сдружени земеделци не само ще влязат, но и ще станат инициатори и ръководители на ТКЗС... Ако Александър Стамболийски би бил днес жив, то той всецяло би ликвидирал с тогавашните свои полумерки по отношение на монарха и кожодерите и с пълно съзнание би бил днес най-твърдият и убеден осъществител на идеите на ОФ. Има ли един между нас, който да се съмнява, че ако Стамболийски би бил жив днес, при днешната международна и вътрешна обстановка, той не би бил отявлен, твърд и праволинеен социалист?

Подчертавайки това, другари, аз искам да ви кажа, че ако ние сме поели по пътя на социализма днес, ако ние на тоя конгрес решаваме решително да тръгнем по този път, то това го правим първо и преди всичко затуй, защото за това ни е подготвил великият наш учител Александър Стамболийски... Другари, да сме наясно. Бъдещето на света е към социализма. Откъдето и да тръгнем – както се казва, всички пътища водят към Рим, – разберете, всички пътища водят към социализма.

6. Из доклада на Г. Трайков на 30 конгрес на БЗНС. 25 април 1962 г.

Днес нашият Съюз е единен и сплотен, няма вече никакви „крилца" и „перца", с които по-рано беше прословута нашата организация. Има един БЗНС, кръвно свързан с делото на социализма... Когато говорим за единството и дейността на БЗНС, за този народнополезен процес на приобщаване дейците на бившата опозиция, ние трябва да подчертаем, че не бихме постигнали това сами, без помощта на БКП... Днес ние под ръководството на Партията вървим дружно към пълната победа на социализма в нашата страна... Доверието между нашите братски организации е истинско и пълно както никога досега.

7. Из изказване на съвместно заседание на Политбюро на ЦК на БКП с Постоянното присъствие на БЗНС. 18–19 март 1971 г.

„Ръководството на селската партия в Полша например открито заявява, че ако ние отидем на сближение с комунистите, това ще засегне нашия авторитет. Но ние доказахме, че колкото по-близки ставаме с комунистите, толкова повече нараства авторитетът на БЗНС не само вътре в страната, но и навън... Що се отнася до това какво ще стане с БЗНС, искам

да уверя Политбюро и да кажа, че няма сдружен земеделец, който да живее с мисълта за вечно съществуване на БЗНС. Нашата претенция и моята лична – аз това съм казвал много пъти – е, когато дойде моментът за прекратяване дейността на БЗНС, бъдете любезни да ни приемете в партията. С нашата дейност сега ние подготвяме комунисти... Аз заявявам тук – имам предвид тези, които си позволяват да ни клеветят, че ние нищо не сме направили без партията. Ние сме доволни от партията, от нейната линия. Тя ни помогна да дадем пенсии и на такива, които бяха сгрешили."

8. Из словото на Г. Трайков по случай 60-годишнината на Т. Живков. 6 септември 1971 г.

„На другаря Тодор Живков принадлежи най-голямата заслуга за възстановяване и по-нататъшно развитие на ленинско-димитровската политика на БКП към нейния съюзник – БЗНС. Той творчески обобщи и изясни въпроса за отношението на Партията към съюзника в изграждането на зрялото социалистическо общество. Неговото искрено, братско отношение към БЗНС, към борбите му в миналото и приноса му като съюзник на Партията в строителството на социализма са от голямо значение за развитието на учението за работническо-селския съюз, за укрепване на комунистическо-земеделското единство, за крепката морално-политическа сплотеност на българския народ. Това издигна ролята и престижа на БЗНС както вътре в страната, така и сред селските партии и организации в целия свят."

ЛИТЕРАТУРА

Трайков, Г. БЗНС – активен борец за делото на социализъм и мир. С., 1962.
Трайков, Г. Статии, речи, доклади (1922–1968 г.). С., 1968.
Трайков, Г. Избрани съчинения (статии, речи, доклади) в 2 тома. С., 1985.

Илияна Марчева

„ПРОСВЕТЕНИЯТ АБСОЛЮТИЗЪМ“ ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА

Людмила Живкова е уникално явление в българската културна история, доближаващо се до представата за „просветения абсолютизъм“. Дъщеря на установилия лична власт комунистически лидер Тодор Живков, Людмила Живкова оглавява през 70-те години културната политика, използва явните и скрити механизми на управление, за да реализира своите виждания. А те са смесица от идеи от индийската философия и от марксистката реторика, пречупени през призмата на българските културни традиции и новите тенденции в политическото мислене в Европа по това време. Схващанията и политиката на Л. Живкова, в които се проявява нейната мегаломанска и мисионерска страст, отразяват познания още при формирането на модерната българска култура стремеж за приобщаване към европейските културни стандарти, както и за отстояването на българската културна значимост.

Според Л. Живкова България може да се превърне в „център на синтез на цивилизации и култури“ и да съдейства за формиране на общо планетарно съзнание, способно да прониква, разбира и утвърждава хармонията, красотата и съвършенството на света. Тези виждания са плод на увлечението на Живкова по Агни (огнена) Йога, по „Тайното учение“ на Е. Блаватска и по други езотерични философски учения с индийски произход. През 70-те години те са експонирани пред обществото и влизат, макар и завоалирано, в управленския речник на социалистическа България не само поради властовите и личните позиции на Живкова, а и защото се оказват в унисон с новите задачи на вътрешната и външната политика на България тогава.

Държавният социализъм не успява да надделее в икономическото съревнование със Запада по задоволяване на материалните

потребности на населението, затова акцентът върху духовността се оказва подходяща защита срещу неблагоприятни сравнения. Възпитаването на българското общество във високи естетически критерии намира и идейно-политическо оправдание. В началото на 70-те години БКП приема програма за изграждане на развито социалистическо общество (термин, заместил комунизма), което предполага да се работи и за формиране на съзнанието на новия човек – строител на това общество, предан на делото на партията в условията на научно-техническия и потребителския бум, идващ от Запад.

Времето на Л. Живкова е белязано от подобряване на политическите, икономическите и културните контакти между страните от Източния и Атлантическия блок. След две десетилетия открита конфронтация, съдържаща и заплахи за горещ конфликт, от средата на 60-те и през 70-те години Великите сили и водените от тях нации в Европа започват да търсят формули за мирно съвместно съществуване, разбирателство и сътрудничество. Този феномен в международните отношения е известен като Хелзинкски процес по името на проведената през 1975 г. във финландската столица международна среща на най-високо равнище, на която се подписва Заключителният акт за сигурност и сътрудничество в Европа. С развитието на Хелзинкския процес нарастват ролята и значението на културния диалог за разбирателство между народите от двете страни на „желязната завеса". Увеличават се възможностите и на малките народи да внесат свой принос в него, преди всичко със своите културни контакти. Така Л. Живкова се оказва нужният човек на нужното място и в нужното време, за да може да осъществи делото си с важни, многопосочни, макар и краткотрайни, последици за развитието на българската култура.

* * *

Людмила Живкова е родена на 26 юли 1942 г. в София, в семейството на комунистическия функционер Тодор Живков. Фактът, че баща ѝ ще оглави БКП, до голяма степен предопределя развитието и изявите на Людмила, нейната убеденост, че няма невъзможни неща, дързостта ѝ да замисля грандиозни проекти, фанатизма ѝ при внедряването на собствените си религиозно-философски принципи в културния живот.

Тя завършва средното си образование в София в гимназия с преподаване на руски език и през есента на 1961 г. се записва в специалност история в тогавашния Философско-исторически факултет на СУ „Кл. Охридски". По времето, когато баща ѝ застава начело на управляващата БКП и се стреми към пълен контрол върху партийния и държавния апарат, Людмила е все още свита, малко стеснителна девойка, която гледа да не се отличава от връстниците си. Сред научните и културните среди, в които тя се движи, цари оживление, породено от поредната вълна на десталинизацията. Официално са заклеймени догматизмът и схематизмът, вулгаризацията на господстващата марксистка идеология в областта на науката, културата и обществената мисъл. Нещо повече, БКП се насочва към националното и патриотичното като по-подходящ от класовата реторика щит срещу „вредното" идеологическо влияние на „Запада". В такава разбунена духовна атмосфера Живкова успешно завършва следването си през февруари 1966 г. и постъпва на работа в Института по балканистика при БАН. Първоначалните ѝ амбиции са насочени към науката, за което ѝ помагат редица услужливи историци. През периода 1966–1971 г. подготвя и защитава дисертация, посветена на англо-турските отношения през 30-те години на XX в., участва в международни научни форуми у нас и в чужбина, пише впечатляващо голям брой обемни научни статии и студии по темата на дисертацията си.

Междувременно Живкова вече има зад гърба си два брака и две малки деца от всеки. Тя е усетила удоволствията на достъпния за малцина политически привилегировани лукс в условията на хроничен дефицит на стоки и услуги за огромната част от обществото. Готова е да приеме в пълна мяра положението си на дъщеря на първия човек в държавата.

В края на 1971 г. Л. Живкова влиза и в политиката. След смъртта на майка си, д-р Мара Малеева, през есента на същата 1971 година Людмила е вече първата дама в политическата йерархия, затова тя започва да придружава в чужбина и у нас баща си Т. Живков, новопроизведен за „президент" на България с новата конституция от 1971 г. като председател на Държавния съвет. Според разбиранията си за престиж кариеристичните фаворити на Живков насочват Людмила първо към синекурната длъжност заместник и първи заместник-председател на Комитета за приятелство

и културни връзки с чужбина. Този пост предполага пътувания из чужбина с държавни средства, което отговаря на нагласите на Живкова за лек, комфортен живот на некоронована принцеса.

Живковите любимци, сред които се открояват Иван Абаджиев и Венелин Коцев, имат и други планове. За да впечатлят Живков и да спечелят благоразположението му, те превъзнасят способностите на дъщеря му. Затова на 31 декември 1971 г. 29-годишната Людмила е назначена за заместник-председател на Комитета за изкуство и култура (тогава председателстван от Павел Матев). По силата на същата логика само след година тя е утвърдена за първи заместник-председател на Комитета. За всички е повече от ясно, че дъщерята на Живков, макар формално да е заместник-председател, всъщност е истинският негласен ръководител на Комитета за изкуство и култура. Още повече, че тя започва управленската си кариера плахо, но с амбиция да се докаже.

В началото на 70-те години в Европа и в България стават събития, които изваждат Живкова от положението на представителен фигурант при определянето на културната политика и дооформят възгледите ѝ за културното развитие. За тази метаморфоза допринасят и някои житейски обстоятелства.

Хелзинкският процес от началото на 70-те години създава в Европа атмосфера на активни международни преговори, поражда дух на разширяващо се доверие между страните с различни обществено-икономически и политически системи. В рамките на инициативите на Източния блок България също активира външнополитическите си изяви в Европа и по-специално на Балканите. Затова не е случайно, че Живкова подема международна културна акция за отваряне на България към света, за популяризиране на нашите културни постижения, за запознаване и за оценка по достойнство от цивилизационни (а не от класово-партийни) позиции на културните феномени в западноевропейската цивилизация. Л. Живкова не е фанатичка на комунистическите постулати, а атмосферата на 60-те години ѝ дава възможност да възприема културните явления с очите на просветен ценител.

Първите прояви на Живкова са срещи-разговори с министри на културата на страни от Европа, Азия и Африка. Посещенията в чужбина са сред постоянните ѝ изяви, те я карат да обърне внимание на формите и методите за разпространение на българската култура – стара и съвременна. Израснала сред тогавашния

български елит, познаваща само лукса и неограничените възможности, които дава произходът, Живкова бързо преодолява комплекса за провинциализъм, когато става дума за пропагандиране на българските културни постижения. Тя насърчава пътуванията на големи изложби на българско изкуство из цял свят, организира многобройни международни симпозиуми, културни и научни форуми в България: конгрес по българистика, международни писателски срещи и други. По нейна инициатива се разкриват нови български културни центрове в чужбина.

Активната, дори прекалено активната международна културна дейност, при която са установени връзки и контакти с над 100 страни, става отличителна черта от културната политика на Живкова. Предпочитаните от нея страни са Индия, Мексико и Япония. В тях Л. Живкова установява контакти на най-високо държавно равнище, водена преди всичко от разбирането си за цивилизационните връзки на тези страни с България. Особено чести и интензивни са посещенията ѝ в Индия – родината на изповядваната от нея философия на Агни Йога. Там след смъртта ѝ Факултетът по славянски филологии към Делхийския университет е наречен „Людмила Живкова".

Постоянните посещения в чужбина карат Л. Живкова да сравнява материалната база, състоянието на сградния фонд на културата у нас и в по-напредналите западни страни. Съпоставката не е в полза на България. Затова тя насочва усилията си към увеличаване на материалния фонд на културните институции, насърчава нанасянето на окръжните музеи в сгради – паметници на културата, открива галерии за изящни изкуства в различни градове на страната. Нарастването на материалния фонд на българската култура, неговата престижност, разпространението му по цялата територия на страната става друга водеща линия в културната ѝ политика. Нещо повече, тя се опитва да осигури престижни сгради за нуждите на българската култура и в чужбина. По нейно време българското правителство купува и превръща в културен център къщата на световноизвестния учен Лудвиг Витгенщайн във Виена, а в Париж са осигурени няколко ателиета за специализиращи във френската столица млади художници.

Третата насока в ръководството на културата при Л. Живкова е свързана със семейната страст на Живкови към често реформиране на структурите и органите на управление. Настъпват

промени в ръководството на обществените процеси в България. С приемането на новата програма на БКП през 1971 г. започва да се говори за принципи на научност в управлението на обществото като гаранция за модернизиране според съвременните тенденции. В областта на културата принципите на научност се съчетават и с пропагандирането от средата на 60-те години на обществено-държавното начало в управлението. Живкова налага модата за „научност в управлението" и подкрепя предложенията за обогатяване на формите на държавно-общественото начало в културата. През март 1972 г., освен за първи заместник-председател на Изпълнителното бюро на КИК, Живкова е избрана и за председател на новоучредения съвещателен орган – Съвет на председателите на творческите съюзи. Промените в управлението на културата с нищо не накърняват водещите позиции на Живкова, нейното всесилие, което се дължи както на неограничените възможности на баща ѝ да одобрява решенията ѝ, така и на многобройните подчинени, които изпълняват волята на дъщерята, вероятно не само за да се харесат на бащата, но и за да осъществят свои виждания за българската куллтура.

В Съвета на председателите Л. Живкова подема инициативи в подкрепа на младите таланти, опитва се да включи интелигенцията в управлението на културата. Тя започва да институционализира приятелските си връзки с редица изтъкнати или начинаещи интелектуалци от литературата, историята, изобразителното изкуство. С тях се сближава по време на неформалните сбирки, организирани в дома ѝ всеки петък в края на 60-те и началото на 70-те години. Там се срещат доайенът на българското изобразително изкуство Дечко Узунов с младите Любомир Левчев, Александър Фол, Светлин Русев и др. Много от тези творци заемат покъсно ръководни постове в структурите на КИК. Флиртът между Людмила и интелигенцията, искрен от нейна страна, е често неискрен от страна на интелектуалците. Покровителството на хората на изкуството и културата, което явно ѝ допада, е друга характерна черта в провежданата от нея културна политика.

Въпреки претрупаната програма на Л. Живкова в КИК от нейно име излизат научни студии върху политиката на Англия на Балканите през 30-те години и в навечерието на Втората световна война. Три години след като е защитила дисертацията си, Л. Живкова е избрана за старши научен сътрудник в Института

по балканистика при БАН. Научните ѝ интереси се променят рязко. Общуването с учени античници като Иван Венедиков, Александър Фол и други, както и запознаването ѝ с индийската философия пренасочват научните ѝ занимания към античността и към изкуството на древните траки. Преориентацията ѝ продължава и след като е избрана за старши научен сътрудник в Института по балканистика: през есента на същата 1974 г. Живкова специализира изкуствознание в Московския държавен университет.

Новите интереси на Живкова я подтикват да подкрепи голямата изложба на тракийското изкуство по българските земи, представена в Париж, Виена, Лондон, Ню Йорк, Токио. Тя не само пропагандира българския принос в световната цивилизация, но съдейства за утвърждаване на тракологията като клон от античната история, в която българските учени имат водещо място. Скоро след изложбата на тракийското изкуство по света тръгва и изложбата „1000 години българска икона“ – поредно доказателство за приноса ни в световната култура.

Междувременно Л. Живкова претърпява тежка автомобилна катастрофа, която заедно с другите житейски неудачи (видим дискомфорт в семейството, неудовлетвореност от взаимоотношенията с интелектуалците, стремящи се към ползите от нейното благоразположение, сблъсъка ѝ със смъртта) окончателно я спечелва за идеите на йогизма, езотериката, будистката философия. Неин учител в Агни Йога и в теософското учение на Е. Блаватска става известният писател, естет, но и правоверен кадър на ЦК на БКП Богомил Райнов. При пътуванията си Живкова започва да купува езотерична книжнина, която задълбочено изучава, сближава се с феноменалната пророчица Ванга, с последователи на Блаватска в СССР. Обладана е от фанатична вяра в идеите за добро, красота, хармония, в неограничените човешки възможности за проникване в Космоса и дори в отвъдното. Йогизма с аскетичните му предписания тя приема като стил на живот: спазва вегетарианска диета, доведена до крайност (почти не се храни, пие чайове, носи тюрбан с убеждението, че предпазва интелектуалните си сили, които слънцето отнема).

Л. Живкова използва механизмите и лостовете на властта, за да пропагандира и реализира културна политика, способна да преобърне съзнанието на хората в духа на учението на Агни Йога. В това тя като че ли намира истинското си призвание, собствен

почерк в ръководството на културата. Толерантна, умееща да се вслушва в чуждо мнение, дълго попивала внушенията на интелектуалното си обкръжение, Живкова вече иска сама да формулира идеи и насоки, да бъде интелектуалка наравно с интелектуалците. А не само да ги покровителства, като им съдейства в реализиране на научни публикации, художествени изяви или урежда битовите им проблеми.

Превръщането на философията на Агни Йога в мотив за официална културна политика се оказва трудна задача, дори за дъщерята на първия човек в държавата. Превъплъщаването на идеите на теософското общество на Блаватска и Агни Йога, подозрителните контакти на Живкова с водачи на будистки секти не се гледат с добро око не само от някои от най-близките сътрудници на Живков като Милко Балев, но и от Кремъл – ръководния център на Източния блок. Въпреки почти неограничените възможности да прокарва своите виждания, макар и да е в отлични отношения със семейството на генералния секретар на ЦК на КПСС Л. Брежнев, Л. Живкова е принудена да спазва едва ли не конспиративност и да камуфлира религиозните си идеи с разпространената официална реторика. Но подобно поведение води Живкова до видима нервност и припряност, дори агресивност, която прави впечатление на всички, общували с нея в онези години.

Претворяването на принципите на Агни Йога в живота става основна задача в културната политика на Живкова през третия ѝ, най-активен период – от 1 юли 1975 г., когато официално застава начело на КИК, до смъртта ѝ на 21 юли 1981 г. Тази самоналожена мисия придава нови нюанси и размах на ръководството на културната дейност. Водеща става идеята за културата като мост между народите. В този поток на културна пропаганда трябва да се открои българският принос в развитието на цивилизации и култури. Чрез културата да се развива планетарно мислене, да се формира гражданинът на света.

Култура, способна на такава роля, според Л. Живкова е елитарната. В това отношение тя е типична представителка на управляващата комунистическа каста, която разглежда високата култура, чистата духовност като средство за внедряване на комунистическо съзнание, способно да пренебрегне несгодите на битието в името на високата идея. В унисон с просветителските си разбирания и очакванията на обществото, с възможностите на

партийно-държавната машина да ръководи културните процеси тя настоява за дългосрочна комплексна програма за естетическо възпитание, за „всестранно задоволяване на духовните потребности на трудещите се". Такава програма е приета на VII пленум на КИК (6 декември 1975 г.) под название „Всенародна програма за естетическо възпитание".

На III конгрес на културата (май 1977 г.) Живкова е преизбрана за председател на преименувания Комитет за култура (КК). Междувременно към него са включени Комитетът за телевизия и радио и Комитетът по печата, така че правомощията ѝ в областта на пропагандата, контрола върху културния процес и разпространението стават огромни. Появяват се нови административни структури към КК – Централно управление на седемте производствено-творчески организации*, Национален научно-информационен център, Научноизследователски институт за култура, Национален институт за паметници на културата, Национална гимназия за древни езици и култура. КК се превръща в суперминистерство. Живкова концентрира в свои ръце ръководството на всички сфери на културата, позициите ѝ в управлението нарастват неимоверно. Тя може да разгърне идеите си за подобряване на материалната база, международните връзки и естетическо възпитание. Още повече, че през 1979 г. тя вече е и член на Политбюро. Така се затвърждава общественото убеждение, че всесилният Живков я готви за свой заместник.

Мълниеносното издигане на Живкова е посрещнато неоднозначно от интелигенцията и от обществото. Но тя е обладана от стремежа да се доказва, подкрепена от обкръжението си и от идеите, които се чувства призвана да реализира. Архитектурно-историческите комплекси в страната се множат, разширяват се и се модернизират Народната библиотека и Народният театър в София, роят се нови държавни специализирани театри в провинцията. Подхванато е строителството на Народен дворец на културата. Живкова започва да реализира идеята си сградата

* Става дума за Комитета по печата, Българско радио, Българска телевизия, Държавно обединение (ДО) „Българска кинематография", ДО „Български театър", ДО „Пластични изкуства, културно наследство и библиотечно дело" и Център за художествена самодейност.

на Съдебната палата да се трансформира в нов, Национален исторически музей, където да се излагат всички най-ценни, с национално значение археологически, етнографски и исторически предмети, иззети от музеите от страната. Живкова настоява да се изгради Музей за чуждестранното изкуство в столицата. Някои от тези проекти са реализирани след смъртта ѝ.

В края на 70-те и началото на 80-те години Живкова вплита своето име и енергията на подвластните ѝ институции за няколко начинания със стратегическо значение в обществения и културния живот – стартира Комплексната дългосрочна програма за естетическо възпитание, която трябва да съдейства за изграждане на многостранно развити, а в перспектива – всестранно развити личности, Международната детска асамблея „Знаме на мира", както и всенародните чествания по случай 1300 години от основаването на българската държава. Тези инициативи са изцяло повлияни от религиозните убеждения на Живкова и носят белега на идеите на Бялото братство, на Тайното учение на Блаватска и на нейните последователи семейство Елена и Николай Рьорих. Програмата за естетическо възпитание, детската асамблея, честването на 1300 годишнината на България отразяват самочувствието на Людмила, повярвала в своята неограничена сила и възможности да претвори идеите, които изповядва. Неслучайно духовно близките ѝ приятели свидетелстват, че Живкова е била фанатично уверена в това, което прави, и понякога твърде непредпазлива, когато е разяснявала смисъла на тези необичайни прояви.

Реално осъществени са първите етапи от Комплексната програма за естетическо възпитание. След смъртта на Живкова програмата постепенно е изоставена. Българската общественост се запознава с живота и творчеството на Николай Рьорих и на неговия син Святослав, последователи на Тайното учение, успява да види в оригинал някои от творбите на Леонардо да Винчи, радва се на няколко успешни исторически филма за началото на българската държава и за създателя на славянската писменост, както и на постоянната експозиция на български средновековни икони в криптата „Св. Ал. Невски". По повод честванията на Кирил Философ е създаден и Кирило-методиевски център към БАН за изучаване на ранносредновековната българска литература. Въпреки претенциите за всенародност, мероприятията по Комплексната програма се концентрират в столицата и големите градове. Това е

отчетено като слабост, защото се проваля основната, утопична всъщност, цел: възпитаване на многостранно развити личности чрез примера на великите предшественици, за да могат повече хора да се стремят към духовно съвършенство и към живот по законите на красотата, както предписва Агни Йога.

Детската асамблея „Знаме на мира", която има няколко издания и след смъртта на Живкова, е друго уникално събитие в културния ни живот. Взела повод от факта, че ООН обявява 1979 г. за международна година на детето, Живкова решава да превърне този форум в постоянен, а България – в инициатор и домакин на международна проява. Девизът на асамблеята е заимстван от Рьориховото знаме на мира „Единство, творчество, красота" за защита на паметниците на културата при военни конфликти. На детските фестивали в България трябва да се срещат и опознаят бъдещите творци на XXI век: млади художници, поети, композитори, певци, артисти. Предполага се, че те са бъдещите хуманисти, които ще отстояват ценностите на красотата и изкуството, ще се противопоставят на войната и разрушенията, ще носят кълновете на планетарното съзнание.

В подготовката и провеждането на детската асамблея Л. Живкова влага цялата си енергия. От нейно име са разпратени покани за участие на интелектуалци като Ерве Базен, Ленард Бърнстейн, Дмитрий Кабалевски, Джани Родари. В редица страни са учредени инициативни комитети. Изпратените в България деца са подбирани в предварителни конкурси. Те са посрещнати в София като истински творци. Цялата общественост, медиите, изложбените зали са ангажирани с детски прояви, но без да се организират състезания и конкурси. Високохуманните цели на детската асамблея срещат подкрепа от международни и национални организации, от чуждестранни интелектуалци и общественици. Но натрапчивостта на вътрешната пропаганда, ангажирането на твърде голям брой български деца за масовка, неразбирането на смисъла на асамблеята и на нейните истински цели – всичко това за повечето българи превръща „Знаме на мира" в поредното мероприятие на властта и предизвиква отрицателни настроения.

Живкова обаче едва ли долавя тези настроения на обществото. Тя не се интересува, или по-скоро не може да допусне, че някой може да отрече или да се противопостави на висококлагородните цели на нейните инициативи. Със същата жар тя подготвя

и тържествата по повод 1300-годишнината от основаването на българската държава, като издейства от ЮНЕСКО международно честване на този юбилей. Водена е от разбирането, че ще съдейства на лансираната от нея политика за международни културни мероприятия, които да разкрият еднаквите исторически корени, връзки и явления в отделните култури, без да се обезличават и унищожават националната идентичност и приносът на отделните народи в развитието на цивилизацията.

Но Л. Живкова не успява да види грандиозните тържества. Тя умира от мозъчен кръвоизлив на 21 юли 1981 г. Малко преди това е избрана за депутат в VIII НС и преизбрана за председател на КК. Смъртта ѝ в разцвета на силите – Живкова няма навършени 39 години – предизвиква много слухове. И сега в мемоарната литература битуват различни версии за причините, довели до кончината на тази странна, противоречива, но с безспорни приноси в българската култура личност. За нейната популярност и признание на заслугите ѝ говори големият брой наши и чужди интелектуалци, политици и бизнесмени, които през 1982 г. учредяват Международна фондация за издигане ролята на културата, науката и образованието в борбата за мир, разбирателство между народите и социален прогрес „Людмила Живкова“ със седалище в София. Сред тях са Йордан Радичков, Невена Коканова, Дечко Узунов, Николай Гяуров, Райна Кабаиванска, Арманд Хамър, Алисия Алонсо, Робърт Максуел, Пиер Карден, Масако Ойя, Микис Теодоракис, Янис Рицос, Хуан Бардем.

След смъртта на Живкова културната политика, международната културна дейност и пропаганда губят мащаба си и планетарния си размах. Въпреки че партийната линия в културата е да се претворят идеите на Л. Живкова, повечето са изоставени тихомълком. Вътрешноикономическото и финансовото състояние на страната, както и международният климат през 80-те години вече са други, неблагоприятни за мисионерските претенции на българската културна политика. Страната върви към криза на системата в условията на международен скандал с измислената българска следа в атентата срещу папата, довел до международна изолация. Времето на Л. Живкова е изтекло. Някои са склонни да вярват, че тя, притежавайки силата на познанието за бъдещето, е предчувствала този край и е побързала да напусне видимия свят, докато е в апогея си. Невъзможно е да

се каже дали това е така. Но историята се интересува не само и не толкова как и защо са умрели нейните герои, колкото от това, какво са направили.

Л. Живкова остава в българската културна история като меценат и просветен властник, който, без да се съобразява с реалните възможности на страната, от позициите си във властта съдейства за развитието на българската култура. Людмила Живкова допринася за отваряне на българската култура към света, за обогатяването на нейните контакти с различни цивилизации. Като никой друг преди нея тя популяризира българските приноси в световната култура.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Из Стенограми от изказвания на Л. Живкова на заседания на председателството на Комитета за култура през 1981 г., съхранявани в ЦДА

„...С идеята на т. нар. комунистическо, естетическо възпитание, което подготвя човека към разширяване на неговото съзнание, към универсализиране на съзнанието, за да се стигне до космическото съзнание и човек да стане с широко космическо съзнание, всички тези неща са новите, които определят една тенденция, която е характерна в търсенията на най-значителните умове днес на планетата – и писатели, и творци, и политици, и учени. Но България е страната, която го прави държавна и партийна политика, която създава съответната адекватна организация вътре в страната, за да може тази идея да бъде реализирана съобразно етапа на развитие на обществото и съобразно тази голяма цел, която се носи, която съдържа самата идея.

Само тогава всеки индивидуално и нацията колективно може да го докаже (да живее по законите на красотата – б. а.) пред света. Може да се утвърди това нещо. Тогава няма да ни наричат фантазьори, няма да ни наричат шизофреници. Вие може би не знаете, но има такива изказвания. Мен, разбира се, това не ме смущава. Нека има и такива изказвания. Нека да ни наричат фантазьори, мечтатели, алтруисти. Ние мечтаем, защото се стремим към бъдещето, защото вярваме и същевременно можем да работим. Знаем силата на труда, знаем силата на волята, силата на дисциплината, знаем силата на отговорността... Кой може да застане срещу тези големи дела, които извърши за кратък период България в областта на културата? Няма такава сила! Стига ние да не се огъваме...

...Може би съвместно с Академията на науките след завършване на конгреса по българистика ние трябва да разработим една концепционална програма с практически измерения и етапни решения за превръщането на България в най-големия световен център по проблемите на Кирило-Методиевото дело, изобщо по проблемите на старобългарския език.

...България по отношение на празника на славянската писменост е уникална страна. Този факт трябва да стане достояние на целия народ... и ние максимално да го популяризираме и в чужбина и да го направим достояние на световната култура и широката общественост... Аз съм ви обещала, че българският език до края на века ще бъде най-говоримият в света...

...Какво е проекцията на Леонардо да Винчи? Ами какво е рисунката на Леонардовата Ана, която държи Мария и Христос Младенеца? Това е проекция на космическото тяло, на Вселената като такава, на универсалната майка и на втория логус, втория аспект на Слънчевата система. Над всички тези неща трябва да се работи, защото иначе няма да разберем нито Леонардо, нито ще разберем Айнщайн, Платон, Питагор, Хегел, нито ще разберем Ленин защо си посвещава живота на цялото човечество. Затова ще му построим тук, в центъра на София, един паметник, който ще бъде игла, спирала нагоре, обелиск...

...След като искаме да направим България център на култури и цивилизации, ние трябва с такова отношение и с такова разбиране да вървим по нещата... След 10 години България ще бъде една от най-богатите страни, но ако се подчини на култа към красотата и светлината. Иначе не...

...Скара – бира – не! Ние трябва да имаме предвид, че всички тези неща, които са свързани с един кич, с такива пошли занимания (избирането на „Мис Красота" по време на планирания ден „Смехът и радостта на България" на 11 юли 1981 г. – б. а.), с по-елементарни, по-вулгарни занимания, всичко това трябва да се изчисти, да се издигне на съответната висота и това нещо трябва да се има предвид и да се предупредят и окръзите и ръководствата...

... Другари, вие готвите и никой не дава информация за там, където трябва. Аз не мога да разбера, защо когато се готвят такива мероприятия (става дума за 1300-годишнината – б. а.), знаете, че всичко това, в края на краищата аз го държа в ръцете си като организатор, тия неща не ми се докладват... За такива големи план-програми ще ме информирате, защото те са общо дело. Без моята благословия нищо няма да стане. Аз всичко, което е в границите на моя обсег, мога да спра. Всичко отива по дяволите и вашият труд.

...голяма част от заместник-председателите, в т. ч. и др. Германов, в т. ч. и др. Писарев и другите заместници фактически смятат, че след като аз съм член на Политбюро и отговарям за сектора „Наука, изкуство и

образование", имам прерогативите на член на Политбюро, както и всеки член на Политбюро в съответната сфера, която ръководи, че и те могат да приписват на себе си същите функции. Опитват се да контролират телевизията, опитват се да контролират средствата за масова информация и даже на много по-ниско равнище да налагат наказания, да искат обяснения, много неща не са съгласувани с ЦК! Как може такова нещо?... Пашалийски викал Славков (Ив. Славков – генерален директор на БТ и съпруг на Живкова – б. а.) и му търсил обяснения защо не са дали това или онова по телевизията! След като има решение на ЦК, такова обяснение може да търси не Пашалийски, който е на съответното ниво работник на Комитета, нито др. Германов (зам.-председател на КК – б. а.), само Л. Живкова като член на Политбюро, а не като председател на КК... Ние не трябва да забравяме, независимо че сме КК, че ЦК ръководи културата в страната."

ЛИТЕРАТУРА

Живкова, Л. За усъвършенстването на човека и обществото. Сборник статии, речи и доклади. С., 1980.

Живкова, Л. С априлско вдъхновение в борбата за мир и социализъм, за единство, творчество и красота. Доклади, речи, статии. Т. I–III., 1982.

Живкова, Л. Интелектуалните възможности и творческите сили на личността. Сб. доклади, статии, речи, изказвания. С., 1985.

Савова, Е., Мичева, Здр., Аврамов, К. Людмила Живкова. Живот и дело (1942–1981). Летопис. С., 1987.

Сидоров, В. Людмила и Ванга. С., 1995.

Александров, Е. Аз работих с Людмила Живкова. С., 1991.

Мислете за мен като за огън. Книга за Людмила Живкова. С., 1982.

Искра Баева

ПРАГМАТИКЪТ, УПРАВЛЯВАЛ 35 ГОДИНИ БЪЛГАРИЯ – ТОДОР ЖИВКОВ

Никак не е лесно да се пише за Тодор Живков днес. Всъщност никога не е било лесно. До 1989 г. беше трудно, защото тогава можеха да се пишат само хубави неща. „Партийният и държавен ръководител" трябваше да бъде възхваляван и възвеличаван. През първите години след свалянето му на 10 ноември 1989 г. беше трудно, защото господстваше модата на пълното отрицание, на осмиването и подигравките с него. Днес вече можем да изоставим емоциите и да се отдалечим от личния си ангажимент в събитията, сиреч дошло е времето за спокойната и уравновесена историческа оценка. Но това също не е лесно, тъй като литературата, изписана за Живков на власт, за Живков в немилост и онази, съпроводила смъртта му, е достатъчно обемна и разностранна, но изпълнена и с твърде много митове. Да се открие истината и мащабът на личността му, на държавническата му дейност в следвоенна България, в рамките на Източна Европа, а и на света през втората половина на XX в. не е станало много по-лесно. Но трудността не означава, че за историческа оценка трябва да чакаме, докато си отидат всички съвременници на епохата.

Тодор Живков е най-дълго управлявалият български държавник в новата история на България. Затова не е чудно, че с неговото име се свързва цял период от историята ни. Управлението му, въпреки общата рамка – принадлежността на България към Съветския блок, е придружено с достатъчно политически, икономически и външнополитически предизвикателства, за да бъде запомнено. Много българи от онзи период смятаха, че за да се управлява социалистическа България, не са нужни особени политически умения, тъй като всеки ръководител на БКП може да си управлява до живот. Но политическата съдба на Живков демонстрира, че за да се извоюва и особено да се задържи

толкова дълго на върха, са необходими политически, а и други качества. Благодарение на уменията си да се бори за власт, да търси решение на огромните проблеми на индустриализираща се България, да задържи властта в променящата се вътрешна и външна конюнктура, Т. Живков е сред властниците рекордьори в Източна Европа – за сравнение никой съветски лидер не може да го достигне по този показател, дори и Й. Сталин.

Една от тайните на политическото дълголетие на Т. Живков без съмнение се крие в съзнателно или естественото му идентифициране с образа на „човек от народа", както е озаглавен и документалнобиографичният филм за него. Произходът му, начинът му на живот, общуване и поведение са възможно най-близки до обикновения българин. И това е съпроводено от характерната за българския селянин хитрост и пресметливост, която помага на Живков да намери общ език и да „надживее" политически петима съветски лидери, да надхитри много български дейци с богати революционни биографии и политици с много по-висок образователен ценз и интелектуални наклонности. Може би идентифицирането с обикновения българин помага на Живков да усеща нуждите му и да отговаря на тях, а това може да обясни и топлите чувства, които много българи изпитват към Т. Живков, не толкова докато е на власт, колкото след като е свален и особено след смъртта му.

Така или иначе, без да се опитаме да разберем Т. Живков, човека, заемал в продължение на десетилетия най-високите постове в комунистическа България – първи и генерален секретар, министър-председател и председател на Държавния съвет, – ще ни бъде трудно да оценим много събития и тенденции в най-новата история на България.

* * *

Тодор Христов Живков е роден на 7 септември 1911 г. в село Правец, Орханийско (дн. Ботевградско). Той е първо дете в семейството, след него се раждат още две момичета и едно момче, но една от сестрите му умира. Семейството е бедно, макар че баща му има занаят – учил е кожухарство в Орхание, пътува по работа до Габрово, а по-късно се опитва да отвори кожухарска работилница и в Правец. Има и добро военно досие, награден е с орден за храброст и е с чин старши подофицер от

Първата световна война. Семейството обработва собствена земя, но и чужда на изполица.

Т. Живков учи в местното селско училище (повтаря първо отделение заради конфликт между родителите и учителката заради дъската за писане), завършва с отличие както началния курс, така и новооткритата прогимназия, в чийто пръв випуск е. Баща му се надява на него, като на най-голям син, да започне да помага в изхранването на семейството и го изпраща в цигларна (керемидена) фабрика в с. Горни Богров. Пътят му на неквалифициран работник не продължава дълго – след броени месеци той се разбунтува срещу непоносимите условия на работа и е изгонен. Родителите му се примиряват, че големият им син няма да започне да печели и отстъпват пред желанието му да продължи образованието си. Продават един вол, за да платят таксата за гимназията в гр. Орхание и го изпращат да учи там.

В гимназията Т. Живков прави първите си стъпки в обществения живот. Както и при много други леви политици от неговото поколение, те са свързани с въздържателното движение. В гимназията се потвърждават и наклонностите му към литературата и другите хуманитарни предмети. Голямата слабост на Живков е поезията, особено стиховете на Ботев и Смирненски. Благодарение на отличната си памет той знае наизуст много стихотворения на любимите си поети, а и сам пише стихове. Произходът, средата и популярната марксистка литература, която се разменя между учениците, го насочват към левите идеи. В дейността си във въздържателното дружество той набляга върху социалните причини за пиянството – първият му публичен доклад предизвиква сблъсък с политически противници. Но с това не се ограничава обществената му активност – включва се в марксически кръжок, където се чувства сред свои, а под формата на политическо поръчение участва и в дейността на местната протестантска църква.

След три години в орханийската гимназия през пролетта на 1928 г. Т. Живков я напуска след скандал и ученическа стачка. Но не се връща на село, а през 1929 г. пристига в София, където оттук нататък ще преминат основните събития от живота и дейността му. Макар че вече е на 18 години, той иска да учи още и кандидатства в професионалното средно Графическо училище към Държавната печатница. Там се обучава нови три години на печатарски занаят, като работи по половин ден в печатницата.

За да се издържа обаче, му се налага да потърси и друга работа. В строителството се задържа само десетина дни, но намира траен допълнителен източник на средства в сервитьорството. Попаднал в работническа среда, Живков се включва сериозно в комунистическото движение – приет е в БКМС, разпространява „Работнически вестник" и създава група от съмишленици. Още при първите си политически стъпки в столицата Т. Живков усеща, че има организаторски заложби: „бях пръв и в лансирането на идеите, и в тяхното организиране, и в изпълнението им", както пише той в спомените си. Скоро става и секретар на младежката комунистическа организация при печатницата.

През 1932 г. Т. Живков завършва Графическото училище, а през същата година с Кофарджиевия набор (прием, обявен в памет на убития секретар на ЦК на БКП Никола Кофарджиев) става член и на БКП. Бързо расте в организацията – през 1933 г. е избран за член на Софийския областен комитет на БКП, участва в легални и нелегални акции, в кампанията за защита на Г. Димитров по време на Лайпцигския процес, като използва нелегалното име Манчо. Още тогава Т. Живков признава: „Винаги съм се чувствал най-добре на партийна работа." Полека-лека организационната комсомолска и партийна работа се превръща в негова основна дейност, а останалите му занимания – войнишка служба, работа в печатницата, остават на втори план. Той тръгва по пътя на професионалния политически деец, за което говори и фактът, че почти непрекъснато е секретар, макар и в различни столични райони – започва от Подуенския комитет на РМС и достига до районния комитет на БКП в работническите квартали Коньовица, Ючбунар и Модерно предградие.

Пак през този период настъпват и промени в личния му живот. По време на кампанията за набиране на доброволци за Испанската гражданска война (1936–1939 г.) той се среща със студентката по медицина Мара Малеева. За разлика от него тя е от учителско семейство от Пловдив и е доста образована. Запознанството им завършва с брак, в който съпругата има изключително влияние. До края на живота си Живков изпитва огромно уважение към нея. То може би се дължи на интелектуалното ѝ превъзходство и е в основата на упорството му да приключи средното си образование – явява се на матура като частен ученик в Трета мъжка гимназия в София. Така се оказва с най-добро

образование сред местните комунисти от неговото поколение. Все от първите семейни години му остава и читалищната и театралната активност. Докато в края на 30-те и началото на 40-те години придружава съпругата си в практиката ѝ на млада лекарка, той се включва в театралната самодейност. В селата Дъскот, Лесичево, Говедарци поставя и играе в пиесите „Хан Татар", „Три синджира роби", „Вражалец", „Иванко". Дори присъства на XIX конгрес на Върховния читалищен съюз през 1929 г.

Както за Живков, така и за другите следвоенни политици Втората световна война изиграва съдбоносна роля. България успява да се опази от участие във военните действия, но не и от включването си в световното противоборство. Държавното ръководство присъединява на 1 март 1941 г. България към Тристранния пакт, докато комунистите остават верни на идеологическия си ръководен център в Москва. Тази разнопосочна външна ориентация разделя обществото, след като на 22 юни 1941 г. Германия напада Съветския съюз. Българските комунисти получават указания да започнат въоръжена борба срещу германците в страната и срещу българското правителство и ги изпълняват, като още на 24 юни започват подготовка на саботажни акции и на партизански отряди.

Т. Живков се оказва много полезен в новата ситуация. Благодарение на секретарството си в повечето софийски райони той познава партийните кадри в София и в Софийска област. Известно е, че значителна част от старите комунистически дейци са в СССР, а „вътрешната" БКП изпитва остра нужда от опитни организатори. Затова е естествено, че Т. Живков става секретар на Областния комитет на БКП в София и му е възложено да отговаря за дейността в широк периметър – Ботевградска, Пирдопска, Ихтиманска, Самоковска, Кюстендилска и Брезнишка околия. При партизанското райониране на България Т. Живков е определен за член на щаба на Първата въстаническа оперативна зона с център София. Той отговаря за един от четирите района в зоната, а по-конкретно – за партизанския отряд „Чавдар". Това че работи в София и Софийския регион го поставя близо до центъра на събитията, което му дава изключително предимство в кариерата.

Като пълномощник на ЦК за партизанското движение Т. Живков (с нелегално име Янко) проявява дисциплинираност. Когато заради развитието на военните действия по световните

фронтове в началото на 1944 г. до България достига указанието да се масовизира партизанското движение, той стриктно го изпълнява, въпреки че то не отговаря на българските условия и коства живота на немалко млади и готови на всичко идеалисти. В отряда „Чавдар" Янко застава на страната на онези, които искат партизаните да воюват, независимо от възможностите и последиците, срещу онези, които ратуват за запазване на силите за по-благоприятни времена, когато военните операции ще имат по-голям ефект. Благодарение на неговата намеса отрядът получава и ново ръководство в лицето на Добри Джуров. Така започва дългото политическо сътрудничеството между двамата. Не бива обаче да се премълчава и несъгласието на Живков с крайно авантюристичната теза на тогавашното ръководство на БКП, че България трябва да последва югославския пример и да започне партизанска акция за извоюване на „свободни територии". Той все пак е достатъчно наясно с българските реалности и разбира безсмислието на тези указания, затова им се противопоставя – дори с цената на конфликт с Цола Драгойчева, член на Политбюро.

Дългите години на Т. Живков във властта, придружени със силно преувеличаване на всяка негова дейност, водят до обратния резултат – оспорване и отричане на каквото и да било негово участие в българската антифашистка съпротива. Документите и спомените на участниците в нея, издадени след 1989 г., ни помагат да оценим реалната му роля. Действително няма съмнение, че Т. Живков, без да е бил партизанин или партизански ръководител, е отговарял за партизанското движение в отредения му Ботевградски район и понеже действа в Софийско, в края на август 1944 г. той е включен и в непосредствената подготовка за завземането на властта от ОФ. Той оглавява оперативно бюро в София, чиято цел е да осигури въоръжена охрана за подготвяните за началото на септември стачки, демонстрации, както и да пази най-видните дейци от ОФ. Живков поддържа и пряката връзка с главния щаб на Народоосвободителната въстаническа армия и това му дава възможност да е близо до събитията, когато се подготвя и извършва овладяването на властта на 9 септември 1944 г. На свой ред ръководната му функция в охранителните действия в София го прави и естествен пръв ръководител на Щаба на новосформираната народна милиция.

* * *

На 33-годишна възраст, веднага след като БРП (к), в чието средно организационно равнище заема пост, става управляваща, Т. Живков трябва да преустрои живота и дейността си. Той има възможност да продължи кариерата си в милицията и дори получава подобно предложение, но, както пише в спомените си, прави друг избор: „Попитаха ме дали искам да премина на подходяща длъжност в държавното управление. Отговорих им, че предпочитам да остана на партийна работа. Свикнал бях с нея, продължаваше да ме влече близкото общуване със съидейници." Никой не може да каже дали изборът, който прави Живков веднага след 9 септември 1944 г., е бил премислен или случаен, но без съмнение за него той е удачен, защото малко по-късно става пределно ясно, че в новата система партийните постове са с много по-голяма тежест от държавните.

Партийната кариера на Т. Живков продължава на средно равнище, но в най-важния район – софийския. През 1944 г. той е един от секретарите на Софийския окръжен комитет на БКП, което означава, че е подръка на ръководството в София – от 1945 г. вече е кандидат-член на ЦК на БКП. Истински голям напредък в кариерата му обаче е определянето му за първи секретар на Софийския градски комитет на БКП през януари 1948 г., което дължи главно на Трайчо Костов. Софийската организация на БКП е най-голямата и най-влиятелната в страната, а ръководителят ѝ е канен на повечето заседания на оперативното ръководство на партията – Политбюро. Още в края на същата година – декември 1948 г., на V конгрес на БКП Живков е избран за пълноправен член на ЦК на БКП.

Издигането на Т. Живков в партийната йерархия по времето, когато в България се налага сталинизмът, поставя някои въпроси. Например как реагира Живков при кампанията за сваляне, по-късно за осъждане и екзекутиране на Трайчо Костов? Т. Живков му е лично задължен за издигането си, но като ръководител на столичните комунисти организира масови митинги, на които Тр. Костов е заклеймен като враг, преди пленума от 11–12 юни 1949 г. Пак той внася в ЦК предложение на софийската организация Тр. Костов да бъде изключен не просто от ЦК, а и от БКП, а на самия пленум подкрепя искането Тр. Костов да бъде подведен и под съдебна отговорност. Години по-късно Живков се оправдава, че първоначално е

повярвал на обвиненията, но по-вярно изглежда друго обяснение – че дисциплинирано се е подчинявал на господстващите по онова време порядки. За това говори и кариерата му през следващите години – избран е за секретар на ЦК през януари 1950 г. на същия пленум, на който е направена равносметка на „вражеската дейност" на Тр. Костов. От ноември 1950 г. Т. Живков вече е кандидат-член на Политбюро, а от юли 1951 г. – пълноправен член. И тук е мястото да се спомене един от рекордите му – от 1951 г. той е несменяем член на Политбюро в продължение на повече от 37 години – до 10 ноември 1989 г.

Т. Живков се включва в ръководния екип на БКП по време на „чистия сталинизъм" в Източна Европа като верен последовател на „господаря от Кремъл". Но не може да се отрече, че той е и сред онези, които усещат, че нещо трябва да се промени, преди нещата да са отишли твърде далеч – сиреч преди репресиите да са достигнали до тях. Тази група на недоволните от Вълко Червенков в Политбюро е оглавена от Владимир Поптомов, а към нея принадлежат Т. Живков, Енчо Стайков, Димитър Ганев, Георги Дамянов. На 1 май 1952 г. обаче Поптомов умира и Т. Живков оглавява групата на недоволните, чиято дейност се състои в разговори и търсене на мълчаливи съюзници, но не и в някаква видима дейност, преди отвън да дойде сигналът за промяна. Това става след смъртта на Й. Сталин на 5 март 1953 г. и след като новото съветско „колективно ръководство" поисква от сателитите да ги последват в промените. Искането е да се разделят двата най-важни поста – генерален секретар на партията и министър-председател, които по съветски модел във всички сателитни страни от Източна Европа са съсредоточени в ръцете на местния сталински довереник.

Когато българското партийно ръководство се изправя пред съветската инструкция да се разделят първите постове, изборът на човек, който да поеме част от партийните функции на В. Червенков, до голяма степен е случаен. Георги Чанков разказва как Червенков е възнамерявал да повери поста отговарящ за работата на Секретариата на Райко Дамянов, като опитен партиен деец, достоен да го замести в оперативното ръководство на БКП. Но Чанков успява да го убеди, че тази работа изисква „по-млад, по-енергичен и по-инициативен човек" от Политбюро, който при това да не е ангажиран с държавна работа, затова

предлага познатия му от годините на войната и съпротивата Т. Живков. Този избор се оказва съдбовен както за направилите го двама водещи тогава български политици, така и за България. Не са един или двама участниците в събитията, които признават, че са възприели избора на Живков като временен, тъй като той е изглеждал достатъчно безличен и дисциплиниран, за да играе някаква значителна и самостоятелна роля.

В началото нещата действително не се променят видимо, но на пленума на ЦК на БКП от 25–26 септември 1953 г., посветен на най-важния за тогавашна България въпрос – за селското стопанство, докладчик е именно Т. Живков. Така той съумява да свърже името си със смекчаването на политиката към селяните*. Следващата стъпка е осъществена на VI конгрес на БКП (28 февруари – 3 март 1954 г.). Тогава Т. Живков е избран за първи секретар на ЦК на БКП. Вярно е, че този пост няма нищо общо със заеманата дотогава от В. Червенков длъжност генерален секретар, вярно е и това, че В. Червенков продължава да ръководи работата на Политбюро. С други думи, Т. Живков става по-скоро техническо лице, което организира текущата работа на Секретариата. Но точно в подценяването на тази „техническа работа" е грешката на тези, които чрез козметични промени искат да запазят властта си, както и на онези, които искат да изместят В. Червенков. Защото оттук нататък от Т. Живков ще зависи дейността на апарата на БКП, както и движението на кадрите нагоре и надолу. При това след VI конгрес на БКП Т. Живков се оказва единственото лице, което присъства едновременно в двата най-важни органа – Политбюро и Секретариата.

През следващите две години нестабилното равновесие в ръководство на БКП се запазва. В. Червенков формално продължава да бъде водеща фигура – ръководи Политбюро и е министър-председател, но опозицията срещу него укрепва. В редиците ѝ се нареждат почти всички – негови съратници от предходния период от рода на Антон Югов и Георги Чанков, репресирани като Добри Терпешев и Йонко Панов, както и групата, оформена около Тодор Живков. Старите и по-опитни партийни дейци

* Масовата колективизация в края на 40-те години предизвиква селска съпротива, най-ярки прояви на която са селските бунтове в Кулско в началото на 50-те години.

смятат, че все по-ясно искането от Москва отстраняване на Червенков от реалната власт означава, че е дошъл техният ред да поемат ръководството, което им се полага заради големите им партийни заслуги. В тази обстановка на фактическо междуцарствие за пръв път се проявяват истинските политически умения на Т. Живков да се бори за власт.

Значителният поврат в България настъпва след XX конгрес на КПСС от февруари 1956 г., на който присъстват В. Червенков и дейци от „старата гвардия", но не и Т. Живков. До началото на 1956 г. нещата изглеждат до голяма степен по старому, но последният ден на конгреса на КПСС ги променя изцяло – на закрито заседание Никита Хрушчов чете прочутия си антисталински доклад, с който възвестява начало на десталинизацията. За Източна Европа това означава възможност да бъдат пометени сталинистите. В подготовката на пленума на ЦК на БКП, който трябва да се съобрази с новите „съветски ветрове", участват всички – В. Червенков, бившите му съратници Чанков и Югов, както и Живков. Правят го уж съвместно, но накрая се обръщат за одобрение към новия „стопанин" в Москва Хрушчов. На московската среща обаче подкрепа получава центристката теза на Живков. Между желанието на Червенков за пореден път да замаже нещата и това на неговите бивши помощници да го отстранят Живков предлага умерена промяна – Червенков да отстъпи първите места в правителството и партията, но без сътресения. Очевидно тезата за умерена промяна допада и на Хрушчов, при това я предлага българският му аналог – и Живков като Хрушчов е първи секретар на партията.

Всъщност най-важният въпрос при подготовката на Априлския пленум е кой ще прочете основния доклад, защото по утвърдената традиция той ще бъде и силната фигура. Изборът не е много голям – това може да бъде или онзи, който ръководи работата на Политбюро (В. Червенков), или първият секретар (Т. Живков). Няма друг вариант, а след XX конгрес на КПСС и първият не е възможен. В началото на 1956 г. Т. Живков просто се оказва на подходящото място в подходящото време.

Априлският пленум на ЦК на БКП (2–6 април 1956 г.) наистина е повратен за БКП и за България. Не защото без него нямаше да започне десталинизацията, а защото при друг лидер събитията можеха да са различни. Много членове на ЦК си представят

промените по друг начин. Репресираните виждат възможност за реабилитация, като излязат начело, а „старите“ кадри се готвят да заместят Червенков. Всички разчитат на политическата дискусия, за да спечелят привърженици, но подценяват значението на предварителната подготовка и на партийната дисциплина. През петте дни на Априлския пленум се чуват критични изказвания, известна става фразата на Й. Панов, оспорваща правото на Живков да бъде първи секретар, след като такива като него в БКП има поне 500. Най-остро са атакувани Червенков, Югов и Чанков, затова Живков поема ролята на техен защитник и без проблеми е утвърден за фактически ръководител на БКП с помощта на „старата гвардия“. За мнозинството в ЦК той е приемлив, защото е умерен и несклонен към крайности. Но никой не го смята за голяма фигура, за водач.

* * *

От следващите години ще зависи политическата съдба на Живков. Постът сам по себе си има голямо значение, но в тези години не са малко политиците в Източна Европа, издигнати нависоко от събитията, но бързо залезли. Само 5–6 години трябват на Живков, за да покаже на какво е способен. Проблемите, пред които е изправен, са икономически и политически. В икономиката той се сблъсква с последиците от „продоволствения курс“, при който инвестициите се пренасочват от промишлеността към селското стопанство, но се появяват градска безработица и бюджетни трудности. Политическите се олицетворяват от множеството недоволни – репресираните, че не са реабилитирани, сталинистите, че са понижени, „старите“ кадри, че са пренебрегнати. Третото предизвикателство идва отвън – от вълненията в Полша и в Унгария.

Още през лятото и есента на 1956 г. Т. Живков успява да се справи с някои от проблемите – недоволството на интелигенцията от половинчатата десталинизация е овладяно с дисциплинарни мерки, през септември частично е реабилитиран Тр. Костов и други репресирани партийни (само!) кадри, в края на годината са повишени заплатите. В спора на Хрушчов с полските и унгарските комунисти Живков застава твърдо на негова страна и одобрява съветската интервенция в Унгария от 4 ноември 1956 г.

През следващата 1957 г. Живков започва да „слага ред“ и в БКП. Пленумът от 11–12 юли отстранява от ЦК недоволните от половинчатата десталинизация Д. Терпешев и Й. Панов, но и Г. Чанков, съюзник на Живков от Априлския пленум. Обвинението в първия случай е за „антипартийна дейност“, „кариеризъм и груповщина“, а във втория за „непартийно поведение“. Така Живков започва атака срещу противниците си, като вероятно неслучайно обединява две противоположни групи, а унищожителният доклад е поверен на близкия съратник на Чанков А. Югов. След първата чистка настъпва затишие, по време на което Живков издига свои привърженици от младото поколение на различни държавни и партийни постове. Между тях си струва да се изброят Станко Тодоров, Митко Григоров, Живко Живков, Начо Папазов, Тано Цолов, Добри Джуров, Иван Пръмов, Марин Грашнов, Лъчезар Аврамов, Пеко Таков, Борис Велчев, Сава Дълбоков, Пенчо Кубадински, Стоян Стоименов.

Едва четири години по-късно идва поредната значителна кадрова промяна. Конкретният повод е писмото на 7 партийни дейци, критикуващи Живков и приближените му за недовършената десталинизация. На 3 май 1961 г. от БКП са изключени не само авторите на писмото (Никола Куфарджиев, Веселин Дашев, Георги Милев, Бенжамен Варон, Христо Проданов, Иван Дионисиев, Илия Гатев), но и Д. Терпешев и Й. Панов. Новата изява на Хрушчов на XXII конгрес на КПСС (17–31 октомври 1961 г.) дава възможност на Живков да се справи окончателно със съперниците си. БКП се съобразява с новата десталинизаторска вълна на пленум от 28–29 ноември 1961 г., В. Червенков е отстранен от Политбюро, но Живков не се задоволява с това, а очертава политическата и икономическата си стратегия. Той откровено разказва защо сталинистите не са били отстранени на Априлския пленум и защо го прави сега – тогава са били силни и това е било опасно, а сега вече са слаби и нямат подкрепа, при това той обвинява отстранените и за всички грешки в икономиката – бедността в селото, забавената индустриализация, безкритичното възприемане на китайския опит.

Любопитен е начинът, по който Т. Живков отрича качествата на В. Червенков за партиен лидер, защото думите му показват как според него изглежда сравнението между двамата. Живков заявява: „Др. Червенков като организатор е безпомощен. Той

няма необходимия опит, необходимата практическа подготовка, навици и подход. Нашата партия отблизо и непосредствено той не познава. Не е участвал в класовата борба в нашата страна. Той не е минал през грубата, но полезна школа на живия живот... Вярно е, че др. Червенков е културен човек, човек със знания... Въпреки това обаче др. Червенков не може да бъде теоретик. Защо? Обстоятелството, че той си е запълнил главата със знания и формули, с цитати от произведения на класиците на марксизма-ленинизма, далеч не е главна предпоставка и главно условие за успешно разработване на теоретичните проблеми на нашето развитие по пътя на социализма и комунизма... Теорията в никакъв случай не може да се разработва кабинетно, откъснато от практиката, без да се познава действителността." Ако обърнем думите му, ще излезе, че лидерът на БКП Т. Живков е подходящ, защото познава партията, страната и реалностите, защото може да формулира и реши основните проблеми в развитието на България. Това е, меко казано, апотеоз на прагматизма, който превъзхожда теорията и кабинетните знания.

Заключителният акорд от борбата на Живков за пълната власт е реализиран година по-късно, когато в деня преди откриването на VIII конгрес на БКП (5–14 ноември 1962 г.) са отстранени последните лица, свързани с управлението на Червенков. Пръв сред тях е представителят на „старите" партийни кадри А. Югов. Времето за атака е избрано внимателно – 4 ноември 1962 г., когато всичко за конгреса е готово и на другата сутрин той тържествено ще бъде открит, изведнъж Т. Живков „се сеща", че има недовършена работа. Той се мотивира: „Ако ние не отидем с персонални изводи за непосредствените виновници през този период, за грубите извращения в органите на Държавна сигурност, за погазването на законността в нашата страна, то това ще бъде непонятно и за конгреса на Партията, и за цялата Партия". От държавни и партийни длъжности е отстранен министър-председателят А. Югов, а В. Червенков е изключен от БКП. Очевидно е, че не става дума за десталинизация – вече 7 години нищо и никой не може да попречи на Т. Живков да потърси сметка на виновните за репресиите. Преди този трети поред конгрес, в подготовката на който играе първостепенна роля, Живков иска да се отърве от всичките си потенциални конкуренти, като не им позволява дори да присъстват на конгреса.

От края на 1962 г. вече с пълно право може да се говори за еднолично управление на Т. Живков. Той не само остава без конкуренция в единствената управляваща партия, но и се връща към изпитаната практика от периода на „чистия сталинизъм" – заема и висшия държавен пост, като става министър-председател. Оттук-нататък предизвикателствата срещу неговото управление в продължение на две десетилетия и половина ще идват не от личности, а от икономическите проблеми, които тормозят България през цялата ѝ нова и най-нова история. Те са многобройни и различни, а при разрешаването им се проявяват характерните черти на Т. Живков като държавник – търсят се решения, които да оставят властта необезпокоявана. С прагматизма на Живков в икономиката се свързват и някои от най-учудващите и скандални негови действия, превърнали се по-късно в емблема за управлението му.

* * *

Най-яркият, макар и позабравен пример за виждането на Живков по икономическото развитие дава 1958 г. проведеният под негово ръководство през същата година VII конгрес на БКП (2–7 юни) обявява „победата на социалистическия строй" и приема директиви за трети петгодишен план за 1958–1962 г. Само четири месеца по-късно обаче, на 2–4 октомври, пленум на ЦК обявява ускоряване на темповете, а на 11 ноември нов пленум взема решение не просто за съкращаване на сроковете на петилетката, а „за скок в развитието на нашата страна". И до ден днешен не е съвсем ясно дали мотивацията за тази рязка промяна в плановете идва от „китайския модел", горещо препоръчван по това време от В. Червенков, или от все по-яркия волунтаризъм на Хрушчов. Независимо от това обаче, тази първа самостоятелна намеса на Живков в икономическите стратегии говори за вярата му в „чудеса", за факта, че вероятно липсата на икономическо образование го прави жертва на всякакви чудатости, само и само да се стигне до бърз и видим резултат.

На теория картината, нарисувана от Т. Живков на 11 ноември 1958 г., е пленителна – тя предвижда за 3–4 години да се изпълнят високите показатели на третата петилетка – рязко да нарасне селскостопанската продукция, благодарение на разширеното напояване и изграждането на птицевъдни и свиневъдни ферми,

промишленото производство да скочи с въвеждането на непрекъснато производство и с използването на труда на служители и учащи се. Единственият ѝ недостатък е, че е напълно нереализуема. Бързо става ясно, че „скокът" няма да се състои и идеята е забравена, дори се отрича съществуването ѝ. Но отзвукът остава и при цялото управление на Живков се проявява в склонността му да се пали по всякакви идеи, стига да обещават чудодеен ефект.

Пет години след първото изкушение за „скок" се появява второ, този път то изглежда значително по-сериозно, защото се базира върху 20-годишната програма за развитие на СССР, според която през 1980 г. страната ще „построи комунистическото общество". На източноевропейските сателити е предложено да последват тази програма. Както винаги България е първа и на VIII конгрес от 1962 г. БКП приема директиви за развитие на България през 1961–1980 г. Но още през 1963 г. изчисленията на българските икономисти показват, че това не може да стане с ограничените български ресурси. Започва трескаво търсене на изход от ситуацията. Проблемите са много по-стари – те се появяват при опита на България да намери ново икономическо място в света. „Продоволственият курс", поставил ударението върху селското стопанство, не успява, защото нашите селскостопански продукти не са рентабилни. Вторият опит – да се стимулира индустриализацията, по-специално машиностроенето, на свой ред среща пазарните ограничения, липсата на традиции и невъзможността да се произвежда достатъчно качествено, за да станат българските стоки конкурентноспособни. Накрая Живков се обръща към политическо решение – с подкрепата на СССР да получи специализация за българското машиностроене в рамките на СИВ.

През 1963 г. Т. Живков прави най-авантюристичния си ход. На пленум от 31 юли 1963 г. той предлага „да се обърнем с едно писмо към ЦК на КПСС и към правителството на СССР, в което да поставим въпроса, да аргументираме необходимостта от създаването на по-тясна връзка между съветската и нашата икономика – в перспектива с нейното сливане и по-нататъшното политическо сливане". Писмото е написано и изпратено от поредния пленум на ЦК от 4 декември 1963 г. По много и най-различни начини е интерпретирано това действие на Т. Живков, но най-убедително изглежда икономическото обяснение. България има нужда от силна съветска подкрепа, не на думи, а

от кредити, материали, суровини. Според Т. Живков това може да се осигури само ако България съумее да повиши цената си в очите на Хрушчов, каквато е целта на това необичайно предложение. За това обяснение говори атмосферата на стриктна секретност, при която се провежда пленумът, а и липсата на следващи стъпки към „сливане". „Маньовърът" (както обича да казва Живков) има ефект и оттук нататък България се превръща в „любимото дете" не само на Хрушчов, но и на Брежнев, когато между сателитите трябва да се разпределят субсидии, енергоизточници и суровини.

За привилегированото икономическо положение около „големия брат" обаче се плаща и Т. Живков спазва това правило. При всички международни и междупартийни конфликти, в които се впуска Съветският съюз, Т. Живков твърдо и последователно застава на негова страна, защитава съветските интереси. На моменти това изглежда дори странно. Например при сътресението в Източния блок, предизвикано от чехословашките комунисти-реформатори през 1968 г., Живков разбира икономическата логика на реформите и я одобрява, но в същото време става инициатор на предложението за външна интервенция. Обяснението е лесно – пред несигурните предимства от реформите Живков предпочита сигурната политическа и икономическа подкрепа на Съветския съюз. Независимо от тези „сметки" България ще остане в историята на Източния блок като единствената държава, която без пряка граница с Чехословакия на 21 август 1968 г. участва в интервенцията срещу „Пражката пролет". Пак верността към СССР прави от Живков остър критик на Мао Дзедун, на Енвер Ходжа (въпреки близките им лични отношения), на особената позиция на Н. Чаушеску в комунистическото движение, а и на исканията на реформаторите при многобройните кризи в Полша.

Управлението на Т. Живков е свързано и с големи промени в международното положение на България. Идването му на власт съвпада с разведряването в международните отношения, но не бива да се подценяват и личните му усилия за отварянето на България първо към Балканите, а после и към останалия свят. От 1955 г., когато България става член на ООН, тя непрекъснато разширява контактите си. Новата външна политика се изразява в нормализиране на отношенията с трите страни, с които България има проблеми на Балканите – отцепилата се от „социалистическия

лагер“ Югославия и членките на НАТО Гърция и Турция. Това става чрез компромиси от българска страна, но икономическите, културните и политическите ползи и повишеният престиж на България са много по-важни.

В личните си контакти с лидери на редица страни, въпреки липсата на обиграност и обноски, Т. Живков успява да извоюва за България финансови и търговски облаги. Като илюстрация могат да се изброят плодотворните му контакти с гръцкия премиер Андреас Папандреу, с турския Сюлейман Демирел, с югославския лидер Йосип Броз Тито, с германските политици Валтер Шел, Хелмут Шмид и Франц-Йозеф Щраус, с индийския министър-председател Индира Ганди, с шахиншаха на Иран Мохамед Реза Пахлави.

Важна черта от уменията на Т. Живков като политик се проявява в отношението му към интелигенцията. Към нея той изпитва особен респект, проявяващ се и в дълбокото му уважение към съпругата, която винаги нарича д-р Мара Малеева. Но като истински политик-прагматик той съумява „да употреби“ интелигенцията. Живков прави това с помощта на класическия метод на „тоягата и моркова“. В началото са репресиите срещу онези интелектуалци, които след Априлския пленум си позволяват да искат по-голяма свобода. Но наред с атаките срещу недоволните Т. Живков оформя свой „вътрешен кръг“ от привилегировани творци, с които обсъжда културната си политика и които лансира на високи места в партийната, държавната и обществената йерархия. Широко известна е т. нар. ловна дружинка, в която присъстват много видни творци, защото знаят, че на неформалните сбирки се решава съдбата на художествени явления и на техните носители. Уменията на Живков са оценени и от явния му противник поета Христо Радевски: „Гражданинът Тодор Живков – въпреки нескриваемата си простотия – е хитър демагог.“ Голяма част от интелигенцията отговаря с изрази на благодарност и послушание, олицетворение на което е поетичната поредица „Априлски сърца“ (1981 г.) с посвещение: „На 25-годишнината от Априлския пленум и 70-ия рожден ден на вдъхновителя, твореца и организатора на Априлската линия – другаря Тодор Живков“.

И тъй като „апетитът идва с яденето“, след като 9 години Т. Живков е министър-председател, този пост започва да му изглежда недостатъчно представителен. Затова с подготвената по

негова инициатива нова конституция от 1971 г. е създаден нов висш държавен орган – Държавен съвет, който той оглавява. Така вече се изравнява с държавните глави, с които се среща и разговаря. И вече наистина е достигнал върха. Не е чудно, че постепенно започва да губи представа за реалността.

* * *

През 80-те години започва залезът на Т. Живков. За него той е личен, за страната означава крах на държавния социализъм. Годината 1981 е предвидена за тържества. По инициатива на Живков се чества 1300-годишнината от създаването на Българската държава. С годините неговият интернационализъм еволюира силно така: „Интернационализмът няма нищо общо с националния нихилизъм, с равнодушието към националната история и националната съдба, към всичко, което засяга националните интереси и националното достойнство." През същата година е отбелязана и 70-годишнината му, когато той гордо заявява: „За едно десетилетие изградихме две България." Но в личен план годината е лоша – през лятото умира дъщеря му Людмила, която става негова опора и надежда след смъртта на съпругата му. Възрастта му вече е достатъчно внушителна, а когато се прибавят и личните огорчения, не е чудно, че Живков е все по-далеч от реалните проблеми и все по-лесно се поддава на безспирните ласкателства на обкръжаващите го.

И до ден днешен, въпреки отворените партийни архиви, остава неизвестно как Живков решава в края на 1984 г. да започне насилствена смяна на имената на българските турци. Въпросът за турското малцинство в България често изостря българо-турските отношения, той е предизвикал няколко вълни от изселвания на български турци и затваряне на турската граница. Но винаги, включително и при дългото управление на Живков, за решаването му са използвани средствата на културната асимилация. За силовото решение може да е съдействала засилената дейност на турски национални групи в България или „успехът" в прекръстването на българските цигани и на помаците в началото на 70-те години. Но да се приложи открито насилие срещу стотици хиляди граждани през 1984 г., почти 10 години след подписването на общоевропейските споразумения в Хелзинки, си е чиста авантюра. През 1985 г. т. нар. Възродителен процес води

до международна изолация и осъждане на България и до голяма степен заличава всички външнополитически успехи на Живков.

На свой ред показателите за българската икономика през 80-те години стават все по-тревожни. Опитите на Живков да намери разковничето в административното въвеждане на научно-техническата революция го тласкат първо към японското чудо, а после към ГФР. И двата модела са успешни, но не и за българските геополитически и технологични дадености. България не избягва и общия за социалистическите страни дългов капан – в края на 70-те години българският външен дълг нараства до 4,4 млрд. щ. д., но Живков взема мерки и до 1984 г. дългът на практика е стопен до незначителните 700 млн. Това става и благодарение на привилегированото положение на България в снабдяването с евтин съветски нефт. В средата на 80-те години обаче точно оттам, от Съветския съюз, идва новата голяма промяна. През 1985 г. най-после начело на СССР застава млад лидер, убеден в нуждата от промяна.

В първите месеци от управлението на Михаил Горбачов желанието му за промяна, наречена „перестройка", съвпада с осъзнатата от Живков необходимост от промяна в България, сиреч за „преустройство". Но още в края на 1985 г. Живков разбира, че целта на новия съветски лидер е по-различна – смяна на икономическите отношения, което означава, че България трябва да започне истински да плаща за съветския нефт, и на политическите връзки – с отстраняването на консервативните лидери, какъвто без съмнение е 74-годишният Живков. И тогава започва последната политическа битка на стария лидер – тази за оцеляване.

Единствен от източноевропейските „мохикани" Живков решава да се защитава не чрез отстъпление, а чрез нападение. С помощта на тесния си екип съветници той разработва, а после налага реформа на социализма, известна като Юлска концепция (защото е приета на юлски пленум на ЦК през 1987 г.). Според нея държавният социализъм, който вече е показал неефективността си, трябва организирано, чрез реформа отгоре да бъде заменен с пазарни механизми и ограничена демокрация. За целта е дадена свобода за индивидуална икономическа инициатива (с приетия през януари 1989 г. Указ 56) и на граждански сдружения. Но по отношение на появилите се след 1988 г. първи дисидентски организации Живков е непримирим – в интервю от

началото на 1989 г. за френския печат той е категоричен, че в България „няма място за нови партии". На силите на сигурността е възложено да се справят с недоволството.

Но всичко е напразно – Горбачов се оказва първият съветски лидер, с когото Живков не съумява да намери общ език. В действие влизат противниците му или просто недоволните, както и общото чувство на досада от твърде продължилото присъствие на Живков на политическата сцена. През есента на 1989 г. той на практика остава без съюзници и защитници. И на заседание на Политбюро на 9 ноември 1989 г., което предхожда пленума на следващия ден, мнозинството членове на съставеното от самия Живков Политбюро му искат оставката. Те, дори и бойните му другари – Добри Джуров и Йордан Йотов, тръгват след новите довереници на Москва Петър Младенов и Андрей Луканов. Така на 10 ноември 1989 г. е обявена оставката на Т. Живков от ръководството на БКП, изказана му е благодарност и са му предоставени различни привилегии. Българите приемат еуфорично промяната, защото отдавна очакват подобряване на положението си, а и им е омръзнало да стават и лягат с новините за „първия партиен и държавен ръководител". Но с предизвиканата оставка на Т. Живков, след като 35 години е бил секретар на ЦК на БКП и 27 години държавен лидер, не свършва политическият му път.

Само няколко дни след като ЦК на БКП изказва „дълбока благодарност" на Живков за дългогодишната му партийна и държавна дейност, същият състав рязко сменя отношението си и през декември 1989 г. изключва Т. Живков от БКП, като го обвинява за всички грешки и престъпления в управлението на БКП през последните десетилетия. Причината за тази бърза промяна на отношението е неуспехът на новото ръководство да овладее отприщеното народно недоволство и желанието му в лицето на Т. Живков да се посочи необходимата изкупителна жертва. На това се дължи и следващата стъпка – на 18 януари 1990 г. Т. Живков е арестуван.

Започва дълго разследване по поредица от обвинения. В крайна сметка през септември 1992 г. Т. Живков е осъден на 7 години затвор, защото е раздавал апартаменти, коли и пари. Но неговите адвокати оспорват тази присъда, тъй като според конституцията от 1971 г. той може да бъде съден само като държавен глава. В крайна сметка три години и половина по-късно,

на 9 февруари 1996 г., Т. Живков е оправдан и присъдата е отменена, но той остава в домашен арест по делата за парични помощи за други комунистически партии и за държави от Третия свят, за „фонд Москва“ и за „Възродителния процес“. Нито едно от тези дела не влиза в съда, а на 5 август 1998 г. Живков умира в София, месец преди да навърши 87 години.

В края на живота си Т. Живков изживява резки сътресения – първо – голямо падение, а после и относителна реабилитация в очите на обществото. През първите месеци след принудителната оставка той става най-мразеният човек както в партията, която е ръководел с десетилетия, така и в обществото – първият опозиционен митинг на 18 ноември 1989 г. иска той да бъде наказан. Живков преживява унижението да бъде арестуван от доскорошните си подчинени, от него се отричат някои от най-близките му – напр. Георги Джагаров и Веселин Андреев. Същевременно той проявява достатъчно живо държавническо чувство и става първият политик от миналото, който не се отрича, а поема отговорността за това минало – за всичко, и за лошото, но и за доброто. Прави това в специално писмо до Великото народно събрание на 29 юли 1990 г., а оттам нататък спадащото жизнено равнище на българите в годините на преход работи за тезата на Живков, че не всичко в живота по време на управлението му е било лошо.

В края на живота си Живков отново е сред най-популярните българи през XX в. С други думи, той има щастливата политическа съдба да е бил на върха, да е паднал в низините, но отново да се е изкачил нагоре, ако не в политиката, то поне в очите на обикновените българи.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из писмо на Т. Живков до Хрушчов. 5 декември 1963 г.

По наше дълбоко убеждение едно по-нататъшно сближение, а след това и обединение на нашата страна със Съветския съюз ще има положително международно значение, ще сочи на практика пътя, по който трябва да се развиват и укрепват в настоящия етап всестранните икономически, политически и културни отношения между държавите от световната социалистическа система и особено пътя на по-малките и икономически

по-слабо развити социалистически страни. Такова още по-тясно свързване на България със Съветския съюз не само няма да бъде в никаква степен посегателство върху развитието на нашата нация и нашия суверенитет, но напротив, ще създаде условия за още по-голям разцвет на нашата нация и за укрепването на нейния суверенитет. В най-пълното сближаване и всестранно укрепване на единството между нашите две братски страни, партии и народи у нас виждат естествения и най-правилен път на развитие на НР България, който напълно отговаря на народните въжделения и на коренните национални интереси на нашата страна.

2. Из изказване на Т. Живков на пленум на ЦК на БКП. 29 март 1968 г.

„По време на заседанието на Политическия комитет на Варшавския договор ние решихме да споделим нашата тревога за събитията в Чехословакия. Аз имах специална среща с др. Брежнев и др. Косигин, на която изложих нашата тревога и необходимостта да се направи всичко възможно, в това число да отидем и на риск, но да не позволим в Чехословакия да се развихри контрареволюция и да я загубим. Какво значи Чехословакия? Чехословакия е в центъра на социалистическия лагер, държава с голямо относително политическо и икономическо тегло в социалистическата система. Ние заявихме категорично пред др. Брежнев и др. Косигин, че трябва да бъдем готови да действаме с нашите армии. Ние трябва да действаме с риск за нашето дело. Събитията потвърдиха нашата оценка."

3. Из писмо на Т. Живков до Й. Броз Тито. Юни 1970 г.

Образуването и съществуването на една нация не е въпрос на нейното признаване или отричане от други страни, а е въпрос на свободна изява на националното самосъзнание на съответното население, и на тази основа – на неговото свободно самоопределение, при наличието на дадени исторически условия, в които то се е развивало. Всичко това може да се осъществи действително свободно, върху демократични начала, ако преди всичко националното съзнание не се изгражда, утвърждава и изразява на основа, враждебна спрямо друга страна. В този именно смисъл населението на СР Македония има суверенно право на свободна изява на своята национална принадлежност. Въпросът за националната принадлежност, включително и за езика на населението в СРМ, както и на населението в Благоевградски окръг в България е тяхна вътрешна работа и не бива да бъде предмет на външна намеса. От нас се иска да признаем съществуването на македонско национално малцинство в Благоевградски окръг. С това ние не можем да се съгласим и по

тези югославски претенции не можем да направим никакви отстъпки, тъй като това население е неразделна част от българската нация.

Необходимо е от НРБ и СФРЮ да се поеме двустранното задължение: за прекратяване на всяка кампания по македонския въпрос; за изследване на историческото развитие на българския и югославския народи с научни средства, от позицията на марксизма-ленинизма и във взаимно доброжелателен дух, без то да се превръща в предмет на актуална политическа полемика. Такова двустранно задължение изисква от партиите и правителствата на двете страни да вземат ефикасни и системни мерки да не се допуска под каквато и да било форма насаждане и развихряне на национална вражда и национална нетърпимост спрямо другата страна, партия и народ. Нужно е да се уважава правото на всеки народ да чества светли исторически събития от своето минало, като се избягват взаимните нападки.

4. Из писмо на Т. Живков до VII ВНС. 29 юли 1990 г.

Що се отнася до личната ми отговорност, с ясно съзнание и след дълго премисляна равносметка на моя живот мога да заявя като партиен и държавен ръководител на страната в продължение на 33 г., че нося най-голяма политическа отговорност за всичко, което е сторено. Дали доброто е повече, отколкото лошото, живяхме ли през тези години в тъмнина и безнадеждност, раждаха ли майките деца, имаше ли песни, бяхме ли спокойни, или живяхме в страх, имаше ли българският народ цели и идеали – всичко това аз сега нямам право да оценявам. Отговор на всички тези въпроси може да даде българският народ и история. Сигурен съм, че те ще бъдат строги съдници. Убеден съм обаче, че ще бъдат и справедливи, че ще отхвърлят категорично и политическия нихилизъм, и тоталното оплюване. По моя път допуснах грешки, но престъпления срещу народа си нямам. Поемам политическата отговорност именно за тези грешки.

ЛИТЕРАТУРА

Живков, Т. Избрани съчинения в 8 тома. С., 1971.

Живков, Т. Мемоари. София–Велико Търново. 1997.

Чакъров, К. Вторият етаж. С., 1990.

Яхиел, Нико. Тодор Живков и личната власт. С., 1997.

Искра Баева

ДЯСНАТА РЪКА НА ТОДОР ЖИВКОВ СТАНКО ТОДОРОВ

Биографията на Станко Тодоров е типична за политиците, които навлизат в голямата държавна политика около и благодарение на Тодор Живков. Той, също като своя патрон, започва комунистическата си дейност преди Втората световна война. Произходът му също е типичен за държавниците от времето на социализма. Типично за политиците от втория ешелон след 1944 г., и той прави първите си стъпки на средно и местно равнище непосредствено след 9 септември, стабилизира кариерата си в годините на чистия сталинизъм (в нашия вариант – по времето на Вълко Червенков), но получава истинска възможност за издигане, след като от Москва идва паролата за десталинизация.

Характерна българска специфика е фактът, че в следкултовското поколение политици около Т. Живков няма такива, които са били репресирани по време на „култа". Утвърждават се предимно по-млади и недостатъчно изявени дейци, които нито са били преследвани, нито пък са били пряко ангажирани с репресиите. Но всички те са присъствали в партийните и държавните структури на сталинско-култовска България, участвали са в очернянето на своите другари – жертви на сталинизма, и се отличават повече със своята лоялност към властта, отколкото с някакви опити за самостоятелно мислене. Такъв без съмнение е Станко Тодоров и точно тези негови „качества" го правят сигурен съюзник и помощник на Живков в продължение на десетилетия. Тодор Живков разчита на Станко Тодоров в борбата си за пълно овладяване на властовите структури в България, в търсенето на пътища за модернизация, при многобройните си и често разнопосочни експерименти. Дори охладнелите отношения между двамата в края на държавния социализъм

не променят ролята на Станко Тодоров като дясна ръка на Живков. За разлика от много други близки помощници на Т. Живков, които проблясват и бързо угасват, до края на политическата си кариера Ст. Тодоров заема високи държавни постове, а остава такъв и след свалянето на Т. Живков.

* * *

Станко Тодоров Георгиев е роден на 10 декември 1920 г. в с. Кленовик, Радомирско. Той е едно от десетте деца в семейството и е най-големият от останалите пет живи – 2 момчета и 3 момичета. Селото е бедно, такъв е и първият период от живота на Станко Тодоров. Баща му не може да изхрани семейството с обработката на 25 декара и е принуден да търси работа в Пернишките каменовъглени мини, а земята остава на грижите на майката и децата. Все пак като за първороден син родителите искат да осигурят на Станко по-добро бъдеще, като го изпратят в Семинарията да учи за свещеник, какъвто е бил един от предците. Но таксата се оказва непосилна за селско-работническото семейство и Станко остава само с прогимназиално образование (8 години в училище).

На 14-годишна възраст Станко Тодоров напуска селото, за да търси сам прехраната си. Първото му желание е да получи професия – след краткотрайно чиракуване в кафене и в шивашка работилница в Перник амбицията му да напредне в шивашкия занаят го завежда в София. Успява да завърши двегодишно занаятчийско училище, става шивашки калфа, но сменя няколко ателиета заради проблемите, които създава на собствениците им – той организира борбата на работниците за по-високи надници. В София Станко Тодоров се включва в профсъюзното и в младежкото комунистическо движение. През 1936 г. влиза в РМС (Работнически младежки съюз), като през 1939 г. става член на районния комитет в Княжево, а на следващата година – и на Областния комитет на РМС.

Политическата работа му харесва значително повече от шивашката и Станко Тодоров ѝ се посвещава. Когато през есента на 1941 г. получава повиквателна, иска да се укрие от армията и да мине в нелегалност, още повече, че след германското нападение срещу Съветския съюз БКП вече е обявила курс на въоръжената борба, но партийната линия е ремсистите да влязат в армията и

там да организират групи за борба. Така на 15 септември 1941 г. Ст. Тодоров се зачислява в 59 пехотна дружина в Серес, Беломорска Тракия. Той създава група от 6 войници съмишленици, но през март 1943 г. заради заболяване от плеврит е изпратен на лечение обратно в София. В това време става провал, групата е арестувана и за да избегне съда и затвора, Тодоров минава в нелегалност. Включва се в софийската бойна организация и през октомври 1943 г. дори влиза в нейния щаб като представител на РМС. На 19 февруари 1944 г. попада на засада и при опит да избяга е ранен тежко в кръста – полицаите го закарват за операция в „Пирогов", където остава още 20 дни на лечение. Бомбардировките над София в края на март 1944 г. сварват Станко Тодоров в Дирекция на полицията и помагат на него и на още 30 арестувани да избягат.

Станко Тодоров възстановява здравето си точно преди завземането на властта от ОФ. На 23 август 1944 г. на него и на командира на шопския партизански отряд Иван Бонев-Витан им е възложено да организират охраната на предстоящите масови акции в София. На 6 септември участва и в едно от важните заседания на Главния щаб на НОВА, когато се определя тактиката за преврата. Създадено е оперативно бюро на бойните сили в София, оглавено от Тодор Живков и с участието на Станко Тодоров, Иван Бонев и Владимир Бонев. Това е първата съвместна работа на Станко Тодоров като младежки деец с местния партиен лидер Живков.

Веднага след 9 септември оперативното бюро се трансформира в главен щаб на народната милиция, оглавен от Т. Живков с помощник Ст. Тодоров. Той намира и сградата, в която се помещава милицията – хотел „Славянска беседа", преди това населявана от германски офицери. Ст. Тодоров получава офицерски чин майор за участието си в завземането на властта, макар и под нелегалното си име Боян Софийски. Политическата му длъжност е инструктор в ЦК на РМС и секретар в неговия Софийски областен комитет. В началото на 1945 г. посещава тримесечна партийна школа.

Като младежки деец Станко Тодоров действа за обединяване на младежкото движение, участва в няколко балкански срещи на младежките организации, а през януари 1946 г. от Националната младежка конференция е избран за организационен секретар на ЦК на комитетите на демократичната младеж, остава

такъв и след като в края на 1947 г. се създава Съюзът на народната младеж (СНМ, а след смъртта на Г. Димитров – ДСНМ). През същата година настъпват промени и в личния му живот, тъй като на 13 септември се жени за Соня Бакиш, журналистка от партийния орган „Работническо дело". Съпругата играе голяма роля в живота и кариерата на Станко Тодоров и като политически съветник, и като постоянен негов редактор. Тя е от еврейско семейство с лява ориентация, била е партизанка и няма нищо общо със софийския фабрикант Хаим Бакиш.

Скоро Ст. Тодоров се прехвърля от младежка на партийна работа. Той е делегат на V конгрес на БКП през декември 1948 г., а близкото му сътрудничество с Т. Живков продължава и след като през февруари 1950 г. става втори секретар на Софийския окръжен комитет на БКП, чийто първи секретар е Живков. Задачата му в този период е да събира задължителните селскостопански доставки и да вкарва селяните в ТКЗС. За тази дейност получава Златен орден на труда, но и мъмрене от Вълко Червенков – заради насилията при кооперирането. Всъщност той поема върху себе си вината и на Т. Живков, защото го замества в Софийския окръжен комитет.

Пак през 1950 г., но през есента, на Станко Тодоров е възложено да оглави Бургаската партийна организация. Плахият му опит да обясни, че няма нищо нито с Бургас, нито с партийната организация е пресечен с довода, че заради вътрешнопартийните борби там трябва да се прати външен човек. Любопитен детайл при това назначение е, че на разговора присъства Т. Живков, който вероятно е и инициатор за това назначение. До този момент Ст. Тодоров вече е успял да се представи като дисциплиниран и изпълнителен партиен деец, на когото ръководството може да разчита. „Заточението" в Бургас продължава малко повече от година, защото през февруари 1952 г. Ст. Тодоров вече е назначен за завеждащ селскостопанския отдел на ЦК. И това става в момент, когато българското селско стопанство е в тежко състояние след насилственото кооперране и при изключително неблагоприятната за селото изкупна политика. Но само след няколко месеца – през август 1952 г., Ст. Тодоров е извикан при Червенков в Евксиноград, където научава, че от партийна работа трябва да премине на държавна като министър на земеделието и горите. Тогава още няма 32 години.

* * *

Най-силната черта на Станко Тодоров е готовността му да служи на всякакъв пост. Тя се проявява още при първото предложение за държавна работа – на спонтанното възклицание на съпругата му: „ами ти какво разбираш от земеделие!", той смутено отговаря, че може би са го назначили, защото е от село. Ст. Тодоров отговаря за развитието на българското земеделие в продължение на 5 години (3 септември 1952 г. – 11 юли 1957 г.) – в двете правителства на Червенков и в първото на А. Югов. Той е наясно, че му липсват познания и квалификация, затова се заема да чете учебниците по растениевъдство, животновъдство, механизация на селското стопанство и т. н. Едва през лятото на 1953 г. за първи път посещава Съветския съюз с делегация от кооператори.

Дейността на Станко Тодоров като министър на земеделието е в духа на тогавашното време – правителството определя кога и какво трябва да се сее и жъне, като се търсят и най-различни „чудодейни" решения, които да решат нарастващите проблеми в аграрното производство. Така по негово време са обявени кампаниите за масово садене на памук и ориз, за прилагане на корейския опит за отглеждане на зеленчуци в торови саксийки и др. подобни. От това време датира и първият му опит в СИВ, където е председател на комисията по селското стопанство и се опитва да извоюва специализация на България в производството на зеленчуци, плодове, грозде и тютюн в замяната на внос на зърно и памук.

Докато е министър на земеделието, Ст. Тодоров започва изкачването си и по партийната стълбица – на VI конгрес на БКП през 1954 г. е избран за член на ЦК, а още в края на декември 1953 г. – и за депутат в парламента. Когато започва неудържимото издигане на Т. Живков, той е с добри позиции във властта и ги използва, за да помага на патрона си. Четиридесет години по-късно Тодоров оценява самокритично ролята си в утвърждаването на Т. Живков като „главен архитект и стратег на Априлската линия на партията". Но дълги години е сред най-доверените му поддръжници, благодарение на което още на юлския пленум на ЦК на БКП от 1957 г. (когато е отстранена пъстрата група недоволни с Г. Чанков, Д. Терпешев и Й. Панов) Ст. Тодоров става секретар на ЦК по въпросите на селското стопанство. А е известно, че в системата на държавния социализъм истински важните

решения се вземат на партийно, а не на държавно равнище. Към това трябва да се прибави и избирането му за кандидат-член на Политбюро през 1959 г. и за пълноправен член на този най-важен партиен орган през 1961 г., където той наследява отстранения Вълко Червенков.

В края на 1959 г. започва нова глава от държавната дейност на Ст. Тодоров – възложено му е да оглави Държавната планова комисия (ДПК). Целта на това политическо назначение е и на този важен за централнопланираната икономика пост да се постави верен на Живков човек. И отново, въпреки липсата на каквато и да е икономическа подготовка, Ст. Тодоров поема без възражения новата длъжност и се заема да чете учебници. По-късно пише: „Изглежда, че това ми е съдба – университетите на живота да заменят необходимото за компетентния ръководител университетско образование.“, без и през ум да му мине, че е можел да отстъпи на хора, които отговарят на изискванията за такъв пост.

И това не е всичко, едновременно с ДПК той е назначен и за заместник министър-председател, и за представител на България в СИВ (от 1960 до 1965 г.). На него се пада съмнителната чест да подготви волунтаристичната 20-годишна програма за влизане през 1980 г. на България в комунизма, реплика на Хрушчовата мечта за „голям скок“ в бъдещето. В работата си в СИВ Ст. Тодоров има трудната задача да обоснове и защити правото на България да развива не само селско стопанство, а и промишленост, и то машиностроителна, без да има опит и специалисти за това. Съвместните усилия на Живков и Тодоров дават резултат и при международната специализация България получава правото да произвежда електро- и мотокари, радиоапарати и електроника.

Както се вижда от политическите борби в БКП, Тодоров изиграва успешно и ролята си на проводник на линията на Живков срещу тогавашния министър-председател А. Югов. На пленума на ЦК на БКП от 4 ноември 1962 г., свикан, за да бъде отстранен А. Югов от ръководството на партията и държавата, проличава, че Ст. Тодоров и Живко Живков са назначени за заместници на Югов в правителството, за да го злепоставят и да работят срещу него. С отстраняването и на последния от „старите“ партийци започва епохата на Т. Живков. Но за да се утвърди и да не допусне появата на друга алтернатива, Живков се нуждае от група верни съмишленици, които дължат издигането си

на него, а и бъдещето им да зависи пак от него. Сред най-близките му хора до момента вече се е утвърдил Станко Тодоров. На него Живков разчита в най-деликатните и трудни моменти, които му предстоят през 60-те години.

Още през 1962 г. става ясно, че свръхамбициозните темпове, заложени в 20-годишния план на оглавената от Ст. Тодоров ДПК, са нереални без значителна външна подкрепа. Може би и заради това той е отстранен от ДПК на 27 септември 1962 г., но запазва всички останали партийни и държавни постове – член на Политбюро, заместник на новия премиер Т. Живков и представител на България в СИВ. През 1963 г. Ст. Тодоров стои плътно до Т. Живков в първата му голяма авантюра – да избегне икономическите затруднения чрез екстравагантната идея за тясно икономическо сближение със СССР, което в далечно бъдеще може да доведе и до сливането на двете държави. Той придружава Живков в посещенията му в Москва и през есента на 1963, и през февруари 1964 г., където преговарят за отпускане на допълнителни средства и суровини за България и за координиране на икономическите планове. Станко Тодоров е човекът, на когото са поверени конкретните разговори за съветските помощи, и точно тогава Анастас Микоян спонтанно възкликва, че Станко Тодоров ще излезе на СССР не „дорогой" (скъп, драг), а „золотой" (златен), заради огромните размери на българските искания – 300 млн. рубли и 3 завода за електроника.

Вторият голям проблем е предизвикателството, отправено през 1968 г. от ЧКП с тезата за „социализъм с човешко лице". Известно е, че Т. Живков е на страната на противниците на Пражката пролет и съдейства за нейното потушаване и с български войски. По-малко известно е обаче участието на Станко Тодоров в тези събития. А то е в пълна подкрепа на Живков. Нещо повече, именно Станко Тодоров докладва пред ЦК за хода на международните заседания на европейските компартии по „чехословашкия въпрос" в Дрезден на 23 март 1968 г. и във Варшава на 14–15 юли с. г. Заключението му е, че в Чехословакия се заражда контрареволюция, която е опасна за всички. След години той изразява съжаление за позицията на БКП, която е следвала послушно КПСС, но не и за своята собствена.

Тесните връзки между двамата по същество водещи партийни ръководители – Т. Живков като първи секретар и Станко Тодоров

като негов пръв заместник, който отговаря за работата на Секретариата на ЦК и следи стопанската дейност, се дължат на общите им интереси и позиции. В спомените си от 1995 г. Ст. Тодоров се опитва да се извини с голямата си претрупаност, която „невинаги ми даваше възможност да вникна по-дълбоко в проблемите. Пък и заседателщината е нещо, от което трудно се отвиква". Но документите показват, че Живков изцяло разчита на него. Точно затова, когато с новата конституция от 1971 г. е създаден нов висш орган – Държавен съвет (ДС), и естествено го оглавява Т. Живков, за свой наследник в правителството той определя не друг, а Станко Тодоров, независимо, че до момента Живко Живков е пръв заместник-премиер или че има още 5-има други заместници. Причината е, че този важен пост трябва да се наследи от човек, който няма да поднесе никаква изненада. Но с издигането си в държавната йерархия Станко Тодоров е принуден да отстъпи в партийната – освободен е от Секретариата на ЦК.

На премиерското кресло Станко Тодоров остава необикновено дълго – десет години без 20 дни (9 юли 1971 г. – 19 юни 1981 г.). Това е рекорд в цялата вече над 120-годишна история на новата българска държава. Но веднага може да се забележи, че Живков не се оттегля напълно от пряката изпълнителна власт – от този момент вместо програмна декларация на министър-председателя пред парламента се чете писмо до Народното събрание, подписано едновременно, но в съответния ред, от председателя на ДС Т. Живков и от министър-председателя Ст. Тодоров.

70-те години, когато Станко Тодоров е министър-председател, са може би най-добрите в следвоенната българска история. Икономическите сътресения от опита за „голям скок", както и политическите от втората половина на 60-те години, вече са загърбени. На мястото на идеолозите мечтатели идват прагматиците икономисти, които започват опити за реформиране на „държавния социализъм" чрез въвеждане на пазарни механизми. Като изключим поредното окрупняване чрез създаване на т. нар. Аграрно-промишлени комплекси (АПК), оказали се крайно неудачни за българското селскостопанско производство, докато Станко Тодоров е министър-председател, икономиката се развива постъпателно. Това са години на сближение между Изтока и Запада, на международни споразумения, връхна точка на които става Заключителният акт от Хелзинки –

1 август 1975 г. А с модерната по онова време теория за конвергенцията между капитализма и социализма започват да изглеждат преодолими и идеологическите противоречия.

Благодарение на този най-спокоен период от развитието на следвоенния свят, двете правителства на Станко Тодоров остават в историята на социалистическа България като едни от най-успешните – средната инфлация е 2%, реалните доходи нарастват с 59%, консумацията на месо достига до 60 кг на човек, а на мляко – до 169 л. Но едва ли тези успехи се дължат на собствени негови идеи, тъй като всичко в държавата зависи от партийните решения, по-точно от лансираните от Т. Живков идеи, а още по-точно – от хрумванията на неговите най-близки неформални съветници. За министър-председателя остава ролята на изпълнител на тези решения. Ст. Тодоров се оплаква от партийната намеса в управлението, но той е член на тясното партийно ръководство – остава в Политбюро цели 27 години (от 1961 до 1988 г.), което в управляващата БКП си остава рекорд, надминат единствено и само от Т. Живков. Все пак не бива да се пренебрегват и личните заслуги на Станко Тодоров за популярността му в обществото. Той единствен от висшите партийни и държавни дейци остава скромен в бита и поведението си, само той може да бъде срещнат по улиците и да бъде заговорен. За образа му на народен и достъпен човек съдейства и доброто име на съпругата му като главен редактор на изключително популярното по онова време сп. „Жената днес".

Докато Ст. Тодоров е министър-председател, започва и бавното му раздалечаване от Т. Живков. Причината може да се потърси в създаването на паралелни органи, които контролират правителството. Такава е Групата по приложение на икономическия механизъм (българският опит за реформа на социализма, влязъл в сила от началото на 1969 г.), оглавена от Гриша Филипов, който е и секретар на ЦК, както и Съветът по управление на народното стопанство към ДС с ръководител Емил Христов, член на Политбюро. Целта на тези органи е двойният контрол, но очевидно проявата на недоверие е обидила Ст. Тодоров. Започва да се проявява и откритата му неприязън към двамата му съперници – Гр. Филипов и Е. Христов. И в късните си спомени той не пести острите си критики срещу тях, като ги обвинява за повечето проблеми, появили се в българската икономика при втория му мандат – нереално високите темпове на развитие,

дефицитът на външнотърговския баланс заради ниското качество на българските стоки, нарастването на външния дълг.

От документите, достигнали до наше време, не личи конфликт между държавния глава и министър-председателя. За това говорят само спомените на Ст. Тодоров, но дори и там той по-скоро се оправдава и признава, че несъгласието му е било вътрешно и мълчаливо: „В плахите опити да се възразява Живков обикновено не се вслушваше, убеден в своята и на обкръжението си непогрешимост. Въпреки резервите на мнозина от нас неведнъж бяхме принудени да се съгласяваме с различни, погрешни според нас, ходове. Навярно е трябвало в някои случаи да бъда по-непримирим. Дори това да не бе дало тогава особени резултати, подобна съпротива би ми спестила някои по-късни угризения."

Станко Тодоров приема предложението на Т. Живков да напусне правителството като своеобразна елиминация от висшия ешелон, но това не отговаря на фактите. За разлика от много други бързо издигнати, но и бързо свалени „любимци" на Живков, които изчезват от политическата сцена, той оглавява правителството два цели мандата, а и после му е предложено да избира между престижни постове – председател на Народното събрание (НС), трети по важност в държавната йерархия, и заместник-председател на ДС. Не е изненада, че избира парламента, въпреки че и на него му е ясна чисто парадната роля на този от формална гледна точка висш законодателен орган. Избран е за председател на VIII НС на 16 юни 1981 г., остава такъв и в IX НС до края на съществуването на държавния социализъм – до демократичните избори от юни 1990 г.

Няма много, което заслужава да се напише за дейността на Ст. Тодоров като председател на Народното събрание. За законодателна дейност на българския парламент по времето на социализма е не само трудно, но до голяма степен и излишно да се говори. Известно е, че подборът на депутатите става на „квотен" принцип – видни партийни (и от БЗНС) дейци, висши чиновници и по определен процент работници, селяни, представители на интелигенцията. Задачата на НС е не толкова да изработва закони, колкото да утвърждава законодателните актове, подготвени вън от парламента. Затова и редките сесии на НС (обикновено от 3 до 5 годишно) траят само по няколко дни, колкото да се потвърдят с пълно мнозинство предлаганите законопроекти.

Високите постове, които Станко Тодоров заема от началото на 60-те години, му дават богата възможност да посещава различни страни. Въпреки честите му оплаквания, че Т. Живков не позволява на друг да се занимава с международната политика на България, Тодоров е сред българските държавници, обиколили най-много страни. Внушително изглежда дори само изброяването на държавите, при това без европейските социалистически, които е посещавал многократно като български представител в СИВ. Това са Виетнам, Швеция, Австрия, Куба, Финландия, Индия, Иран, Ирак, Етиопия, Танзания и Замбия, които посещава като министър-председател, а като председател на НС – Япония, Китай, Югославия, Гърция, ФРГ, Белгия, Холандия, Швеция, Финландия, Норвегия, Алжир, Сирия, Ирак, Йордания, Колумбия, Еквадор, Камбоджа, Лаос, Корея, Индия. Повечето от тези над 30 посещения са официални и не се отличават с дейност, различна от подписване на предварително подготвени спогодби, но те са полезни като опит и разширяване на неговия хоризонт, а в някои случаи и на придружаващата го съпруга.

По всичко изглежда, че Станко Тодоров ще приключи политическата си дейност като един от най-дългогодишните приближени на Живков, макар и изместен през 80-те години от по-амбициозни или по-млади партийни дейци. Но в средата на 80-те години нещата отново се променят и промяната пак идва от Москва. Започва поредният опит за реформа на държавния социализъм, този път иницииран от Михаил Горбачов и насочен към икономическа и политическа либерализация. Реформаторските влияния от Съветския съюз най-после (в сравнение с другите европейски социалистически държави) разбунват духовете и в България. Започват единични акции на противопоставяне, които през 1988 г. прерастват в опити да се създаде организирано дисидентско движение. В първата дисидентска или по терминологията на онова време „неформална“ организация – Независимия комитет за екологична защита на град Русе, се оказва въвлечена и Соня Бакиш, съпругата на Ст. Тодоров. Това става случайно, когато на 8 март 1988 г. се озовава на прожекцията на филма на Юри Жиров „Дишай!“, която прераства в учредяване на Комитет. Тогава тя е предложена в ръководството от присъстващите и не си прави отвод, но и не участва по никакъв начин в Русенския комитет. Но промените в положението на Ст. Тодоров започват.

Ръководството на БКП реагира остро на първата дисидентска организация. С нея се заема Секретариатът, но проблемът се обсъжда и от Политбюро. Говорят за това как да бъде унищожена организацията и какви наказания заслужават учредителите ѝ. На заседанието на Политбюро от 27 март 1988 г. Ст. Тодоров се изказва срещу „институционното оформяне" на „нездравите тенденции", но опитът му за „добро поведение" в трудната ситуация не му помага и Секретариатът решава да изключи С. Бакиш от БКП. Съпругът ѝ няма друг изход, освен да поеме и своята отговорност и да подаде оставка. Той прави това на 25 април 1988 г., като се отказва от мястото си в Политбюро и от председателското място в парламента. Дори и след този случай Т. Живков в личен разговор се опитва да запази добрите отношения, като обвинява за мярката Секретариата, както и нежеланието на С. Бакиш да се откаже публично от Русенския комитет. Но годината е 1988 г., във въздуха вече мирише на големи промени, затова път назад няма.

На пленум на ЦК на БКП от юли 1988 г. Ст. Тодоров е освободен от Политбюро, но никой не поставя въпроса за смяна на ръководството на Народното събрание. На негово запитване до ръководството на БКП кога ще бъде предложен нов председател на НС Ст. Тодоров получава отговор, че такова нещо не се предвижда и той не бива да настоява, защото така създава „трудности на партията". И той се съгласява, както пише: „реших още веднъж да бъда дисциплиниран, въпреки че това ми костваше душевен смут и беше в противоречие с моята съвест". Така Станко Тодоров продължава да изпълнява партийния си дълг, но попада в кръга на членовете на партийното ръководство, изразяващи все по-явно недоволството си в съзвучие с нарастващото желание на Горбачов да се отърве от Живков. На 17 юли 1989 г. Тодоров изпраща до Политбюро писмо, в което протестира срещу принизяването на ролята на Народното събрание. Тезата му е вярна, но проблемът е, че той ръководи парламента вече 8 години, а едва сега си позволява да каже някои очевидни неща, което навежда на мисълта, че мотивите му са по-скоро лични, отколкото принципни.

Без да е посветен предварително в плановете за свалянето на Живков, Ст. Тодоров е предупреден за това преди пленума на 10 ноември 1989 г. от А. Луканов и го одобрява. Затова и при този

пореден поврат в БКП Ст. Тодоров се оказва на страната на победителите. На 16 ноември е предложен за член на Политбюро, но се отказва заради възрастта си – навършил е почти 69 години и иска да довърши работата си като председател на IX НС. Действително последният етап от работата на парламента е изпълнен с приемане на огромен брой закони, които трябва да подготвят България за „големите промени". Не може да не се забележи обаче, че старата традиция законите да се подготвят другаде продължава и сега – този път парламентът приема без дискусия и с пълно мнозинство законопроектите, обсъдени на Кръглата маса.

Ст. Тодоров продължава парламентарната си кариера и след първите демократични избори в съвременна България от юни 1990 г., но е избран не по мажоритарната, а по пропорционалната система от Врачански многомандатен район. Последен акорд от твърде дългата му държавна кариера става доброволното му излизане от Великото народно събрание на 27 октомври 1990 г. Така след почти 40 години присъствие в голямата политика Станко Тодоров остава сред малкото държавници от социалистическия период, който доброволно я напуска, а понеже никога не е заемал ярка позиция, а и е умеел да стои на втори план, си запазва уважението на немалко българи. Умира на 17 декември 1996 г., малко след като навършва 76 години.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Из писмо до Политбюро на ЦК на БКП. 17 юли 1989 г.

От доста време много народни представители основателно протестират, че не се спазва конституционното изискване правителството да се отчита ежегодно пред Народното събрание. През целия мандат на Осмото НС председателят на Министерския съвет не го стори нито веднъж. Въпреки че в плана на работата на парламента всяка година се предвиждаше такъв отчет през пролетната сесия.

И в Деветото НС вече трета поредна година председателят на МС не докладва за своята дейност пред върховния орган на властта. Излиза, че близо 10 години правителствата на НРБ не са благоволявали да се отчитат пред своя народ.

Много запитвания има сред обществеността какво налага с укази на Държавния съвет да се изменят закони и се приемат нормативни актове, с които се изземват функции на парламента. По същество почти напълно е блокирана неговата законодателна дейност. До Народното събрание се получават писмени изложения, че се нарушават правата на гражданите от страна на административни и съдебни органи. А върховният орган на властта е принуден да си замълчава.

Пренебрежителното отношение от страна на Политбюро и на Държавния съвет към законно избрания от народа парламент на практика води и до това, че хората почват да губят вяра във властта. И аз, и моите колеги неведнъж сме се затруднявали да даваме убедителни отговори и на въпроси на видни парламентаристи от различни страни за някои явления у нас.

Смятам, че не бива да се нарушава повече конституцията! Наложително е още на предстоящата сесия да се разгледа дейността на правителството и се приемат мерки от НС за оздравяване на икономиката. Занапред народостопанските планове и бюджетът на страната да се внасят своевременно в НС. За да има достатъчно време, а не формално да се обсъждат и утвърждават. Сесиите на парламента да не се претупват за ден-два. А да продължават толкова дни, колкото са необходими за детайлно разглеждане на плана и бюджета, на вътрешната и външната политика на страната.

2. Из изказване на XIV извънреден конгрес на БКП. 30 януари – 2 февруари 1990 г.

След 10 ноември 1989 г. БКП избра спасителен път. Не на самоликвидиране и на пасивно изчакване ударите на съдбата, а на стремеж за обновление! Движението напред ще сложи на безпристрастните везни на историята делата на социалистическата държава. Много неща теглят към отрицателна оценка, извършени са законарушения и престъпления. Създадена бе недемократична политическа система, деформации по отношение на собствеността. Много са минусите на партията, поела за десетилетия отговорността да ръководи страната. Тоталитарният режим въвлече в своята недалновидна политика голяма част от партийните кадри. Но да се представят тенденциозно всички комунисти като слепи изпълнители и като безогледни кариеристи е несериозно и невярно. По-младите не се досещат за скритата драма на мнозина от нас, които търсехме в рамките на несменяемия авторитарен режим разумни решения, да се ограничат явления от субективизма и волунтаризма. Разбира се, аз не отхвърлям своя личен дял отговорност като политик...

Заблудени от догматизъм и доктринерство, не можахме своевременно да разберем безперспективността на тоталитарния социализъм,

нерядко оставахме глухи за постиженията на световната цивилизация. Това бе път за никъде. Към прогрес може да ни изведе само политическа и идейна ориентация към истинска демокрация. И в диалектически синтезирани идеи на социализма, на онези, издържали проверката на времето, с постиженията на човешката цивилизация.

3. Из прощалното слово във Великото народно събрание. Октомври 1990 г.

За последен път заставам на трибуната в тази свещена сграда, където преминаха десетина години от моята обществена дейност. Прощавайки се с политическата кариера, правя и лична равносметка...

Като председател на правителството от 1971 до юни 1981 г. нося лична отговорност за слабостите и грешките. За тях аз се извинявам на моя народ от тази висока трибуна. Но макар че сега по конюнктурни причини се смята за добър тон всичко от недалечното минало да се оплюва и отрича, живи са свидетелите, че това бе един плодотворен за държавата период...

Тук, в залата и извън нея има способни млади хора. Някои от тях утре ще управляват България. Когато на свой ред се сблъскат с обективните трудности, те ще разберат, че е лесно, когато си в опозиция, само да отричаш. Но без да носиш отговорност! Или поне не тази, която би носил, ако участваш в управлението на една бедна, изостанала в много отношения страна като нашата. На тези, които идват след нас, пожелавам да работят с кураж и себеотдаване. И дано пътят им бъде по-лек от нашия. Защото никой не може да избере нито времето, в което се е родил, нито съдбата си, нито политическата система, в която е работил...

ЛИТЕРАТУРА

Тодоров, С. Усилни години. Избрани произведения. 1949–1979 г. С., 1980.

Тодоров, С. До върховете на властта. Спомени. С., 1995.

Искра Баева

НАЙ-ДЪЛГОГОДИШНИЯТ ВЪНШЕН МИНИСТЪР **ПЕТЪР МЛАДЕНОВ**

Петър Младенов заема особено място в следвоенната българска политика. Той е представител на новото поколение политици в Народна република България, поколението на несвързаните пряко с политическата дейност на БКП от предвоенния и военния период. Тези дейци израстват в политиката след войната, когато БКП е управляваща, те нямат опозиционен опит, а единствените им политически битки са вътрешнопартийните. Във времето на постепенните промени от 60–80-те години на XX в., когато кариерата на Младенов върви нагоре, за да достигне до най-високия пост в България, той олицетворява междинната група в БКП. Това са управленските кадри, които нямат лично участие в борбите на БКП преди 9 септември 1944 г., но са кръвно (семейно) свързани с тях, което ги отличава от поколението на „чистите прагматици" от рода на Огнян Дойнов. Петър Младенов и Андрей Луканов са най-успешно реализираните представители на комунистически семейства, те израстват и се утвърждават в политическите условия на следкултовия период, доминиран в България от личността на Тодор Живков. Като политици те имат особени позиции – при тях все още играе роля идеологическата мотивация на предишното поколение, но са подвластни по-скоро на прагматично-професионалното (донякъде цинично) отношение към политиката.

Кариерата на Петър Младенов е изключително успешна. Той е сред малкото дейци, които съумяват да се издигнат паралелно и еднакво успешно както в дипломацията, така и в партийната йерархия. При това пътят му се характеризира с изключително постоянство в движението напред и нагоре, без колебания, резки смени в попрището (характерни за предишното поколение) или

връщане назад. Младенов е най-дългогодишният министър на външните работи в модерната българска история (18 години), несменяем член на висшето партийно ръководство, като в продължение на 18 години участва в заседанията на ЦК на БКП, а 12 – на Политбюро, той се оказва и най-приемливата кандидатура за наследник на Тодор Живков. През първите месеци на българския преход съчетанието на партийно-професионалната кариера го отвежда до върха – Петър Младенов става първият президент на демократизираща се България. Но не успява да се приспособи към новите плуралистично-демократични условия и скоро слиза от политическата сцена.

* * *

Петър Младенов е роден на 22 август 1936 г. в с. Урбабинци, Кулска околия, Видинско. Баща му Тошо е утвърден деец на комунистическото движение, оглавявал е неизменно партийната организация в селото от 1931 г. до смъртта си, а в годините на Втората световна война става партизанин. Той е политически комисар на партизанския отряд „Георги Бенковски" и загива като такъв през 1944 г. Майка му на свой ред е ятак на същия партизански отряд. В социалистическа България родното село на Петър Младенов е преименувано на Тошевци. Петър Младенов остава сирак едва на 11-годишна възраст, но тази семейна трагедия се превръща в плюс за житейския му път, тъй като му създава изключителни възможности за образование и политическа кариера. В книгата си „Животът – плюсове и минуси", написана след рухването на социализма в България, Младенов ще подчертае, че семейството му е било заможно, че прадядо му Младен е бил депутат, а дядо му Младен – царски офицер и участник в Балканските войни. Но не тези факти подпомагат старта на политическата му кариера, а комунистическата дейност и смъртта на баща му.

До 14-годишна възраст Петър Младенов живее и учи в родното си село. Той оглавява пионерската организация в своето училище, а на 13 години влиза в комсомола (тогава Съюз на народната младеж, а след смъртта на Георги Димитров – Димитровски). Продължава средното си образование във Видин, където е секретар на ученическия комитет на ДСНМ. Той е сред онези отличени, които през 1952 г. намират място в създаденото по съветски образец Суворовско училище в София, където е курсант

две години и продължава като школник във Военното училище в Шумен (тогава Коларовград). Започва да следва философия в Софийския университет, но не завършва тази специалност, защото получава по-привлекателна възможност – да продължи образованието си в едно от най-престижните висши училища в социалистическата система – Московския държавен институт за международни отношения. Известно е, че набирането на студенти за тази „школа за социалистически дипломати" става при много строги идеологически (и не само) критерии, затова фактът, че баща му е загинал в антифашистката борба играе решаваща роля. Този факт е съдбовен за политика Младенов.

Едно от най-важните обстоятелства от шестте студентски години в Москва (1957–1963 г.) е състудентството и приятелството с Андрей Луканов, чието семейство е значително повисокопоставено (Карло Луканов по това време е министър на външните работи), но с идеологически „прегрешения" (свързани с позицията на дядото Тодор Луканов от 1923 г.). От този момент пътищата им се съединяват и двамата остават не само най-близки приятели, но и съмишленици и сътрудници в политиката и в държавната дейност. В политическо отношение П. Младенов има по-голям успех от самото начало, тъй като още в Москва става секретар на общовузовския комитет на ДКМС.

* * *

Макар и с дипломатическо образование, Петър Младенов не започва работа в Министерството на външните работи (той се включва в протеста-бойкот, организиран от приятеля му Андрей Луканов срещу допълнителните изпити за дипломати – по български, история и география на България, въведени от министър Иван Башев), а влиза в апарата на ДКМС. И дори не в столицата, а обратно в родния край – първият му работен пост, зает през 1963 г., е на секретар на Окръжния комитет на ДКМС във Видин. Почти веднага е приет и в редовете на БКП (1964 г.) и дублира поста си на ръководител на видинските комсомолци с позицията на кандидат-член на Бюрото на Окръжния комитет на БКП. Високата му квалификация прави издигането му в йерархията на ДКМС сигурно. От 1966 г. Младенов отново е в столицата, като деец на централното ръководство на ДКМС. В началото завежда отдел „Международни връзки", но скоро става секретар на

ЦК на ДКМС, отговарящ за работата сред учащите се (пионери, гимназисти и студенти), за международните връзки и за международния туризъм. Това е една от най-привлекателните дейности на комсомола, но той я заслужава напълно, защото тя е най-близо до дипломатическото му образование. Връх в комсомолската дейност на Младенов е подготовката на Деветия световен фестивал на младежта и студентите, проведен през лятото на 1968 г. в България. Той е отговорен секретар на Организационния комитет и до голяма степен успява да се справи с най-големия проблем на организаторите – опитът на чехословашките младежи да пропагандират идеите на „Пражката пролет".

От март 1969 г., когато П. Младенов още няма 33 години, започва истинската му партийна кариера – той се завръща във Видин, за да оглави Окръжния комитет на БКП. Младият и добре образован, владеещ чужди езици (тук си казва думата стабилната езикова подготовка в престижния институт) видински секретар прави впечатление – при назначаването му неговата снимка е показана по Българската телевизия, което предизвиква реакция у цензурата. Точно две години след като оглавява една от 28-те окръжни организации на БКП, П. Младенов е избран и за член на ЦК на БКП –това става на Десетия конгрес на БКП, проведен в началото на април 1971 г. Въпреки популярността на П. Младенов, едва ли с нея може да се обясни внезапният скок в държавната кариера, чието начало се дължи на едно трагично събитие – на 15 декември 1971 г. при нещастен случай на Витоша загива външният министър Иван Башев. Само два дни по-късно, на 17 декември 1971 г., овакантеният пост е зает от Петър Младенов.

Малко преди трагичната смърт на Иван Башев Политбюро изтегля П. Младенов от Видин и го назначава за завеждащ отдел „Пропаганда и агитация" в ЦК. Може би това обстоятелство надделява за светкавичното решение начело на Министерството на външните работи да бъде назначен не дипломат от кариерата (всъщност в онези времена не съществува такава практика), а деец от апарата на ЦК на БКП. Предимството на П. Младенов е, че има подходящо образование, получено на подходящо място и с подходящ отличен успех. Към тези предимства трябва да се прибави и младостта му – едва 35-годишен, защото е дошло времето, когато Тодор Живков предпочита да постави във висшата държавна администрация млади,

добре образовани, модерно мислещи хора, на които ще разчита за модернизацията и ускоряването на българската икономика. Външната политика е тясно свързана с икономиката, както личи от двете пространни решения на Политбюро за приоритетите в развитието на българската външна политика: от юли 1963 и от май 1969 г. Лайтмотивът и в двата документа звучи така: *„Главната задача на Министерството на външните работи и неговите задгранични органи е да осигури политическата и международно-правната защита на основните икономически, търговски, финансови, научно-технически, туристически и други интереси на НР България в чужбина."*

В началото на 70-те години окончателно се налага тенденцията да бъде заменена идеологизацията в държавната сфера с икономизация. Тя се прокрадва скоро след смъртта на Й. Сталин (5 март 1953 г.) и се затвърждава в средата на 60-те години с началото на икономическите реформи във всички източноевропейски страни. За известно време „опасенията" от чехословашкия модел на „социализъм с човешко лице" стъписват източноевропейските лидери, но икономическият императив надделява и реформите продължават – те са необходими, за да могат тези страни да преминат от екстензивния към интензивния етап на тяхната закъсняла ускорена индустриализация и да влязат в крак със западните постижения на техническия прогрес. А тъй като става дума за заимстване на чужди постижения, задачата това да се извърши е поставена пред външната политика. Тя изисква задължително отваряне към света (не само към Изтока или към Третия свят, както е било дотогава, а преди всичко към Запада), както и добре обучени и подготвени кадри, които да съчетават дипломатическите умения с техническите познания (понякога и с разузнавателни, тъй като научно-техническото разузнаване е сред важните фактори за осигуряване на лицензи, методи и формули). В тази коренно променена атмосфера за правене на външна политика начело на Министерството на външните работи застава Петър Младенов.

В началото на 70-те години двамата приятели от Москва – Младенов и Луканов, отново се срещат, вече на важни постове в държавната администрация. Андрей Луканов се завръща през 1972 г. от Женева и става заместник-министър на външната търговия – това е второто по значение министерство, на което е

поверена задачата да *„икономизира външната политика"*. Започва период на сътрудничество между двамата, продължил с прекъсвания (които Луканов прекарва с мисии в чужбина) през цялата им последваща политическа кариера.

През 70-те години се стига до известни разногласия, но те си остават в сферата на професионалните отношения и не пречат на личното им приятелство. Става дума за опита многобройните български служби в чужбина да се обединят под „шапката" на Министерството на външните работи в т. нар. Единни български представителства в чужбина. Инициативата е на Тодор Живков и Петър Младенов я изпълнява с желание, тъй като е изцяло в полза на неговото министерство, станало център за събиране, координиране и разпространяване на информация. Андрей Луканов, пак по лични причини, като заместник-министър на външната търговия се бори за самостоятелност на икономическите съветници. Той успява да привлече съюзници (Тано Цолов), но не и да се наложи. Този епизод подсказва по-добрите умения на Петър Младенов да се вписва в конюнктурата и да не допуска да изпадне в губеща позиция. Той последователно следва линията, предлагана от Тодор Живков. Всички изказвания на Петър Младенов на заседания на Политбюро и на пленуми на ЦК на БКП демонстрират подкрепа за идеите, лансирани от Тодор Живков, като в тях задължително присъстват и похвалите за генералния секретар.

Пътят на Петър Младенов в партийната йерархия е видимо успешен – през 1973 г. той е избран за кандидат-член на Политбюро (най-влиятелният колективен орган в БКП), а четири години по-късно, през 1977 г., вече е и пълноправен член и остава такъв до края на социализма в България. Последният факт съвсем не е маловажен, тъй като през Политбюро преминават много дейци, но единици са онези, които успяват да се задържат там толкова дълго време, ако не са от най-близкия кръг на житейски свързаните с Тодор Живков дейци от рода на Добри Джуров, Пенчо Кубадински или Станко Тодоров (но дори и на него му се налага да напусне Политбюро през 1988 г.). Сред младото поколение няма нито един, който съумява да се задържи толкова дълго (Луканов си остава кандидат-член).

Петър Младенов оглавява българското външнополитическо ведомство в продължение на 18 години. Това са години, изпълнени с бурни световни събития. В началото на министерската му

дейност той става част от поредния опит за сближаване на България със Съветския съюз. П. Младенов подготвя документа „Основни насоки за развитие на всестранното сътрудничество със СССР в етапа на изграждане на развито социалистическо общество в НР България", обсъден и приет на пленума от 17–19 юли 1973 г. Подчертаването на близостта със СССР и неговите ръководители не е „запазена марка" на Т. Живков. За нея откровено говори и Петър Младенов: *„Често, когато управляващите във ФРГ искаха да проверят правилността на някои свои мисли, съждения и оценки, относно намеренията на СССР по даден въпрос, те се обръщаха към нас. Разбира се, и дума не можеше да става за събиране на сведения с негодни средства, по-скоро въпросът опираше до получаване на информация, за която бяха сигурни, че е достоверна."* Потвърждение на тази позиция може да се намери и от другата страна. Бившият външен министър на ФРГ Ханс-Дитрих Геншер си спомня: *„Смятах отношенията с България за особено важни. Както вече казах, чрез България можеше да се предадат на Москва нашите сериозни намерения за разбирателство. Аз оставях чрез Младенов да ми бъде интерпретирано известно активиране на съветското ръководство."*

Петър Младенов се възползва и от духа на разведряване в отношенията между Изтока и Запада, очертал се през 70-те години. Под ръководството му българската дипломация участва в подготовката и провеждането на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа, в чийто Заключителен акт, подписан на 1 август 1975 г. в Хелзинки, окончателно са фиксирани резултатите от Втората световна война. Младенов представя България на това съвещание (заедно с Т. Живков) и чува от устата на Хенри Кисинджър една съмнителна похвала: *„Ето представителят на една страна, с която нямаме никакви проблеми."*

Външнополитическите успехи на България допълнително заздравяват позициите на Младенов в партийната и държавната администрация – и в двете той се отличава от по-възрастните кадри с доброто си образование и с владеенето на чужди езици, което го прави по-свободен в общуването на международната арена. За многобройните си срещи и разговори с дейци от различни страни той разказва в спомените си – там може да се усети свободата, с която Младенов си е позволявал да обсъжда най-различни теми, но това не е нещо ново за външен

министър – с подобна лекота в общуването се отличава и предходникът му на поста Иван Башев.

* * *

Истинските предизвикателства не само пред Петър Младенов, но и пред България, се появяват през 80-те години. Те са породени от трудностите за социалистическата система в резултат от т. нар. Втора студена война, инициирана с подновената надпревара във въоръженията от президента на САЩ Роналд Рейгън (1980–1988 г.). Най-видимото проявление на кризата е икономическото, тъй като Съветският съюз не успява да издържи на рязко нарасналите разходи за военни нужди и на предизвикателството, наречено от американците „звездни войни". За България, която силно разчита на евтините съветски суровини, на реекспорта на нефт и на непретенциозния съветски пазар, настъпват трудни години. Влошаването на отношенията Изток-Запад засяга особено болезнено българската външна политика, тъй като българската позиция на най-близък съветски съюзник я прави естествена мишена. Атаките започват още в края на 1982 г. с изобретената „българска следа" в атентата, осъществен на 13 май 1981 г. срещу поляка папа Йоан Павел II. Веднага се добавят и обвиненията в нелегален трансфер на оръжия и наркотици. А на министър Младенов се пада задачата да организира противодействие на международната антибългарска кампания.

В тези тежки външнополитически обстоятелства труднообясним изглежда ходът, предприет от българските власти в края на 1984 и началото на 1985 г., – насилственото преименуване на над 800 хил. български турци, наречено „Възродителен процес". След Заключителния акт от Хелзинки, ангажирал и социалистическите държави със спазването на човешките права, това насилие не може да не предизвика верижна външна реакция. И тя не закъснява. Включва се не само косвено засегнатата Турция, но и различни ислямски и арабски организации и държави, на икономическите връзки с които България разчита. През втората половина на 80-те години усилията на Петър Младенов са съсредоточени върху преговорите по трудния „турски" проблем на различни международни форуми и върху опитите да бъде защитена българската позиция, че станалото е вътрешна работа на България и не засяга никоя друга страна. Архивната документация демонстрира големите му

усилия в това отношение. За проведените на 17–18 януари 1987 г. разговори с турския заместник-министър на външните работи Н. Кандемир П. Младенов казва: *„Спокойно и аргументирано отклонихме и подложихме на критика твърденията, оценките и претенциите на турските представители."* Той продължава тази линия и на последвалите срещи с критици на „Възродителния процес", които непрекъснато се увеличават – в ислямските, в западните, дори и в социалистическите страни.

Пример за дипломатическите трудности е официалното посещение на Петър Младенов на 27–29 юни 1989 г. във ФРГ. То съвпада с най-трудната фаза на „турския проблем", когато стотици хиляди български турци се отправят към южната граница, а българската икономика е изправена пред колапс. В тази обстановка П. Младенов трябва едновременно да защити българската гледна точка, но и да постигне необходимите икономически резултати. И донякъде съумява да го направи. На въпрос на германски журналисти за българските турци Младенов отговаря: *„В моята страна няма турско малцинство. Има български мюсюлмани. Те са българи като мен. В България има български мюсюлмани, български християни и атеисти."* А за отношенията с Германия споделя: *„Стопанското и търговското сътрудничество, особено с ФРГ, заема важно място в двустранните отношения. Преустройството на нашата икономика създава благоприятни предпоставки за широкото и динамично разгръщане на сътрудничеството и с други страни от Европейската общност. Осъществени бяха вече два кръга преговори с цел да установим връзки с Общността. Надявам се, че тази цел ще бъде постигната."*

В решителните 1988–1989 г. на Петър Младенов е възложена нова задача – да подпомогне либерализирането на българското законодателство чрез съобразяването му с правата на човека. За целта той разполага с добра информация за ставащото по света, получена при многобройните му пътувания. На проведената през май 1989 г. в Париж Конференция по човешкото измерение на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа Петър Младенов докладва постигнатото: *„На своята последна сесия Народното събрание прие поправки към законите за паспортния режим, за българското гражданство и за Наказателния кодекс и Закон за амнистия, които изцяло отговарят на променящите се вътрешни условия и са в унисон с доминиращите*

тенденции за примата на правото както във вътрешнодържавните, така и в международните отношения, с тенденцията за нарастващ обмен на хора, идеи, културни стойности." Но целият му либерализъм изчезва, когато става дума за дисидентите. За тях през 1988 г. П. Младенов казва: „*Това са демагози и кариеристи... винаги при силни течения и остри завои на историята на повърхността излиза пяна и мръсотия... тази пяна и мътилка в България отдавна вече се проявява.*"

Документите очертават политическия деец Петър Младенов като един от най-верните на Тодор Живков. Но станалото в края на 1989 г., както и по-късните свидетелства на участници в събитията показват един друг Петър Младенов – деец, който започва задкулисни преговори и подготвя свалянето на Живков от власт. По време на сесията на Варшавския договор на 7 юли 1989 г. в Букурещ Младенов провежда среща със съветския лидер М. Горбачов (без знанието на Т. Живков), на която са координирани действията на партийните заговорници със съветския лидер, некриещ желанието си да работи с млади и реформаторски настроени източноевропейци. На преден план в тази подготовка излиза Петър Младенов, но истинският организатор и координатор (най-вече на връзките със съветското ръководство) е неговият приятел Андрей Луканов. Съществува колебание дали Луканов да не бъде предложен за заместник на Живков, но съветските сондажи показват, че в българското партийно ръководство с много по-голямо доверие и тежест се ползва Петър Младенов – за разлика от Луканов той е малко по-възрастен (с 2 години), кариерата му е преминала пред очите на всички в България, а и никой няма възражения срещу неговото семейство, както и не го подозират във връзки с тайни служби.

Двойственият характер на позицията на Петър Младенов проличава особено ярко по време на първата му среща с американския държавен секретар Джеймс Бейкър, състояла се през септември 1989 г. в Ню Йорк. В този разговор българският външен министър е поставен пред избора да защитава позициите на България или да критикува управлението на Живков и го прави по нов начин. На загрижеността на Бейкър за съдбата на българските турци Петър Младенов отговоря много по-различно, отколкото на западногерманските журналисти. Той декларира, че „*този въпрос в близко бъдеще ще намери задоволително решение*".

Така се опитва да засили интереса на САЩ към България в започналия процес на промени в Източна Европа.

Но тъй като никой в България не възприема Петър Младенов като опозиционно настроен деец, през втората половина на октомври му се налага да демонстрира такава позиция. Прави го с открито протестно писмо-оставка, изпратено до Политбюро на ЦК на БКП на 24 октомври 1989 г. В него Младенов разказва партийната си биография („*за да е ясно, че аз съм един от вас и съм като вас, роден съм и съм израснал в комунистическо семейство*"), след което обяснява конфликта си с Живков (след разменени остри думи във връзка с една среща на Младенов с посланика на САЩ в София Сол Поланski), а накрая критикува политическия курс на Живков от просъветски позиции. С писмото си Петър Младенов подава оставка като член на Политбюро и като министър, но независимо от това посещава Китай от 5 до 7 ноември 1989 г., а по пътя се отбива в Москва.

По-късно Петър Младенов разказва: „*На 24 октомври вечерта отидох на гости у Йордан Радичков на рожден ден. Там бяха Станко Тодоров, акад. Динеков и други гости. Излязохме със Ст. Тодоров на балкона, дадох му копие от писмото и го помолих да има грижата, ако с мен се случи нещо, то да стигне до ЦК на партията, до Политбюро, до Ревизионната комисия. На другия ден, 25 октомври, имаше съвещание за т. нар. „Възродителен процес", в което участваха членовете на Политбюро, първите секретари на Областните комитети и други ръководители. Заявих, че няма да отида на съвещанието, тъй като не се чувствам добре. И помолих да предадат писмото ми на Продан Стоянов (той завежда отдел „Деловодство") с молба да разпечата веднага плика и да придвижи писмото по реда. Той го предал още същия ден. Реакцията на Живков била остра, искал веднага да се предприемат санкции... Успях да предам екземпляр в чужбина. Изнесе го Андрей Луканов. На другия ден в Политбюро отново са обсъждали писмото ми. Вече са знаели, че копие от него е в чужбина.*"

Писмото служи като сигнал за атаката, подготвена през последвалите две седмици. С убеждаването на мнозинството в Политбюро, че Живков трябва да бъде отстранен се нагърбва Луканов, докато Младенов е в Пекин. Луканов се справя блестящо с тази задача, защото разполага с най-силния коз – подкрепа-

та на Москва. На 9 ноември след кратка дискусия Политбюро гласува оставката на Тодор Живков като генерален секретар на ЦК на БКП, а на следващия ден, 10 ноември 1989 г., тя е потвърдена от пленума на ЦК на БКП, като е допълнена и с отстраняването на Живков от поста председател на Държавния съвет. И двата поста получава Петър Младенов, с което осребрява откритото си писмо, направило го герой в очите на българите.

* * *

Последният период от политическата биография на Петър Младенов продължава едва осем месеца. Но те са наситени с бурните събития, характерни за началото на прехода в България. Възможността България да тръгне към парламентарна демокрация и пазарна икономика се дължи до голяма степен на усилията на Петър Младенов (и Андрей Луканов), защото, отстранявайки Живков от власт, те отприщват стаеното недоволство от системата.

Осемте месеца от 10 ноември 1989 до 6 юли 1990 г. бележат върха в кариерата на Петър Младенов – на 17 декември Народното събрание го избира за председател на Държавния съвет (държавен глава), а до XIV извънреден конгрес на БКП (30 януари – 1 февруари 1990 г.) той е и генерален секретар на партията. Отказва се от този пост, защото според принципите на демокрацията не е редно държавният глава да бъде партийно ангажиран. А започналата в началото на януари 1990 г. Кръгла маса определя новия облик на държавния глава – председател (президент) на републиката, пост, зает от Петър Младенов, след като Народното събрание го гласува на 3 април 1990 г.

Докато оглавява БКП, Петър Младенов следва линията на отрицание на дотогавашното управление – Тодор Живков е изключен от БКП (заедно с други дейци от неговото *„обкръжение"*, по-късно е арестуван, отменени са наказанията на репресираните през предходните десетилетия, резиденциите са предадени за ползване на различни обществени институции и държавни учреждения, разрешени са опозиционните партии, договарят се принципите за прехода на България към политически плурализъм. Но вниманието на Младенов е погълнато от държавния пост – от преговорите с навестилите България американски представители (държавният секретар Джеймс Бейкър се среща с Младенов в София на 10–11 февруари 1990 г.), без да губи връзката и с

Горбачов (двамата разговарят като президенти по телефона на 4 май 1990 г.). Но тези контакти не го удовлетворяват, той очаква много повече. Огорчението му идва от факта, че западните наблюдатели поставят допълнителни условия пред все още комунистическите власти и показват очевидно пристрастие към току-що създадения опозиционен СДС. Съветската карта видимо отслабва и П. Младенов се чувства все по-слаб и изолиран. По-късно разказва: *„Не можех да не си дам оставката. Вече няколко месеца, при това след такива важни събития, нито един държавен глава не ме покани, не ме зачете, никой не показа, че е готов да дойде в България. Не можех повече да остана..."*

Истинската причина за оставката му като президент е друга. Тя е свързана със скандал, характеризиращ разгорялата се политическа борба. Непосредствено преди втория тур на първите демократични парламентарни избори в България (17 юни 1990 г.) по националната телевизия е излъчен предизборен клип на СДС, в който се виждат документални кадри от стихийния протестен митинг пред Народното събрание на 14 декември 1989 г. На тях се чува как Петър Младенов, който напразно е призовавал протестиращите да се разотидат, се обръща назад и казва нещо от рода на: *„По-добре е танковете да дойдат!"* В прибързана възмутена реакция от използването на този материал в предизборната борба Младенов категорично отрича да е казал такова нещо, но впоследствие признава, че не си спомня ясно събитията.

През юни 1990 г. фразата, в която се споменават танкове, е интерпретирана като опит на комунистите (Младенов) да използват сила срещу народа. Независимо че нищо подобно не се е случило, разочарованието на СДС от изборната загуба подсилва въздействието на остарялата с половин година фраза и тя е използвана като повод за гражданско неподчинение. Почти четири седмици продължават протестите с искане за оставката на Петър Младенов, докато на 6 юли 1990 г. той не отстъпва и не се отказва от президентския пост. От новоразсекретени американски дипломатически документи личи, че в кампанията за оставката на Петър Младенов се включва и Андрей Луканов. Обиден от неразбирането на позициите му, Петър Младенов напуска политическата сцена и още ненавършил 54 години, излиза в принудителна пенсия. Той се оказва ненужен и на променящата се БСП, която го остракира политически. Умира десет години по-късно на 31 май 2000 г.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Из изказване на пленум на ЦК на БКП
17–19 юли 1973 г.

„От особена важност за нашата дейност на дипломатическия плацдарм е поддържаното от др. Живков изискване българската дипломация да съгласува със Съветския съюз и другите братски социалистически страни не само общата линия, но и конкретните дипломатически действия спрямо отделни страни, райони или проблеми на международния живот... Априлският дух премахна схематичната скованост, доведе до реална оценка на нашите възможности, показа перспективата, повиши авторитета на нашата родина. Втори фактор е непосредственото и лично участие на др. Тодор Живков във формирането и провеждането на всички стратегически и тактически ходове, на всички големи и малки въпроси на нашата външна политика.

Ние заявяваме – др. Живков спомена в доклада днес, че повече чехословашки въпрос в смисъл като международен въпрос не съществува. Това е така. Но в историята той остава. И за чест на нашата партия по време на чехословашките събития, когато ръководителите на братските партии обсъждаха положението в Чехословакия, пръв др. Живков на базата на задълбочен марксистко-ленински анализ определи положението като активна контрареволюция и предложи мерките, които сега всички ние оценяваме като единствено възможни и правилни. Животът, практиката недвусмислено и категорично потвърдиха истинността на направените от него изводи.

Напълно споделям оценките, които др. Живков даде за развитието на нашите отношения със Съветския съюз и техните перспективи. Смятам, че едно негово изказване по време на последното посещение в Съветския съюз най-добре и най-пълно характеризира нашите отношения с КПСС и СССР. „Връзката между нашите партии и народи винаги са били хубави – и при Ленин, и при Сталин, и при Хрушчов. Но те никога не са били така всеобхватни, така дълбоки, така искрени, така сърдечни, както сега."

Из Писмото до Политбюро ЦК на БКП
24 октомври 1989 г.

... Анализирайки случилото се, мисля, че истинските причини за раздразнението и грубостта на др. Тодор Живков са в това, че той разбира, че доведе страната до дълбока икономическа, финансова и политическа криза, че със своята политика на неискреност и дребни хитрувания, целяща той и фамилията му да се задържат обезателно и колкото може по-дълго време

на власт, „успя" да изолира България от света, че стигнахме дотам, че се изолирахме дори от СССР, че сега сме (и то само ние) в едно корито с прогнилия диктаторски семеен режим на Чаушеску. С една дума, със своята политика Тодор Живков изхвърли България извън бързея на времето. Мислите ли, че е леко да бъдеш външен министър на такава държава, оглавявана от такъв ръководител?

Струва ми се, че е крайно време с тези въпроси да се занимае Политбюро, ЦК и нашата Партия. Едно трябва да се знае, че българският народ вече отдавна и открито се занимава с тях. Мисля, че всички разбираме, че светът се променя и че България, ако иска да бъде в тон със света, трябва да води съвременна политика. Но ако на друго не вярваме, то би трябвало да повярваме на СССР и КПСС.

Другари, като всеки от вас и аз мисля, че имам реална представа за моралния облик на Тодор Живков. Зная, че той няма да се спре пред нищо, включително и пред най-груби престъпления, тогава, когато се докоснат до неговата „светая светих" – властта му. Зная, че ще изфабрикува маса лъжи и клевети против мен (той вече това е правил). Не изключвам, че ще се опита да премине и към физическа разправа с мен и моето семейство. Ако това се случи, моралната отговорност ще носите и вие – моите другари, с които дълго време работих, които уважавам, обичам и дълбоко ценя.

Из реч при избирането му за председател на Държавния съвет 17 ноември 1989 г.

„В политическата атмосфера нахлува свежият въздух на промените. Позволете ми накратко да се спра върху въпроса за мястото и ролята на нашето Народно събрание. В парламента най-осезаемо се чувства смисълът на понятия като „демокрация" и „правова държава". Не някой друг институт, а парламентът е синоним, символ, въплъщение на народовластието във всяка съвременна, цивилизована държава. Българският парламент според мен следва да преустрои своята целокупна дейност. За да бъде в състояние през очакващия ни сложен и труден период надеждно да гарантира развитието на обществото, социално-икономическите интереси и свободи на българските граждани. Да даде решаващ принос за създаването на демократичния и общодържавен механизъм, с чиято помощ обществото да реализира своя избор – изграждането на съвременна, модерна, хуманна и правова демократична държава."

Из доклада пред XIV извънреден конгрес на БКП 30 януари 1990 г.

Първото нещо, което трябва да се направи, е да се обсъди декларация, тежките грешки и деформации, извършени от едноличния режим,

особено през последните години. Да се оценят като отстъпление от ученията, традициите и идеалите на нашата партия и да ги отхвърлим като несъвместими с принципите на социализма. Авторитарният режим е класически пример на антидемократичната власт, но у нас този режим имаше някои специфични особености. Тодор Живков бе безпринципен и коварен, не се спираше пред никакви средства, за да постигне своите цели и интереси... Но може да се направи и изводът, че такъв авторитарен личен режим не беше случайност, а рожба на цяла система от политически отношения. Тя се наложи, след като развитието на България по народнодемократичен модел бе прекъснато през 1947 г. По субективни и обективни причини връх удържа тогава командно-административната алтернатива над истинското народовластие, към което се стремеше БКП в съюз с другите прогресивни обществени сили.

Из писмото-оставка до ВНС
6 юли 1990 г.

Господа народни представители, в последно време в страната се създаде силно социално напрежение, съпроводено със стачки и прояви на гражданско неподчинение. Сред основните искания на стачкуващите се сочи оставката на председателя на републиката, когото те обвиняват в призив към насилие. Считам, че целият ми живот, както и политиката на българската държава след 10 ноември 1989 г., за която изцяло поемам политическа отговорност, категорично доказват противното. Същевременно не бих искал да ставам повод да нараства напрежението, което по мое дълбоко убеждение би погубило нашата зараждаща се демокрация.

Затова моля ВНС да приеме моята оставка като председател (президент) на републиката. Честно живях и работих. Никога не съм мислил за друго, освен за добруването на държавата и народа ни. Мисля, че на 10 ноември 1989 г. изпълних своя граждански дълг. Народът и историята са тези, които ще съдят всички ни.

ЛИТЕРАТУРА

Петър Младенов. Животът – плюсове и минуси. С., 1992.

Ташо Ташев. Министрите на България 1879–1999. С., 1999.

Централен държавен архив – стенографски протоколи от заседания на Политбюро и на ЦК на БКП.

Искра Баева

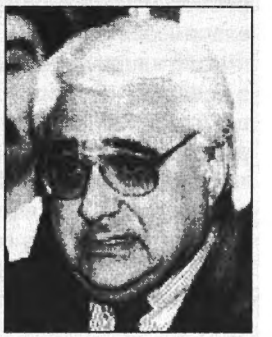

КОМУНИСТЪТ ОТ ТРЕТО ПОКОЛЕНИЕ, КОЙТО ЗАПОЧВА ДА ВЪЗСТАНОВЯВА КАПИТАЛИЗМА
АНДРЕЙ ЛУКАНОВ

Андрей Луканов е от рядката за България категория политици, които се самоопределят като потомствени комунисти – в неговия случай – трето поколение. Същите, които много други хора наричат „червена буржоазия". Явлението потомствени комунисти-държавници можем да срещнем предимно в Съветския съюз, където продължителното съществуване на системата позволява да се оформят такива фамилии, докато в България много по-разпространен е моделът на бивши революционери-комунисти, влезли в политиката (като Антон Югов или Тодор Живков), технократи (като Огнян Дойнов) или второ поколение комунистически политици (като Людмила Живкова, Георги Пирински-син или Филип Боков). Случайно или не, но не само с характеристиката си на трето поколение комунист-държавник, а и по много други параметри житейският и политическият път на Андрей Луканов, както и тези на дядо му и на баща му, са тясно свързани със Съветския съюз.

Андрей Луканов започва политическата си кариера като типичен представител на второто поколение следвоенни български политици. За разлика от революционерите, новите са добре образовани, често в чужбина, но не в западната, както е било при първите социалдемократи, а в онази, която има най-голямо значение за следвоенното развитие на България – Съветския съюз, което не им пречи да учат и ползват добре западни езици. Това са дейците с предварително запазени добри места в държавната администрация, а често и в партийните структури. Бързото им израстване в кариерата също е подсигурено от „подходящия" им произход и в това отношение те често и неслучайно са сравнявани с аристократите от

Средновековието. Както и преди векове, произходът дава началния тласък на политическата, икономическата или научната кариера, но оттам-нататък много повече зависи от личните качества и умения. Може да се каже, че принадлежността към стара комунистическа фамилия отваря вратите на „голямата политика" за Андрей Луканов, но на собствените си качества той дължи внушителната си кариера от последните години на държавния социализъм и от първите на българския преход към демокрация – член на ЦК на БКП и кандидат-член на Политбюро, министър на външната търговия, постоянен представител на България в СИВ, вицепремиер, заместник-председател на БСП и министър-председател на Република България. Пак личните му качества довеждат и до залеза на политическата му кариера, до неуспехите му в практическата икономика, а вероятно и до трагичния му край на 2 октомври 1996 г., когато е само на 58 години.

* * *

Андрей Карлов Луканов е роден в Москва на 26 септември 1938 г. Мястото на раждане – не само вън от България, но и в единствената в света по онова време социалистическа държава, не е случайност. И двамата му дядовци – Тодор Луканов по бащина линия – и Александър Атанасов – по майчина, са свързани с немногобройното, но влиятелно сред българската интелигенция от последните десетилетия на XIX в. социалдемократическо движение. И двамата дядовци на Андрей Луканов в началото на професионалния си път учителстват, но уволнението им заради социалистическа дейност ги кара да се обърнат към друга кариера – завършват право в чужбина (Женева) и стават адвокати, по-късно са избрани и за народни представители. Тодор Луканов е роден в Ловеч, но учителства и адвокатства в Плевен (по време на войните е осъден на 5 години затвор за антивоенна дейност) и така трайно свързва цялата фамилия с този град, докато Александър Атанасов е русенски адвокат и пак в Русе е убит по време на Априлските погроми от 1925 г. И двамата дядовци участват в учредяването през 1919 г. на БКП и са видни нейни дейци на национално и местно равнище. Това е първото поколение комунисти, от което извежда политическите си корени Андрей Луканов. „Студената гражданска война", както историците наричат изпълнената с дълбоки политически поврати епоха, започнала с

Деветоюнския преврат от 1923 г. срещу земеделското правителство на Александър Стамболийски, променя съдбата на цялото семейство. Единият дядо е убит, другият е заклеймен заради несъгласието си с подготвеното от БКП Септемврийско въстание от 1923 г. и през декември с. г. емигрира в Съветския съюз, където остава до края на живота си през 1946 г. (Сталин не му позволява да се завърне в България след 9 септември 1944 г.). За Тодор Луканов Съветският съюз не е непознат – той е представял БКП на III конгрес на Коминтерна в Москва (1921 г.), и той с лекота се влива в редиците на управляващата ВКП (б).

Второто поколение комунисти е представено от бащата – Карло Луканов. Той е роден през 1897 г., докато баща му следва в Женева. От младежките си години Карло се включва първо в младежкото социалистическо движение, а после и в БРСДП (т. с.), но за разлика от баща си участва не в антивоенното движение, а след Школата за запасни офицери воюва в Първата световна война в 26-ти артилерийски полк. Верен на семейната традиция, Карло Луканов завършва право, но в Софийския университет. Едновременно с адвокатската си дейност в Плевен той действа и като функционер на БКП, остава в България и след като баща му емигрира в СССР, като сътрудничи на Задграничното бюро на БКП. След Априлските събития (1925 г.) е арестуван и осъден на 4 и половина години затвор, но още през 1926 г. е амнистиран и през 1927 г. се присъединява към баща си в Москва. От този момент до 1944 г. Карло Луканов е член на ВКП (б) и като такъв изпълнява различни задачи на Коминтерна – участва в Испанската гражданска война (1936–1939 г.) като началник-щаб на XII интербригада, а според някои свидетелства е и представител на НКВД там. По време на Втората световна война Карло Луканов отново се насочва към българските дела – става редактор и говорител на нелегалната радиостанция „Христо Ботев“ в Москва, а през октомври 1944 г. се завръща в България, за да се включи в дейността на БРП (к) за овладяване на пълната власт. Карло Луканов заема разнообразни държавни постове – директор на Българското радио (1944–1947 г.), първо заместник, а после и председател на Държавната планова комисия (1947–1952 г.), председател на Комитета за наука, изкуство и култура (1949 г.), вицепремиер (1952–1954 и 1956–1957 г.), министър на външните работи (1954–1962 г.), посланик в СССР, Монголия и Финландия (1954–

1956 г.) и в Швейцария (1963–1966 г.). Едновременно с това той е депутат и участва в заседанията на ЦК на БКП от 1950 г. до смъртта си през 1982 г.

Подробното проследяване на сложния житейски път на бащата на Андрей Луканов е необходимо, за да се разбере обстановката, в която е израснал, какви са били целите и амбициите му, какви опасения са му били внушавани в неговото семейство през детството и юношеството. Заслужава внимание и още един детайл – в семейството има много деца – 2 момчета (Андрей и Александър) и 2 момичета (Гертруда и Мария), което следва общия демографски модел на българското общество през първата половина на XX в. Но може да се дължи и на благоприятните възможности за живот в привилегированото общежитие на Коминтерна в Москва, позволили на майката Емилия да се посвети на децата си.

Когато Андрей е само на 6 години, семейството се завръща в България и тук, в София, той завършва средното си образование. Десетилетия по-късно за ученическите години на Андрей Луканов си припомня световноизвестният българин Цветан Тодоров. Като повечето синове на изтъкнати комунисти и двамата учат в най-престижната през 50-те години гимназия – Първа езикова. Тя обаче съвсем не е за изучаване на английски език, както ще стане през следващите десетилетия, а обучението в нея се води на руски. Двамата – Цветан и Андрей, стават първи приятели. Чрез Андрей и най-вече благодарение на високия пост на баща му, по това време министър на външните работи, гимназистите получават текста на „секретния доклад" на Хрушчов от XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.), в който за пръв път в СССР се признават и осъждат престъпленията на сталинизма. Двамата младежи изживяват по един и същи начин своето разочарование от комунистическия идеал. Но докато то отвежда по-късно Цветан Тодоров до емиграция и научна кариера във Франция, приятелят му Андрей Луканов продължава житейския си път сред елита на социалистическа България. Въпреки настъпилото с годините разминаване между идеите на двамата, Цветан Тодоров и днес дава висока оценка за интелектуалните и езиковите качества на Луканов: *„Говореше три езика, защото преди да дойде в руското училище, е бил в английски колеж. Говореше и френски... В разговорите, които водехме, той се показваше съвсем либерален. Беше интелигентно и сърдечно момче."*

За да получи висшето си образование, Андрей Луканов се завръща в страната, където е роден. В Москва той отново е в най-престижното висше училище – Института за международни отношения (ИМО), който подготвя новите дипломати за целия „социалистически лагер", част от който е и България. В ИМО Андрей Луканов е блестящ студент с особен афинитет към езиците – нарежда се сред първенците, и то не само сред българите, а сред всички студенти, което се случва изключително рядко с чужденците. Следването му не минава без проблеми от друг характер. Той влиза в остър конфликт, стигнал до физическа разправа, с партийния секретар на студентската организация Роберт Василев, роднина на важни фигури в партийната администрация (Вера Начева и Димо Дичев). Поради характера на института във възникналия спор се намесва не само посолството, но и апаратът на ЦК на БКП: родините на „бития" искат изключването на Луканов от ИМО и връщането му в България, а близките до семейство Луканови – да бъде наказан, но оставен в Москва. Между последните са Митко Григоров, бивш партиен заместник на Тодор Живков, сътрудникът му Милко Балев и Константин Теллалов. В крайна сметка след специална мисия на Милко Тарабанов в Москва конфликтът е уреден и Луканов остава в ИМО. Този случай говори за характера на Андрей Луканов – готовността му да се бори за справедливостта, както я разбира, с всякакви средства, но най-важният извод е политически: че всеки спор между студенти с такъв произход води до премерване на силите между влиятелните им роднини. Резултатът показва на всички (и на Андрей Луканов) значението на партийните фактори и съотношението на силите във висшите властови кръгове в България. В този момент неговият баща и тогавашен външен министър надделява над дейците от партийния апарат, но не без подкрепата на влиятелните си приятели от кръга около Живков. За всеки друг студент без подобни влиятелни защитници случаят би довел до край на кариерата, още преди да е започнала.

По време на следването си Луканов създава нови приятелства, този път с друг българин, на когото предстои впечатляваща политическа кариера – Петър Младенов. За разлика от гимназиалното му приятелство с Цветан Тодоров, студентското с Петър Младенов ще продължи повече от 25 години – до първите сътресения след 10 ноември 1989 г. Промени настъпват и в лич-

ния живот на Андрей Луканов: той се влюбва в своя състудентка от ИМО, която става негова съпруга – Лиляна Герасимова. Този брак затвърждава впечатлението, че Луканов продължава семейната традиция, тъй като Лили е дъщеря на проф. Герасимов, партиен деец, пострадал от сталинизма като емигрант в СССР. Изборът на съпруга е естествен в условията, когато добре подбрани по политически критерии млади хора живеят и учат заедно в чужда държава. Но и нейният избор на съпруг има своята цена, тъй като, макар и завършила същата престижна школа, тя ще бъде принудена да се откаже от дипломатическа кариера, за да не пречи на политическия път на изтъкнатия си съпруг.

* * *

През 1963 г. Андрей Луканов се завръща в България с престижната диплома в джоба и естествено се насочва към дипломатически пост в министерството, доскоро оглавявано от баща му. И отново възниква конфликт: този път той не е само личен, а засяга нещо много по-съществено – равенството на служителите пред правилата. Става дума за отношението към една нова практика, въведена от новия министър на външните работи Иван Башев. Той смята, че всички новопостъпващи дипломати, независимо къде са завършили, трябва да получат първия си дипломатически ранг едва след като положат общ изпит: по български език, българска история и география. Първият випуск, засегнат от новото положение, е този на Луканов и Младенов, затова те решават да се противопоставят и да бойкотират изпита. Луканов организира възникналото недоволство: обяснимо е нежеланието на младите хора да се явяват на нови изпити и то по предмети, които твърде много се отличават от наученото в ИМО и за които трябва да се готвят допълнително, но напълно обосновано е и желанието на новия министър българските дипломати да имат стабилни познания за българското минало и настояще. Интересен е и начинът, по който Луканов повежда борбата: той си служи с най-тежкия за онова време идеологически довод, че подобен изпит за тях, възпитаниците на най-престижния дипломатически институт в целия Източен блок, показва неуважение към съветската образователна система. Така още в началото на кариерата си Андрей Луканов изпробва силата на „съветската карта“ в българските

условия. Почти до края на политическата му дейност тази карта неизменно ще бъде най-силната и ефективната.

Не е изненадващо при тези условия, че работата на Луканов в Министерството на външните работи (като инструктор в отдел „Икономика, СИВ и Общ пазар") продължава само три години. Те обаче утвърждават неговото амплоа на външноикономически специалист. През 1966 г. той се прехвърля в Министерството на външната търговия, където на 28-годишна възраст е назначен за началник-отдел „Международни организации". Когато закръгля 3 десетилетия, Андрей Луканов заминава за града, дал и на двамата му дядовци юридическо образование – Женева. За разлика от тях, той не е беден и ляв източноевропейски студент, а дипломат – първи секретар в българското представителство към ООН в Женева. След като приключва мандатът му през 1972 г., Луканов се завръща в София, но вече като заместник-министър на външната търговия (едва на 34 години), а година по-късно е определен за първи заместник-министър. Независимо от безспорните лични качества и интелигентност на Луканов, тази светкавична кариера едва ли може да се обясни само или главно с тях, по-важен изглежда произходът му.

На 38-годишна възраст Андрей Луканов оглавява самостоятелна институция към Министерския съвет – Комисията за икономическо и научно-техническо сътрудничество (1976–1980 г.). Важността на този пост става ясна, когато съпоставим дейността на тази Комисия с големите икономически предизвикателства пред Изтока – световната „революция в цените", предизвикана от скока в цените на петрола след Арабско-израелската война от октомври 1973 г. (известна още като Войната „Йом Кипур"), и необходимостта да се търсят нови научно-технически решения и възможности за икономическо ускорение. А като се има предвид предходната дейност на Луканов, могат да се разберат и мотивите за назначението му: надеждата, че добрите чуждестранни контакти ще му помогнат да получи достъп и до новите технологии. Още през 60-те години не само България, но и целият Източен блок започва да създава мрежа от смесени дружества (между специално създадена социалистическа фирма и подобна от Запада или от Третия свят) за съвместни дейности – търговия или производство. Целта на въпросните дружества е придобиването на валута или на модерни технологии, които да се внедрят

в плановата социалистическа икономика. Луканов е сред създателите и организаторите на системата в България. Значението на дейността му е отразено и в новия пост, даден на Андрей Луканов през 1976 г. – заместник-председател на Министерския съвет, оглавен тогава от Станко Тодоров (17 юни 1976 – 18 юни 1981 г.). От 1981 г. до края на държавния социализъм Луканов прави още една крачка нагоре – несменяем първи заместник-председател на Министерския съвет при Гриша Филипов (18 юни 1981 – 24 март 1986 г.) и в двете правителства на Георги Атанасов (24 март 1986 – 19 юни 1986 и 19 юни 1986 – февруари 1990 г.).

Важен момент от държавната кариера на Андрей Луканов заема мисията му в Москва, където е български представител в ръководството на СИВ. Той заема този пост в продължение на 6 години – от 1980 до 1986 г. Това са годините, в които все по-ясно се очертава общата криза на социалистическата икономика – тя започва да се проявява не само в привикналите с кризите централноевропейски Полша, Чехословакия и Унгария, но и в Съветския съюз. Особено видимо е отражението на общата криза върху работата на СИВ. Значението на поста постоянен представител на България в СИВ е достатъчно голямо – само за сравнение ще припомня, че го е заемал Станко Тодоров, преди да стане министър-председател. Този пост е важен и за поелия вече правомощията на държавен глава Тодор Живков, защото той дава възможност за постоянни контакти с представители на съветската държавна и партийна власт, а Живков е наясно, че властта в България е пряко зависима от намеренията и действията на господарите на Кремъл. Но назначаването на Андрей Луканов на този важен пост едва ли може да се третира като проява на доверие от страна на Живков – от застъпничеството на „хората на Живков" през студентските години е изтекла много вода, Карло Луканов отдавна е отстранен от активна дейност, вероятно и заради опасността, която за Живков представляват неговите твърде близки връзки със съветските служби за сигурност. Затова по-вероятно е това назначение да е продиктувано от съветската подкрепа, с която разполага Луканов, наред с безспорната си професионална подготовка за този пост (за разлика напр. от Станко Тодоров). При това до този момент Луканов вече е успял да се изкачи нависоко и по партийната стълбица.

Издигането на Андрей Луканов в партийната йерархия започва по времето, когато става вицепремиер – XI конгрес на БКП (1976 г.) го избира за кандидат-член на ЦК на БКП, а Декемврийският пленум през 1977 г. го прави пълноправен член. Само след две години на Юлския пленум от 1979 г. той е избран и за кандидат-член на Политбюро на ЦК на БКП – това е върхът в партийната му кариера, докато Тодор Живков е на власт. Присъствието на Луканов в най-висшия партиен орган Политбюро е особено. Стенограмите от заседанията му показват, че той се изказва интелигентно и по същество, категорично подкрепя позицията на Тодор Живков, но напрежението между двамата от време на време избива на повърхността. По сведения на хора от апарата съществува и още една любопитна подробност – Тодор Живков никога не вика Андрей Луканов при себе си за разговор, същевременно обаче всеки път, когато Андрей Луканов поисква да се срещне с него, Живков не му отказва и никога не го оставя да чака. Към този детайл заслужава да се прибави привичката на Луканов, запомнена от секретарките на членовете на Политбюро (а и на министри от правителството) – той често влизал при тях и докато любезно си бъбрел, разлиствал и преглеждал документите и записките по бюрата им. Тези особености в поведението на Луканов навеждат на мисълта, че присъствието му във висшите партийни среди едва ли се дължи на желанието на Тодор Живков, а може би отново на „съветската връзка". С нея лесно може да се обясни и нежеланието на Живков да контактува с Луканов повече от необходимото, но и голямото любопитство на Луканов към документите и материалите, върху които работят колегите му от Политбюро и от правителството.

Не бива да се премълчава и друго – впечатлението, което Андрей Луканов прави на хората и политиците на Запад. От наскоро разсекретените архиви на Форин офис за 1973 г. научаваме какво е непосредственото впечатление на британските дипломати от контактите си с българите изобщо и с Андрей Луканов конкретно. В британското отношение преобладава пренебрежителното възприемане на българите просто като проводници на съветската политика, но за двама е направено изключение – първият е проф. Александър Янков, посланик в Лондон, а вторият – Андрей Луканов. Както британският посланик в София Доналд Лоугън, така и чиновниците от Форин офис в Лондон са толкова

впечатлени от умението на Луканов свободно (не само езиково) и необременено да обсъжда международни и икономически проблеми, че възкликват: *„Когато една страна може да създаде човек като Луканов, винаги има надежда."* Изпълнен с респект е и погледът отдалеч на Цветан Тодоров: *„За кратко време стана министър на външната търговия. Но го държаха малко в сянка, без съмнение защото бе твърде блестящ и вършеше всичко с лекота. Използваха го като важна пионка, но не играеше главните роли."* При все че Тодоров не си прави илюзии за привързаността на Луканов към социализма: *„Разказах му шега за комунизма („Какво е комунизмът?" – Криволичещ път, който води от капитализъм към капитализъм), но той се смееше малко пресилено."*

За безспорните качества на Луканов не си затваря очите и Живков, който широко ги използва, за да разшири външните връзки на България. Той възлага на Луканов много надежди: да бъдат съживени отношенията със САЩ (такава е целта на ръководената от Луканов правителствена делегация, пребивавала в САЩ от 25 април до 3 май 1988 г.), чрез неофициални преговори с израелски икономически дейци да се осигурят икономически предимства (от 5 до 8 октомври 1988 г. в София Луканов преговаря с израелската делегация, водена от министъра на търговията и индустрията Ариел Шарон), установяването на дипломатически отношения с Европейската икономическа общност (договорено по време на среща в Брюксел от 17 до 19 май 1988 г. между делегациите на СИВ и ЕИО, докато подписването става през юни 1988 г.), както и такъв труден проблем като преговорите с румънското правителство за преустановяване на обгазяването на град Русе от химическия комбинат в Гюргево през 1988 г.

С други думи, Тодор Живков предприема тактиката да изпраща Луканов на различни визити в чужбина (включително и в Албания през декември 1988 г.), където трябва да се водят трудни разговори, предимно по икономически въпроси. Докато самият Живков си запазва правото да оценява и критикува резултатите от преговорите и изразените от Луканов позиции. Най-ярко това разпределение на ролите се вижда при обсъждането в края на май 1988 г. на посещението на Луканов в САЩ. Тогава Живков отправя неочаквана, но много остра критика към стратегията на Луканов за развитие на българо-американските отношения.

В подготвените предварително писмени бележки на Живков се срещат следните оценки: *„За съжаление материалът не разкрива предпоставки за такова развитие... Основна слабост е, че материалът не дава точна характеристика на стратегията, която понастоящем САЩ провеждат по отношение на нашата страна... Тази теза е колкото невярна, толкова и опасна.“* За пръв път Живков така категорично показва отношението си към Луканов. И ако сравним тази позиция с подобни критики от миналото към популярни партийни дейци, би трябвало да се очаква, че следващата стъпка на Живков ще бъде отстраняването на Луканов от Политбюро и по-късно от ЦК – така той е постъпвал с всички предишни свои противници или конкуренти. Но не става нищо подобно, най-вероятното защото „съветският фактор“ пречи на Живков да го направи.

* * *

Времето, в което Луканов се превръща в пряка заплаха за пълното господство на Живков в БКП, съвпада с големите промени в центъра на системата – Москва. С идването на относително младия съветски лидер Горбачов (макар и по-възрастен от Луканов, той все пак е роден в същото десетилетие с него – 1931 г.) приключва и епохата на „особените“ отношения на Живков с всеки съветски лидер. Новият иска да промени всичко, включително и личностите, а това означава, че започва да търси нови хора, които отговарят на новите условия – да бъдат от младото поколение и да мислят по нов начин, хармоничен с идеите на „перестройката“, да са отворени към Запада, но и да са безусловно предани на Москва. На този образ най-пълно отговаря Андрей Луканов, защото всички останали – модерно мислещи икономисти като Огнян Дойнов, международници като Петър Младенов или верни на Москва от рода на Гриша Филипов, могат да изпълнят само едно или две, но не и всички условия. Ако приемем, че Андрей Луканов е онзи, когото в спомените си Горбачов споменава като източник на информация за ставащото вътре в Политбюро (в това го подозира и Живков), става ясно, че в съветското ръководство едва ли се колебаят на кого да заложат като евентуален заместник на „доайена“ в Източния блок Живков.

Андрей Луканов става основно действащо лице и най-силна политическа карта при все по-откритото противопоставяне

между Живков и Горбачов през последните две години от властта на Живков. Обвиненията, които Горбачов отправя към Живков, са, че „заиграва" с бизнесмени от Запада и че иска да последва „германския" (ФРГ) и „японския" модел на развитие. Живков ги опровергава, като посочва, че Горбачов и „съветските другари" получават изкривена вътрешна информация (прозрачни са алюзиите му, че подобна информация им дава Луканов). В това, че в резултат на задкулисни действия на Луканов е бил отстранен от реалната власт, е убеден и най-изявеният технократ Огнян Дойнов – в този случай въобще не може да става дума за сблъсък между консерватизъм и либерализъм, а за чиста политическа конкуренция, защото икономическите убеждения на двамата не се отличават. В годините на съветската „перестройка" и българското „преустройство" раздвижването на политическите пластове предизвиква остра подмолна борба, от която великолепно се възползва Луканов – неговите чести пътувания и добри контакти както на Изток, така и на Запад, пораждат съмнения, че се е превърнал в двоен „агент на влияние" (не само на СССР, но и на *„голяма западна служба"* – Живков се опитва да го отстрани, като подхвърля на съветските си събеседници: *„Той е с нашите и с вашите, и с другите. Днес ни лъже нас, утре ще излъже и вас."*). Засега подобни обвинения не могат нито да бъдат доказани, нито отхвърлени, но и съществуването им само по себе си играе роля в политическата борба. В действие влизат и обвиненията за финансови машинации около виенската фирма „Лотос", свързана със сестрата на Луканов, за злоупотреби на брат му Александър Атанасов, докато е бил посланик в Зимбабве, и други подобни.

Решителният момент в борбата на Андрей Луканов за властта настъпва през лятото на 1989 г., когато след полската Кръгла маса (първа в Източна Европа) става ясно, че Горбачов няма нищо против комунистите в Източния блок да поделят властта с антикомунистическата опозиция. Полският пример, особено след полусвободните избори от 4–18 юни 1989 г., се следи с особен интерес и от Изток, и от Запад, защото демонстрира новата роля на Съветския съюз в Източна Европа – тя се редуцира до пасивно наблюдение на събитията. Това е истинският край на Доктрината „Брежнев", който предвещава неизбежността на промените и в другите европейски социалистически страни. Въпросът е само кога и как ще се извършат. Но по нищо не личи, че Андрей Луканов е

забелязал руинирането на съветското влияние и продължава да залага изцяло на „съветския фактор" в политиката, а на Запада – в икономиката. Този извод може да се направи, ако се проследи подготовката за свалянето на Живков, осъществена от съветското посолство в София в пряко сътрудничество с Луканов. През есенните месеци окончателно се разбира, че Луканов не може да „замени" Живков – неговата личност предизвиква значително недоверие сред висшите партийни кръгове, които не са забравили особените позиции на фамилията Луканови или широките външни контакти на самия Андрей Луканов. Трудно е да се каже какво на първо място е породило тази подозрителност: изявената „аристократичност" на фамилията, интелектуалното превъзходство или високомерното поведение, но е факт, че съветските сондажи за Луканов не се увенчават с успех и така на преден план излиза по-приемливата за водещите дейци в ЦК на БКП фигура на Петър Младенов – той е дългогодишен външен министър и член на Политбюро, син е на загинал в съпротивата партизанин и при това е близък приятел и съмишленик на Луканов.

Според многобройните свидетелства на участниците в повратните събития (предизвиканата оставка на Живков на заседание на Политбюро на 9 ноември, която на 10 ноември 1989 г. е гласувана на пленум на ЦК) основната организационна фигура не е Младенов (който междувременно се е дистанцирал от Живков със специално писмо и е подал оставка като министър), а Андрей Луканов, който дава указания кой да се изкаже на пленума и кой е по-добре да премълчи (между последните е и Станко Тодоров). Пак на 10 ноември 1989 г. ЦК гласува двата най-високи поста – генерален секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет, да бъдат заети от Петър Младенов. По същество обаче от промяната най-много печели Луканов – малко по-късно, на 16 декември, той става пълноправен член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, а на 17 декември и член на Държавния съвет. Той подготвя, организира и направлява първия след смяната на Живков и последен в съществуването на БКП XIV извънреден конгрес (30 януари – 2 февруари 1990 г.). Ето как изглежда това през погледа на един от защитниците му през студентските години Константин Теллалов: *„За мен бе ясно, че цялата власт отива в едни ръце – на Андрей Луканов. Триумвиратът Младенов, Лилов, Луканов ясно показваше този факт. Обявеният за генерален секретар*

нямаше нито възможностите, нито желанието да бъде висш ръководител и управник. Още по-малко Лилов. Двигател на промените, наречени „нов демократически път", можеше да бъде и беше Андрей Луканов. Само той се бе подготвял дълго и старателно, имаше знанията и въображението как да бъде първият сред многото равни. Добре знаеше коя е реалната власт и затова с удоволствие предостави на други престижните постове генерален секретар, президент, председател на парламента, а за себе си отреди „неблагодарната и трудна" работа на министър-председател."

* * *

От конгреса на БКП, завършил в началото на февруари 1990 г., Андрей Луканов излиза с номинацията за министър-председател. Само че правителството, което той иска да състави, съвсем не е поредното социалистическо, а изцяло ново, ширококоалиционно, отговарящо на започналия преход на България от, както тогава се нарича, „реален социализъм" към демокрация – с това най-общо понятие в първите седмици и месеци след свалянето на Живков се назовава целта на промените. Малко по-късно Луканов ще сподели: *„Нашето предпочитание беше това правителство да е коалиционно от самото начало. Аз употребих около месец настойчиви усилия, за да убеждавам политическите партии, че на България е необходимо именно такова коалиционно правителство."* Дотогава във всички правителства, наред с представителите на БКП, традиционно участват и членове на БЗНС, както и безпартийни. Но Луканов не говори за такава коалиция в рамките на ОФ, а за истинска – в която да влязат и представители на новите партии, създадени и с неговата подкрепа и съдействие през есента на 1989 г., обединили се в Съюз на демократичните сили. За *„обединение на националните сили около една конструктивна програма"* говори, мисли и преговаря Луканов в началото на 1990 г., защото като икономист разбира пред какви огромни трудности ще бъде изправено неговото правителство. За негово нещастие или по-скоро поради неумението му да разчита знаците на новото плуралистично време (във всички източноевропейски страни новите сили отказват да споделят с комунистите бремето на икономическите реформи), Андрей Луканов не само не съумява да постигне мечтаната

широка коалиция, а му се налага да състави първото и единствено в историята на България „чисто комунистическо" правителство, тъй като и БЗНС, вечен сателит на БКП, в този момент решава, че е дошло време да се дистанцира.

На 8 февруари 1990 г. Андрей Луканов представя пред парламента програмната декларация на своето първо правителство, чиято основна цел е превръщането на България в *„модерна и просперираща държава на Балканите и Източна Европа"*. Предварително е известно, че става дума само за преходно правителство, тъй като паралелно вървят преговорите на българската Кръгла маса, в които от едната страна стои делегацията на БКП, ръководена от А. Луканов, а от другата – на легитимираните по този начин нови политици от СДС и от още няколко непартийни организации. За кратко време Луканов е онази най-важна фигура в българската политика, която определя основните линии на предстоящата трансформация в политическата система. Той налага първите свободни и демократични избори да се проведат на 10/17 юли 1990 г. (а не например през есента), те да бъдат за Велико народно събрание, което да изработи нова демократична конституция (нов момент за цяла Източна Европа) и да се приложи германската смесена мажоритарно-пропорционална система.

Макар и преходно, правителството на Луканов не може да се посвети само на подготовката на изборите. Налага му се да се изправи пред натрупаното с години социално недоволство, съчетано с големите надежди не само за политически свободи и плурализъм, а и за социален напредък и достигане до жизненото равнище на Запада. (И то при огромен външен дълг, надхвърлящ 10 млрд. долара, за чието съществуване Луканов знае много добре като дългогодишен министър на външноикономическите връзки.) Политическите преговори с формиращата се опозиция се оказват сред по-леките задачи на новия министър-председател, много по-трудни са преговорите му със започналите да стачкуват работници и служители, както и с външните кредитори. И тук решенията му са особено спорни: рязкото повишаване на заплатите на шофьорите от Софийския градски транспорт предизвиква лавина от подобни искания, неблагоприятни за България са последиците и от обявения през април 1990 г. мораториум върху плащанията на външния дълг, които изолират България от външни инвестиции точно в момента, когато тя най-много се нуждае от тях.

Трудностите, с които се сблъсква Луканов като премиер, затвърждават убеждението му, че в предстоящите избори БСП (след вътрешнопартиен референдум през април 1990 г. БКП се прекръства в Социалистическа партия) ще отстъпи пред СДС и това ще улесни създаването на коалиционно правителство. За подобни виждания говорят думите на най-близкия му съмишленик и вече президент/председател на републиката Петър Младенов към акад. Благовест Сендов малко преди изборите: *„На тези избори най-вероятно и най-естествено е да победи опозицията. Тогава аз трябва да посоча бъдещия премиер. Най-добре ще е това да бъде д-р Петър Дертлиев, а Луканов и ти да му бъдете заместници.“* Вярата, че и при загуба на БСП нейното присъствие в правителството е осигурено, се дължи както на все още непознатите принципи на парламентарната демокрация, така и на увереността, че новите сили не разполагат с добре подготвени икономисти и ще се принудят да се обърнат към Луканов. Но тя не отговаря на променената реалност – нито една от дисидентските организации в Източна Европа, след като печели изборите, не пожелава да си сътрудничи с бившите комунисти.

Плановете на Луканов не отговарят и на българските реалности, защото изненадващо БСП не само не губи изборите, а ги печели с абсолютно мнозинство. Загубата антагонизира опозицията още повече и тя категорично отхвърля настойчивите уговаряния на Луканов опозиционни политици да влязат във второто му правителство – въпреки че изборите се провеждат в средата на юни, Луканов обявява новото си правителство едва на 22 септември 1990 г. Затова пък животът му се оказва едва 3 месеца, тъй като на 29 ноември 1990 г. под натиска на обединените синдикати Андрей Луканов подава оставка и това е краят на държавната му кариера. Управлението на Луканов остава в съзнанието на българите с няколко ярки образа – първите масови стачки; първите големи политически протести; гражданското неподчинение, чийто резултат е подпалването на сградата на Партийния дом на 26 август 1990 г.; първата либерализация на цените (за 40% от стоките и 60% от услугите), чиято непоследователност изпразва магазините, защото производителите задържат стоките в очакване на предстоящото повишение; скритата приватизация, родила новобогаташите. Последното дава основание на историците да видят в дейността на Луканов началото на изграждане (или възстановяване)

на капитализма в България. Тогава се утвърждава и обликът на Луканов като създател („Кръстник“) на новата капиталистическа класа, свързана с хората от дотогавашния висш и среден икономически ешелон и с мрежата от смесени дружества вън от страната, които са били под негов контрол.

Едва след оставката на Андрей Луканов се реализира неговата идея за широко коалиционно правителство, но оглавено от безпартиен – Димитър Попов. А Луканов се опитва да се посвети на парламентарна дейност и на партийна като заместник-председател на БСП. И двете представляват крачка назад от позициите, които е постигнал след 10 ноември 1989 г. Идва и неговият ред да изживее разочарованието на всички партийни реформатори от началото на прехода – Михаил Горбачов, Егон Кренц, Имре Пожгай, Мечислав Раковски, Петре Роман. Всички те дават ход на промените, но не съумяват да ги удържат под контрол и събитията бавно, но неумолимо ги изпреварват, а властта се изплъзва от ръцете им. Срещу тях се обръщат недоволството и омразата както на онези, които са били против промените, така и на другите, които са се възползвали от тях политически или икономически, но не искат да се чувстват благодарни на никого. На Андрей Луканов след 1991 г., т.е. през неговите последни пет години, му се налага да измине трънливия път от възхвалите „Осанна!“, непосредствено след 10 ноември 1989 г., до виковете „Разпни го!“ от устата на негови съпартийци и на политически противници, за чието обществено легитимиране има големи заслуги.

Неуспехите следват един след друг. През лятото на 1991 г. пагубна роля за него изиграват събитията в Москва – опитът за консервативен преврат (19–21 август) прави очевидно разминаването между него и лидера на БСП Лилов. Луканов веднага излиза с декларация, осъждаща превратаджиите, докато Лилов не бърза и се позовава на липсата на достатъчно информация за събитията. Луканов се оказва прав в реакцията си към Москва, но не и в БСП – в знак на несъгласие със забавена партийна позиция той подава оставка от поста заместник-председател на БСП. Този акт се оказва фатален за партийната му кариера – това се възприема като предателство и той никога повече не е избиран в ръководството на БСП (за него не гласуват нито на 39-ия от декември 1991 г., нито на 40-ия конгрес от юни 1994 г.). Мъчително завършва и опитът му да оглави парламентарната

комисия по външна политика – той е гласуван, но по време на дебатите е подложен на ожесточените атаки на представителите на СДС. През 1992 г. минава през още едно унижение – главният прокурор Иван Татарчев поисква и получава парламентарния му имунитет и го изпраща в предварителния арест, където остава от 9 юли до 30 декември 1992 г. Обвинението е доста странно – че с негова помощ България е оказвала помощ на развиващи се страни по програмите на ООН, което е предизвикало нарастването на външния дълг на България. Това обвинение не само не влиза в съда, но впоследствие България е осъдена от международния съд по правата на човека в Страсбург да заплати обезщетение за неправомерния арест.

Последното поприще, на което Луканов се опитва да прояви качествата и способностите си, е бизнесът. Той за пореден път се възползва от съветските си контакти, превърнали се в руски, и поема контрола върху един от най-важните вносни продукти в България – природния газ. С помощта на най-могъщата икономическа групировка „Мултигруп" (в чието създаване също има участие) той оглавява дружеството „Топенерджи", което играе ролята на посредник между Русия и България в енергийния износ. По това време (1996 г.) БСП отново е на власт с правителство, оглавено от новия ѝ млад лидер Жан Виденов. Макар и да е съветски възпитаник, той смята, че българските икономически интереси изискват да се отстранят посредниците и започва преговори за намаляване цените на петрола и природния газ на основата на т. нар. Ямбургско споразумение. Тази позиция противоречи на интересите на Луканов и той за пореден път се опитва да въздейства върху българската политика – през лятото на 1996 г. търси руски и американски контакти, за да отстрани Жан Виденов от властта (той не крие тези свои намерения и ги представя като спасителни за България). Луканов прави публични декларации, че се оттегля от политиката и ще напусне парламента, за да се посвети на бизнеса. Но през септември 1996 г. бизнеспартньорите му от „Мултигруп" (на първо място Илия Павлов) го отстраняват от поста в „Топенерджи" и Луканов остава само с депутатски пост – продължава пътят му надолу.

В сложната ситуация на нарастваща финансова и политическа криза, съпровождаща кампанията за избор на нов президент, на 2 октомври 1996 г. около 9 ч. сутринта Андрей Луканов

е застрелян от наемен убиец пред дома си. Това убийство предизвиква шок, защото става дума за значима политическа фигура (бивш министър-председател), но маниерът на извършването му прилича повече на убийствата, с които представителите на организираната престъпност в България започват да си разчистват сметките. Естествено е при това положение от убийството на Луканов да се опитат да се възползват всички политически сили. Оценките отново са коренно противоположни – от най-голям български политик до първи мафиот, от жертва на политическите страсти до уреждане на финансови проблеми. След продължително следствие за убийството му са съдени и осъдени (29 ноември 2003 г.) на доживотен затвор без право на помилване петима: един строителен предприемач, негови сътрудници и двама наемни убийци, но съмненията в причините и извършителите на убийството на Луканов продължават.

Трагично завършва животът на един от най-енигматичните политици, без когото е трудно да се разберат и обяснят много от събитията през последните години на социалистическа България и през повратните първи години на прехода. Луканов остава в съзнанието на съвременниците си с полярния образ, който сам си е изградил през своя недълъг, но богат и сложен житейски път – силно обичан и силно мразен от най-различни хора с най-различни мотиви.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Из изказване на заседание на Политбюро 6, 10, 17 февруари 1987 г.

„Другари, всички имаме основания да благодарим на другаря Живков, че той използва повода – пленума на ЦК на КПСС, за сериозна и откровена оценка и анализ на въпроса къде сме ние, по прав път ли сме вървели и вървим. Аз изразявам пълно съгласие с оценките, които се съдържат и в записката на другаря Живков, и във всички изказвания досега, че ние нямаме основания да се срамуваме от това, което сме постигнали. Например имаме всички основания за партийна и национална гордост от постигнатото, че генералната Априлска линия на партията е линия ленинска, че тя е актуална и жизнена."

Из интервю, дадено на път за ареста на ул. „Развигор“ 9 юли 1992 г.

„... Няма човек от моята фамилия (не твърдя, че съм най-блестящият екземпляр на рода), който да не е бил обект на обругаване – морално, физическо, политическо. От всички посоки и във всяко време. Страшното е, че гражданската позиция на моите предци винаги е оставала неразбрана... Първоначално ми беше трудно не да разбера, а да приема тази несправедливост, насочена именно срещу мен от всички. От всички именно срещу мен. Но постепенно започвам да си давам сметка, че така и трябва да бъде. Че враг на тези хора не може да бъде Тодор Живков, не може да бъде Милко Балев, не може да бъде Гриша Филинов. Техен враг задължително трябва да бъда именно аз. И други като мен. Ние сме техните антиподи в обществен и в морален смисъл и затова някак си много полесно го понасям... Ние сме антиподи на старата българска плутокрация с нейните наследени интереси, с умствени предразсъдъци и ограниченост, с нейното самочувствие на богопомазани, на аристократи, каквито те не са. Ние сме антиподи и на онези, които също като първите не могат да приемат отделяне от властта, те не могат да виреят извън властта, те имат патологичен нагон към властта и са готови да продадат и майка си, само и само да се запазят в структурите на властта. Известни са и тези хора и структурите, които създадоха като политически параван за своите лични интереси. Това е ренегатската компонента. Има и един трети спътник, една трета компонента – българският политически лумпен... Тя е изразител на настроенията на едно блато, което тоталитаризмът формира – обществено блато на посредствеността, на хората без гръбнак, които днес са много кресливи, много смели... Не може куртизанките на тоталитарния режим да ни преподават морал. Не може хора, които са правили партийна кариера по класически кариеристичен начин, да се правят днес на божи кравички и да си позволяват – при това с един монашески глас – да ни поучават. Те си позволяват да ми четат морал на мен и на други почтени хора – това е унизително. Дано народът го разбере!“

Из изявлението в момента на задържането 9 юли 1992 г.

„Не се признавам за виновен в определеното ми обвинение. Смятам, че постановлението на главния прокурор не съдържа никакви доказателства за това, че визираните действия на правителството в рамките на неговите конституционни функции и правомощия представляват престъпление... Тази политика при тогавашните условия отговаряше на националните интереси на България и на широко прилаганите в международния

живот и утвърдени с редица решения и резолюции на ООН принципи на международно икономическо сътрудничество. Освен това бих искал да посоча, че предоставянето на кредити и помощи на развиващите се страни в натурална форма, т.е. за насърчаване на българския износ на стоки, промишлени инсталации и услуги, няма връзка и не може по никакъв начин да доведе до увеличаване на външния дълг на страната в конвертируема валута... Това обвинение цели съдебна разправа с политически опонент и представлява позорен рецидив на сталинския произвол в българското правосъдие."

Из предговора на „Социалната демокрация – алтернатива за България"
юли-август 1992 г.

Наблюденията върху действията на системата отвътре, от политическия център на тоталитарното общество, контактите с хиляди хора, на които съм държал винаги, въпреки феодалния протокол на това общество, бяха ме убедили отдавна, че крахът на неосталинизма е неизбежен. Блокирането на горбачовската „перестройка" от системата, на която той дръзна да посегне, беше за мен последното доказателство, че тази система е фатално и неизлечимо болна. Болестта ѝ беше предизвикана от два решаващи фактора – липсата на политическа демокрация и пренебрегването на основните закони на пазарната икономика в името на бюрократичния контрол върху стопанските процеси... И все пак тази система рухна, защото беше прогнила, беше изчерпала не толкова материалните и финансовите ресурси – при ефективна употреба материалните ресурси бяха предостатъчни, – а моралния си ресурс.

Из писмо от ареста на ул. „Развигор"
9 октомври 1992 г.

... Да, не съм добър политик или по-точно не искам да бъда „добър политик", което води до същия извод – няма какво да правя в тази политика. Не че не мога да бъда политик в този смисъл – 8 години бях такъв по времето на Живков до 10 ноември. Не мисля, че нещата тогава бяха по-семпли – те просто бяха по-скрити. Тогава не направих нито една грешка, а от мен това се очакваше, за да бъда „ликвидиран като явление" (ТЖ), защото имах силен мотив – оцеляването, за да дочакам и изживея момента, който имах късмета да дочакам. При това оцелях, без да загубя самоуважение, което вече е много. Но повече просто не искам да оцелявам – не ми е останало толкова много да

живея, нямам и някакъв силен стимул, иска ми се да съм свободен дори и на „Развигор". За това се плаща и аз плащам честно и в брой.

А доказателствата, че не съм добър политик са другаде. Те са: в това, че измъкнах Лилов за ушите на XIV конгрес и не се противопоставих на Младенов, когато го предложи за председател... Непростимото за мен в случая е, че не разбрах, а то не беше трудно да се разбере и за един посредствен политик, че това бе и **човекът на Живков**; в приемането на второто правителство...; в присъединяването към „откритото писмо" на Ал. Томов – чудесен подарък за Лилов, който го спаси от неизбежното увяхване и му даде чудесна възможност да издигне лозунга за единството против разцепниците и да галванизира апаратните инстинкти на тази пуста наша любима партия; в непоследователност в изпълнението на собственото ми намерение да стана „бак-бенчър" с изразеното от мен желание да поема комисията по външна политика и най-вече с това, че приех да бъда предмет на обзалагане след получилия се „стейлмейт" и при явното нежелание на СДС да предизвика скандал около мен – гордото оттегляне би било правилното поведение, а не робуването на тезата „какво ще кажат първичните организации", която никога дотогава не е била за мен убедителна...

ЛИТЕРАТУРА

Андрей Луканов. Социалната демокрация – алтернатива за България. Плевен, 1992.

Андрей Луканов. За кризата. София. 1992.

Андрей Луканов. Парламентарната корида. С., 1994.

Делото Луканов. Документи, коментари. С., 1993.

Нора Ананиева. Андрей Луканов в парламента. С., 1997.

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ 1944–1989

Българска, 2009

Съставител – Мария Радева
Стилова редакция – екип на SCORPIO PUBLISHING
Коректори – екип на SCORPIO PUBLISHING
Корица и дизайн – SCORPIO *vi* ADVERTISING GRAPHIC DESIGN
Предпечатна подготовка – SCORPIO *vi* ADVERTISING GRAPHIC DESIGN
Техническа редакция – SCORPIO *vi* ADVERTISING GRAPHIC DESIGN
Художествена редакция – SCORPIO *vi* ADVERTISING GRAPHIC DESIGN
Policy of perfectionism – SCORPIO PUBLISHING

Издателството на тези, които успяват

СКОРПИО ви

За контакти:
София 1000, п. к. 1399
Издателска къща СКОРПИО и SCORPIO ADVERTISING
тел./факс: 02/ 944-27-37, реклама 02/ 843-74-23
e-mail: scorpionusus@yahoo.com
web site: www.scorpio.bg
www.scorpio-vi.com

Търговски отдел на Издателска къща СКОРПИО:
Книжна борса СКОРПИО
ул. „Н. Ракитин" № 17, срещу входа на книжна борса „Д. Благоев",
тел./факс: 02/ 943-75-26, 843-74-23
e-mail: scorpioborsa@mail.bg
web site: www.scorpio.bg
www.scorpio-vi.com

ISBN 978-954-792-198-6

ТЪРСЕТЕ

най-новото издание на ИК „СКОРПИО“
от поредицата

ЛАБИРИНТИТЕ НА ИСТИНАТА

ТЕ ОБИЧАХА НАЦИСТИТЕ
СЪПРУГИТЕ, ДЕЦАТА И ЛЮБОВНИЦИТЕ
НА ФАШИСТКИТЕ ВОЖДОВЕ

Оксана Гор

БУЛЕВАРД

недвижими имоти
www.boulevard.bg

агенция за недвижими имоти №1 в България,
тел.: 02/943 33 38,

препоръчва на своите клиенти
да прочетат книгите от поредиците
ЛАБИРИНТИТЕ НА ИСТИНАТА
и СТРОГО СЕКРЕТНО,
за да се срещнат с шокиращи факти
за най-известните световни държавници
и политици, за преломни моменти
от световната история, за организацията
и мисията на тайни общности,
които са ръководили света
и продължават да определят
историята досега.

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ 1944–1989

ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА

Сега, след като епохата на прехода остава като съдбовна промяна от миналия век, цялата истина за българските държавници от периода 1944–1989 г. може да бъде разкрита. Всичко, което е било неизвестно или премълчавано, става публично достояние и това е факт.

Книгата предлага камерна среща с най-видните български държавници и политици, а от страниците ѝ ще научите много нови неща за личния живот и политическата кариера на:

- **Кимон Георгиев** – човекът преврат
- **Дамян Велчев** – професионалният конспиратор
- **Георги Димитров** – идеологът на държавата
- **Трайчо Костов** – изкупителната жертва на сталинизма
- **Васил Коларов** – преданият на Москва
- **Цола Драгойчева** – българската „лейди Сталин“
- **Георги Дамянов** – генералът президент
- **Антон Югов** – от професионален революционер до държавник
- **Георги Трайков** – българският „идеал за щастие“
- **Людмила Живкова** – просветеният абсолютист
- **Тодор Живков** – прагматикът, управлявал 35 години България
- **Станко Тодоров** – дясната ръка на Тодор Живков
- **Петър Младенов** – най-дългогодишният външен министър
- **Андрей Луканов** – комунистът, възстановил капитализма...

Полярно различни в политическите си възгледи, българските държавници имат една обща биографична черта – вярата в своята неограничена власт и любовта към управлявания от тях исторически момент.

www.scorpio.bg

ISBN 954-792-198-3

Издателството на тези, които успяват

СКОРПИО

Цена лв 7.00.